श्रीं

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

The Elements of Darsanas of SRIHARSHA'S NAISHADHA

Bhashapraveena, Vidyapraveena

Dr. M. Jaya Seeta Rama Sastry

M.A.Ph.D. (San.), M.A. (Tel)

Publisher :

Sri G. Venkata Rama Sastry, B.A.,B.L.

Retired Judge of High Court of A. P. Hyderabad.

All rights reserved

First Edition 1987

प्रभव
विजयदशमी

Price : Rs. 75-00

Copies can be had from

Dr. M. JAYA SEETA RAMA SASTRY, M.A.Ph.D.
LECTURER
Sri Sankara Sanskrit Kalasala,
REPALLE - 522 265,
Andhra Pradesh (India)

Printed at
KIRAN Hindi Press
Morrispet, TENALI-522 202.

All rights reserved

First Edition 1987

प्रभव
विजयदशमी

Price : Rs. 75·00

Copies can be had from

Dr. M. JAYA SEETA RAMA SASTRY, M.A.Ph.D.
LECTURER
Sri Sankara Sanskrit Kalasala,
REPALLE - 522 265,
Andhra Pradesh (India)

Printed at
KIRAN Hindi Press
Morrispet, TENALI-522 202.

श्रीं

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

The Elements of Darsanas
of
SRIHARSHA'S NAISHADHA

Bhashapraveena, Vidyapraveena

Dr. M. Jaya Seeta Rama Sastry
M.A.Ph.D. (San.), M.A. (Tel)

Publisher :

Sri G. Venkata Rama Sastry, B.A.,B.L.
Retired Judge of High Court of A. P. Hyderabad.

विषयानुक्रमणिका ।

विनयाञ्जलिः	....	5
श्री कामकोटि पीठाधिपानाम् आशिषः	....	8
श्री शृंङ्गेरी पीठाधिपानाम् आशिषः	....	9
पितुराशीर्वचनम्	....	11
शोधप्रबन्धदर्शकाणामभिनन्दनम्	....	12
Saliant Features	....	I
आन्ध्रभाषायां परिचयः	....	XXV
अभिनन्दनम्	....	LII
आनन्दभूम	....	LV
अभिनन्दनम्	....	LIX
Fore word	....	LXIII
प्रकाशन प्रीतिवचनम्	....	LXVIII
गुरुवर्याणां सुवर्णाशिषः	....	

1. **श्रीहर्षः** ... 3— 20

   1. देशः (3); 2. कालः (9); 3. ग्रन्थाः (10); 4. ग्रन्थानां विषयानुसारविभागः (11); 5. ग्रन्थ-पौर्वापर्यविचारणम् (12); 6. ग्रन्थपौर्वापर्येण कवेः मनःपरिपक्वतासूचनम् (12); 7.जीवितपरिचयः(14); 8. पाण्डित्यप्रस्तावना (16); 9. लोकज्ञानम् (18); 10. काव्यज्ञानम् (18); 11. शोधग्रन्थविषय-प्रवेशः (20)

2. **नैषधसरस्वती** ... 21— 27

3. **चार्वाकदर्शनपरामर्शः** ... 28— 44

   1. नास्तिकेषु चार्वाकः (29); 2. वेदप्रामाण्य-निराकरणम् (29); 3. श्रोत्रियपरिहसनम् (31);

4. कर्ममार्गदूषणम् (32); 5. याजकानां वञ्चकत्वम् (33); 6. पुनर्जन्मदूषणम् (34); 7. अद्वैतमार्गदूषणम् (35); 8. स्मृतिपुराणदूषणम् (38); 9. शास्त्रकाराणां दूषणम् (42).

4. बौद्धदर्शनपरामर्शः ... 45—49

1. नास्तिकेषु बौद्धम् (45); 2. बुद्ध पर्यायपदानां प्रयोगः (45); 3. बुद्धस्य नारायणावतारत्ववर्णनम् (46); 4. बौद्धानां अहिंसादिकम् (47); 5. बौद्धयोगिन्यः (48); 6. बौद्धान्तर्भेदाः (48).

5. न्यायवैशेषिकदर्शनपरामर्शः ... 50—68

1. न्यायदर्शनगतमौलिकांशानां विचारः (50); 2. न्यायवैशेषिकोक्ता मुक्तिः (52); 3. छललक्षणम् (53); 4. न्यायस्य सेश्वरत्वम् (54); 5. तमसः द्रव्यत्वनिराकरणम् (55); 6. चक्षुषः इन्द्रियत्वं (56); 7. मनसः अणुत्वप्रतिपादनम् (56); 8. कारणलक्षणादिकम् (59); 9. कारणगुणानां कार्यसङ्क्रमणम् (61); 10. अनुमानप्रसङ्गः (63); 11. तर्कादिपदप्रयोगः (64); 12. हेत्वाभासप्रसङ्गः (65); 13. व्यङ्ग्यमुखेन शास्त्रीयांशाः (67); 14. प्रमा-भ्रमा (68).

6. साङ्ख्यदर्शनपरामर्शः ... 69—71

1. साङ्ख्यानां कार्यकारणवादः (70); 2. साङ्ख्यस्य चतुष्कोट्यंतर्गतत्वम् (71).

7. योगदर्शनपरामर्शः ... 72—75

1. योगः (72); 2. सम्प्रज्ञातसमाधिः (73); 3. अणिमादिसिद्धयः (74); 4. कायव्यूहविद्या (74);

8. व्याकरणदर्शनपरामर्शः ... 76—101

1. संस्कृतभाषा प्राधान्यम् (77); 2. संस्कृतप्राकृतयोरनुबन्धः(78); 3. दर्शनकाराणां नाम्ना ग्रहणम् (79); 4. भाष्यविषयस्पर्शः (80); 5. शास्त्रप्रयोगयोः अन्यतरस्य बलवत्ता (81); 6. संज्ञा प्रस्तावना(82); 7. परिभाषा प्रस्तावना (84); 8. अतिदेशः (87); 9. एकशेषवृत्तिः(89); 10. धातूनां निर्देशः (90); 11. क्रियाप्रत्ययाः (91); 12. तद्धितप्रत्ययप्रसङ्गः; 13. कारकप्रसङ्गः (93); 14. सन्धिविशेषः (96); 15. व्यङ्ग्यतया व्याकरणांशाः (98); 16. प्रयोगचमत्कृतिः (99).

9. मीमांसादर्शनपरामर्शः ... 102—112

1. मीमांसादर्शनस्य निरीश्वरत्वम् (103); 2. देवानां विग्रहवत्त्वनिराकरणम् (103); 3. शब्दप्रामाण्यवादः (105); 4. प्रत्यक्षप्रामाण्यम् (106); 5. अर्थवादानाम् अनर्थक्यविचारणा (106); 6. स्मृतितः श्रुतेः प्राबल्यम्(107); 7. स्वतः प्रामाण्यवादः (108); 8. द्वैधे बहूनां वचनं ग्राह्यम्(109); 9. यज्ञीयांशानां प्रसङ्गः (109).

10. अद्वैतदर्शनपरामर्शः ... 113—136

1. यतव्रतानां ब्रह्मदर्शनम् (114); 2. संसारनिवृत्तेः ब्रह्मप्राप्तिः (115); 3. ब्रह्मणः आवाङ्मानसगम्यत्वं (116); 4. ब्रह्मसाक्षात्करणम् (117); 5. ब्रह्मणः दहराकाशे स्थितिः (119); 6. ब्रह्मणः एकत्वानन्तत्वादिनिर्धारणम् (121); 7. पुरुषोत्तमात् मुक्तिप्राप्तिः (121); 8. सालोक्यम्-सायुज्यम्(123); 9. मुक्तदशा-संसारिदशा(124); 10. हंसः(125);

11.ज्ञानसिद्धिः (127); 12. पुर्यष्टकविवरणम्(129); 13. पूर्वमीमांसातिरस्करणम्(1 0); 14. साङ्ख्यादिनिराकरणम् (133).

11. प्रबन्धध्वनिपरामर्शः ... 137—174

1. मोक्षस्य प्रबन्धव्यङ्ग्यत्वम् (138); 2. वैदिकलौकिकवाङ्मये गूढार्थनिबन्धनम् (139); 3. काव्यमार्गे ग्रन्थिनिवेशनपद्धतिः (140); 4. प्रस्तुतकाव्ये प्रबन्धव्यङ्ग्यप्रकाशकविषयाः (142); 5. हंसपात्रवैशिष्ट्यम्(143); 6.भीमः(148); 7.भैमी(149); 8. नलः(154); 9. इन्द्रादिपात्रगतवैशिष्ट्यम्(157); 10. कलिः (163); 11. चन्द्रोदयवर्णनेन काव्यसमाप्तिः (164); 12. प्रबन्धव्यङ्ग्यस्य बाह्यसूचनानि (166).

12. उपसंहारः ... 175

अनुबन्धः – 1 I

अनुबन्धः – 2 III

अनुबन्धः – 3 IV

आकरग्रन्थसूची– VII
[Bibliography]

दोषगुणप्रकटनम् XIII

—0—

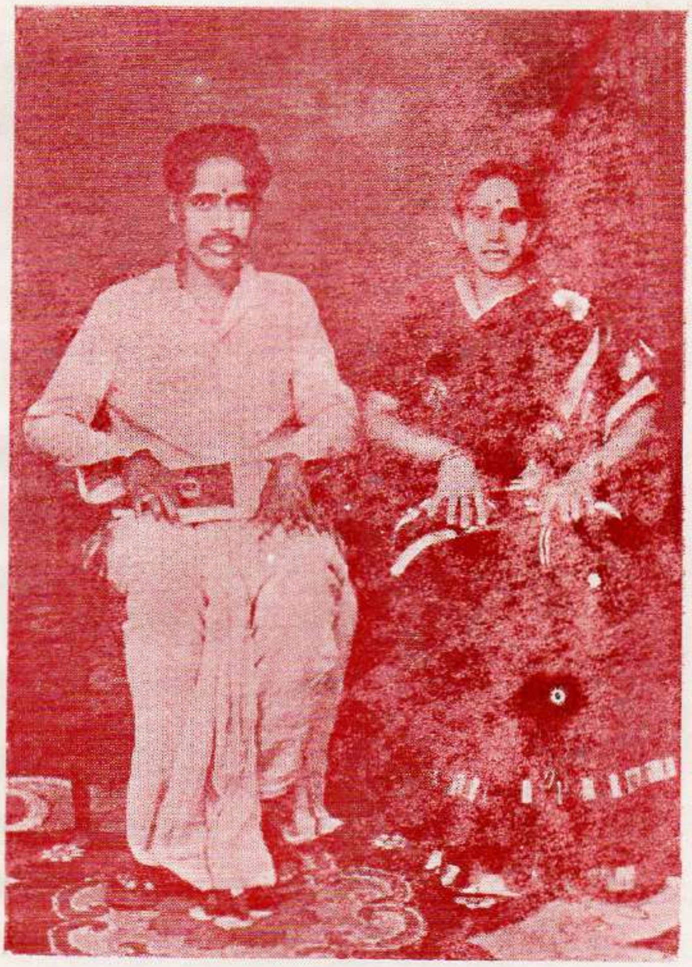

Author :

DR. M. J. SEETARAMA SASTRY

Dharmapatni

SRIMATI GAYATRI SASTRY

विनयाञ्जलिः

जन्मप्रदातारौ, विज्ञानविधातारौ, प्रातःस्मरणीयौ, गीर्वाणवाणीपरिपूरितस्वान्तरङ्गौ, ज्ञानाब्धितरङ्गौ, अनुक्षणं मदभिवृद्धिकामुकौ, कवितारहस्यप्रकाशने च सदा सुमुखौ, बालात्रिपुरसुन्दरी मातरपितरौ नारायणशास्त्रिदम्पती पादाभिवन्दनादिभिः प्रणौमि – ययोराराधनेनाहं समर्थोऽस्म्यस्यकल्पने ।

"अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्री गुरवे नमः ।। "

शोधप्रबन्धविषयनिर्णयसमयादारभ्य यावत्समाप्ति सानुग्रहाय, मार्गदर्शकाय, प्रकटितज्ञानाय, आन्ध्रविश्वकलापरिषत्संस्कृतशाखाध्यक्षाय, शिष्यवत्सलाय, गुरवे श्री प्रार्थसारथिरावमहोदयाय सविनयं, मोदपरिपूर्णमनसा, कृतज्ञतापरिभूषितवचसा प्रणमामि ।

"दैवं मानुषरूपेण कलौ काले अक्षिगोचरम्"—इति, सन्दर्शनागतसुकृतिनां मनस्सु भावनां जनयन्तं, नित्यकर्मानुष्ठाने अनितरसाध्यदीक्षां वहन्तं, शिष्यपरम्परायै ज्ञानवचोविक्षेपैः हृदयक्षेत्र आकर्षणाकर्षणैः साफल्यमायोजयन्तं कविवरं. पण्डितप्रकाण्डं, पौराणिकं, नियमनिष्ठागरिष्ठं, महर्षिरूपिणं, आदितः श्रीहर्षवचोब्धिसारमथनमन्दरं, नैषधग्रन्थग्रन्थिविभेदसाहसपटुधिषणं, गुरूणां गुरुम् आर्यं, प्राचार्यं, चंदवोलु पुरालङ्कारभूतं, "श्रीदेवी" संसेव्यमानं, 'ताडेपल्लि राघवनारायणशास्त्री" इति नाम्नः अलङ्कारकं, गम्भीराकृतिं, कृतज्ञतासानन्दाश्रुभिः पादप्रक्षालनं विधाय नौमि सहस्रकृत्वः । कति रहस्यानि कति स्वारस्यानि तैः प्रकाशितानि – इत्यहो आश्चर्यापादकम् । श्रीहर्षमहोदय एव श्रीगुरुभ्यः कृतज्ञतां प्रकटीकुर्यात् आत्मना आत्मतत्त्वज्ञाय अस्मै धिषणामेरवे । तान् गुरुवरान् भावनापथि स्मारं स्मारम् आत्मानं कृतिनं भावये ।

अस्य शोधग्रन्थस्य प्रारम्भदशातः सान्तम् बहुधा उपकृतवद्भ्यः मान्यमहोदयेभ्यः आचार्येभ्यः श्री वेलूरि सुब्बारावः, श्री पि. श्रीराममूर्तिः, श्री पेरि

सर्वेश्वरशर्मा, श्री यस्. वि. जोगाराव:, श्री यस्. जि. कण्टावाला, प्रभृतिमहद्भ्य: धन्यवादा: सगौरवं समर्प्यन्ते ।

बृहत्तरकार्यभारनिर्वहणे सौलभ्याय यथावसरं उपकृतवद्भ्य: अस्मत्कलाशालाप्राचार्येभ्य: ततोऽपि अग्रजेभ्य: श्री रामसुब्रह्मण्यशास्त्रिमहोदयेभ्य:, विषयसम्पादने लिखितप्रतिपरिशीलने च सदा सन्निहितेभ्य: श्री शिवरामशर्मा, श्रीसुब्रह्मण्यशर्मप्रभृति सोदराध्यापकेभ्य:, उपयुक्तग्रन्थप्रदानसहकृतेभ्य: श्री सूरं श्रीनिवासुलु, श्री मैलवरपु श्रीनिवासराव्, श्री. चेञ्चुबसवराजु प्रभृतिभ्यो महद्भ्यश्च प्रणामाञ्जलि: सविनयं समर्प्यते ।

आन्ध्रविश्वविद्यालये निवासादिसौकर्यकल्पनासहकृताय चिरञ्जीविने डा. राणी सदाशिवमूर्तये, लेखनाकर्मणि सहकृतवत्यै अनुजायै वसन्तलक्ष्म्यै, शिष्येभ्यश्च चिरञ्जीविभ्य: श्रीनिवास, जगदीश्चन्द्रशर्मा, श्रीनिवासभट्टर् अनन्यशास्त्रि प्रभृतिभ्य:हार्दिका: आशिष: समर्प्यन्ते सादरं सवात्सल्यम् ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनविषये सम्पूर्णमार्थिकसाहाय्यं कर्तुमुद्यत:, श्रीयुत: गोल्लपूडि वेङ्कटरामशास्त्रिमहोदय: गुरुवर्याणां, राघवनारायणशास्त्रिपूज्यपादानां शिष्यवर्गे प्रथमः, अविचलितभक्ति: गुरुप्रीतिकरं सर्वमपि सत्कार्यं सानन्दं कुर्वन् धन्यायते । तस्य महाभागस्य धर्मपत्नी श्रीमती सरोजिनीदेवी धर्मकर्माचरणे भर्तु: प्रोत्साहयित्री, स्वयमपि सत्कार्यकर्त्री च । गुरुभक्तिरिति सरस्वती तयोर्दम्पत्यो: अन्तर्वाहिका भूत्वा दर्शनपरामर्शग्रन्थरूपिकां मदीयां सरस्वतीं बहि: प्रकाशयति । अनयो: दम्पत्यो: सदा सर्वथा कृतज्ञोहमिति सविनयमावेदयामि ।

मदुपरि सञ्जातानुग्रहेभ्य: आशी:प्रदातृभ्य: जगद्गुरुभ्य: शृङ्गेरीपीठाधिपतिभ्य:, श्रीमदभिनवविद्यतीर्थस्वामिभ्य: नमस्कृतिसहस्रमर्पयामि सभक्तिकम् ।

काञ्चीकामकोटिपीठाधिपा: परमाचार्यपादा: श्री चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती स्वामिन: ग्रन्थमिमं परिशील्य तृप्तिम् प्रकटितवन्त इति धन्यमात्मानं मन्ये । आशी: प्रदाने दर्शितवात्सल्यानां पीठाधिपानां श्री जयेन्द्रसरस्वतीस्वामिनां सदा कृतज्ञोहम् ।

अपि च ग्रन्थमिमं परिशील्य, श्रीहर्षजन्मस्थलविषये परमाचार्यवर्याः एवं स्वाशयं प्रकटितवन्त इति तत्रत्याः यतिवर्याः श्री जनार्दनानन्देन्द्रसरस्वति चरणाः कथयामसुः। काञ्चीपुरसमीपे "मामल्ल" नामिकायाः देव्या आलयोस्तीति, तत्समीपस्थस्य महाबलिपुरस्य मामल्लपुरमित्येव प्राचीन व्यवहार इति तस्माच्च श्री हर्षजननी मामल्लदेवी किं वा तमिलदेशीया – इति, विचारः कर्तव्य इति च परमाचार्याणामभिप्रायः। अपूर्वोयं विषयः; भाविविमर्शकाः परिशीलयन्तु इति विज्ञापयामि।

ग्रन्थमिममालोक्य सवात्सल्यम् अभिनन्दनसन्देशान् प्रेषितवद्भ्यः साहितीमित्रेभ्यः नमस्सुमाञ्जलिं प्रविकिरामि। राष्ट्रपतिमहोदयेभ्यः उत्तमसंस्कृत पण्डितपुरस्कारं प्राप्तवन्तः "आचार्य" श्री पुल्लेल श्रीरामचन्द्रमहाशयः अभिनन्दन सन्देशप्रेषणपूर्वकं, ग्रन्थप्रधानांशानां आंग्लानुवादकर्मण्यपि निस्तुलमुपकृतवन्तः। तेभ्यः कृतज्ञतापूर्वकं प्रणमामि। विपश्चिद्वरेभ्यः श्री भागवतुल कुटुम्बशास्त्रि महोदयेभ्यः, अवधानसरस्वतिभ्यः श्री चेरुवु सत्यनारायणशास्त्रिवर्येभ्यः, 'विद्वत्कविशेखर' श्री यार्लगड्ड वेङ्कट सुब्बाराव महाशयेभ्यश्च सादरं प्रणामाञ्जलिं समर्पयामि।

मुद्रणाविषये बहुश्रममङ्गीकृत्य सहकृतवतः श्री वेलगा वेङ्कटेश्वराभिधस्य किरण् हिन्दी प्रेस् अधिपस्य कृतज्ञतामावेदयामि।

"शिवश्शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम् नचेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।" — किमुत मद्विषये। रचनाकाले मुद्रणाकाले च संसेवन सहचरण सहजीवनादिभिः महोपकारिणे मदर्धशरीराय तु कथं वा पूर्वेभ्य इव समर्प्याः कृतज्ञता इत्यालोचयामि।

"वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत्"

इति श्रीहर्षवचनप्रेरितः कार्येस्मिन् ग्रन्थनिर्माणे प्रवृत्तः। गुरुतरण्या दैवबलेन च पारं प्राप्तः। रचनायां मुद्रणायां च नूतनोयं ममानुभवः। स्खालित्यानां मदीयामेव बाध्यतामङ्गीकरोमि। आगामि प्रकाशनेषु तानि निवारयिष्यामि।

सर्वेभ्यः सहृदयेभ्यः विनयाञ्जलिं विकिरामि।

श्री चन्द्रमौलीश्वराय नमः दूरवाणी 2315

श्री शङ्करभगवत्पादाचार्यपरम्पराऽऽगत–

श्री–काञ्ची–कामकोटि–पीठाधिपति–

जगद्गुरु–श्री–शङ्कराचार्य–स्वामिनाम्

श्रीमठम् संस्थानम्

काञ्चीपुरम्

यात्रा स्थानम्.... दिनाङ्कः 24-9-87

मुल्लपूडि जयसीताराम शास्त्रिणा विरचितं श्रीहर्षनैषधं दर्शनपरामर्शः इति ग्रन्थं अवलोक्य भृशं तुष्यामः ।

विद्वदौषधे नैषधे श्रीहर्षेण तत्र तत्र प्रतिपादितानां सांख्य - योग - अद्वैतादिसिद्धान्तानां विषयान् सर्वान् संकलय्य विशदीकरणात्मके अस्मिन् ग्रन्थे ध्वन्यर्थप्रतिपादनमपि संकलितं विराजते ।

पराशक्त्याः अनुग्रहप्रभावेण ग्रन्थोयं विदुषां करेषु विलसतु इत्याशास्महे ।

नारायण स्मृतिः

ॐ

॥ श्री शृंगेरी श्री जगद्गुरु संस्थानम् ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण यम-नियमासनप्राणायाम प्रत्याहार धारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठ तपश्चक्र-वर्त्यनाद्यवच्छिन्न श्री शङ्कराचार्यगुरुपरंपराप्राप्त षड्दर्शन स्थापनाचार्य व्याख्यान-सिंहासनाधीश्वर सकलनिगमागम सारहृदय सांख्यत्रयप्रतिपादक वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतन्त्रस्वतन्त्रादि राजधानी विद्यानगर महाराजधानी कर्णाटकसिंहासनप्रतिष्ठाप-नाचार्य श्रीमद्राजाधिराज गुरुभूमण्डलाचार्य ऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वर तुङ्गभद्रातीर-वासि श्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधक श्री जगद्गुरु श्री चन्द्रशेखरभारतीस्वामि-गुरुकरकमल सञ्जात

॥ श्री जगद्गुरु शृङ्गेरी श्रीमदभिनवविद्यातीर्थस्वामिभिः ॥

अस्मदत्यन्त प्रियशिष्य श्री जयसीतारामशास्त्रि विषये नारायणस्मरणपूर्वकं विरचिता आशिषस्समुल्लसन्तु ।

१८-१-८७ तमे दिवसे भवल्लिखितं विज्ञप्तिपत्रं भवद्विरचितं श्रीहर्षदर्शन परामर्श नामकं संशोधनाग्रन्थं च प्रापद्यामहि। अस्य ग्रन्थस्य विरचने ब्रह्मश्री ताडेपल्लि राघवनारायण शास्त्रिणां परिपूर्णः कृपावलम्बः आस्त इति विदित्वा मोदामहे। श्रीहर्षः कविः महामनीषी प्रतिभावतां अग्रणीः सर्वदर्शन पारंगतः इति सर्वलोकप्रसिद्धः। तदीयानां ग्रन्थानां अध्येतॄणां तत्प्रतिभापरिचयो भवत्येव।

भवान् विद्वदौषध नैषधकाव्येपि स कथं दर्शनप्रमेयान् तत्र तत्र प्राकाशयदिति सुनिपुणं विमृश्य दर्शनपरामर्शे न्यरूपयत्। निरूपणरीतिः मन्दमतीनामपि सुलभा, उत्साह संवर्धिनी इति अस्माकं आशयः।

ग्रन्थोयं विद्वज्जनपाणि पल्लवमलंकरोतु, भवान् मंगलपरम्पराभिः समभिवर्धतामिति च आशास्महे।

शृङ्गगिरिः
अक्षय माघकृष्णैकादशी,
भौमवासरः
24—2—1987

श्री
इति नारायणस्मरणम्।

—0—

पितुराशिषः

तर्कवेदान्तव्याकरणपण्डित, साहित्य विद्याप्रवीण,

'विद्याचतुर्दशापादक'

श्री मुल्लपूडि नारायणशास्त्री

श्री शङ्करवेदशास्त्र पाठशाला व्यवस्थापकः

रेपल्ले ।

श्री हर्षवाणीसम्फुल्ललोचनं मामकं सुतम् ।
हर्षचिन्तामणिः पातु स्वाशयस्फुरणादिभिः ॥

पूज्यपण्डिताभिनन्दनम्

विद्वत्कविशेखर, पण्डित

श्री यार्लगड्ड वेङ्कटसुब्बारावः

नल्लूरु ।

श्रीहर्ष काव्योदधि मन्दराद्रिर्जयश्रियं चाप्य न केवलां सुधाम् ।
सुधां सुधीसात्कुरुते जयोऽयमात्मोपभोग्यां श्रिय मेत्य तृप्तः ॥

आशिषः

अलेखालेख्यं सन्मुनिवरगणादृश्यविभवम्
नलं द्रष्टुं नालं प्रभवति हि श्रीहीरतनयात् ।
अनन्यादन्य, स्तत्कृतिवरपरार्थाधिगमने
जयान्नान्यो जेता विघटितमहानैषधघटात् ॥

वयसानुज ! वचसाग्रग ! जयसीताराम ! नैषधपरामर्शिन् ।
गुरुतां व्रज – लघुतां भज श्री, पत्नी, पुत्र, शिष्य, वर्ग–गर्वे ॥

एवम्

भवच्छ्रेयःकामी, अग्रजः

रामसुब्रह्मण्य शास्त्री

Prof. **G. Parthasarathi Rao,** M.A., Ph.D.
Department of Sanskrit
Andhra University, WALTAIR.

AN APPRECIATION

This work has been the Thesis of Sri M. Jaya Sitarama Sastri prepared for the award of Ph.D Degree and submitted to the Andhra University. It was awarded the degree for which it has submitted and the opinions of the experts who examined the thesis have been quite satisfactory. Here in the author shows an unequalled ingravity while presenting different views aslute by diffe-rent 'Darsanas' and applying them to the various contexts that present themselves in the 'Naisadhiyacarita' of Sri Harsa. It is a very happy news to me that the author has taken up his work for publication. May those who revel in the study of Sri Harsa's Naisaha', be happy to find this work throwing abundence of light on Sri Harsa's insight into the Darasanas both 'Nastika and 'Astika'.

G. Parthasarathi Rao,
27—1—87.

Prof. **B. M. Chaturvedi,**
Head of the Dept. of Sanskrit
University of Delhi, DELHI.

Mr. Shastri's work is a philosophical study of the Naisadha following the modern tecnique of research. He has not confined himself only to the six systems of Indian Philosophy but has also investigated the principles of Charvakas, Baudhas and philosophy grammar in his treat-ment and has been very successful. I believe that it is the first attempt made towards the proper evaluation of the work of Sri Harsa that has not been brought to light properly through several thesis have been written and independent works have been published. Thus this research work is characterised by a fresh approch towards the presentation of facts and evinces candidate's capacity for critical examination and sound judgement.

SALIENT FEATURES

Śrīharṣa (Ś) is a great poet of whom India can have genuine pride. He was the worthy son of the worthy parents, Śrīhīra and Māmalladevī As the author of the great Advaitic work "Khaṇḍana Khaṇḍa Khādya" (K. K. K.), he occupies a high place among the dialecticiaus. As a result of the Sādhana (practice) of Cintāmaṇi-mantra he has given us a great poem "Naiṣadhīyacarita" (N. C.)

Place :- There are four theories regarding the native place of this great poet assigning him to Kashmir, Gauḍa Deśa, Kānyakubja and Kāśī. A. B. Jani, after examining these four theories tried to prove that he belonged to Gouḍadeśa, the present Bengal. But some of the scholars from Andhra Deśa believe that he belongs to Kashmir. In this thesis, attempt has been made to show the weakness in the arguments of A. N. Jani and to prove that Ś hailed from Kashmir. Following is the internal evidence to support the argument.

In this context of describing the Swayamvara (self-selection of the bridegroom by the bride) of Damayanthī, Ś states that the princes of Kāśī. and Gauḍadeśa were among those who attended the Swayamvara and they also were rejected by Damayantī along with others. This poet who mentions the princes of the countries like Nepal, did not mention Kashmir. As a lover of his nativeland, he did not mention Kashmir, because he would have had to state that its prince also was rejected by Damayantī. It is possible that this poet who enjoyed the patronage of the Gauḍa and Kāśī princes in early years, had developed dislike for them in course of time and so included them among the princes recjected by Damayantī. The important place given to Saraswatī in this poem, her praise, reference to Cintāmaṇi mantra, all these go to prove that this poet was a Kashmiravāsī.

Time :- Regarding the time of Ś. I did not make any fresh attempts to discuss. After stating the efforts of earlier scholars in this direction, I felt it would be proper to place him between 990 and 1060 A. D.

Works : Only two works of Ś., N. C. and K. K. K. are available now. But he must have had about 10 works, in four subdivisions, to his credit.

I. Four eulogies on different Kings. (Vijayapraśasti, Gauḍorvīśakulapraśasti, Chindapraśasti and Navasāhasānkacarita.)

II. A small poem called Arṇavavarṇana

III. N. C., a Mahākāvya.

IV. Four works on Vedānta — (Sthairyavicāraṇa prakaraṇam, K. K. K., Śivaśaktisiddhi and Īsvarābhisandhi.)

There are proofs to believe that the eulogies were composed in his early career as a poet; N. C. and K. K. K. were the works of his full youth and Īswarābhisandhi was written after N. C. and when the writing of K. K. K. was in progress.

As the tradition goes, even as a boy, Ś acquired perfect knowledge of all the śāstrās with the power of Cintāmaṇi - mantra and in order to fulfil the wishes of his father entered into arguments with great scholars, in Śāśtrās, came out victorious and won laurels from many kings. Having enjoyed the favour of many kings, he values the honours received from the King of Kānyakubja as is clear from his well - known statement - "ताम्बूलद्वय मासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् .... ". The works, like the Gauḍorvīśakula Praśasti, are the products of his youthful years. That is why he indicates his sense of repentence when he attains the age of maturity, in the verse in N. C.

"पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत् कथा।
कथं न सा मद्गिर माविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥

By the time Ś. started writing N. C. he rose from the state of Āruruksu (one who is trying to ascend) to the state of Ārūḍha (one who has ascended) and attained the position of Mahāyogin. He declares in inambiguous terms that he has the experience of the Supreme Being during the Samādhīs (mental concentrations), "यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम्".

Mahāyogins attain the state of Jīvanmukta; which means they continue to live as before even after the realisaticn of the Supreme Soul. They live for exhausting the Prārabdhakarma. This is evident from the Jaḍa Bharatopākhyāna in Śrīmadbhāgavata. The birth of such Mahāyogins has got some purpose. As is evident from the K. K. K. and N. C, Ś. appears to be such realised soul after Śankarabhagavatapāda.

Srīharṣa's Scholarship :- Ś ś scholarship is an enigma even to the scholars. He is a sporting mountain in the ocean of sāhityarasa, is the Mandhana mountain in the ocean of Nyāyaśāstra, and is a great navigator sailing through the ocean of the twin Mīmāṁsās. It is believed that he got such a tremendous scholarships on aceount of Cintāmaṇi - mantra. There is scope to show so much of scholarship in K. K. K., a dialectical work. But one can not but wonder at the scholarship shown in the N. C., which is apparently a beautiful Kāvya with Śṛṅgāra as the main sentiment. He made this poem a meeting place of the Vedic sentences, six Darśanās, Kalpa, Jyoutiṣa and Vyākaraṇa.

While scholarship in Śāstrās is an important ingredient of Vyutpatti, the worldly knowledge and the familiarity with the Kāvyās of great poets also form part of the same. (निपुणता लोक-शास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्) Ś's worldly knowledge is discernible

through out the Mahākāvya. Having imbibed the essence in the Kāvyās of the great poets like Kālidāsa he had shown his respect for them by repeating their ideas in his own words in many places.

Subject of the Thesis :- This thesis is mainly concerned with bringing out the scholarship of Ś in Darśanās. Nyāya and Vaiśeṣika, Sāṅkhya and Yoga and the twin Mīmāṁsās are important among the Āstika Darśanās (theistic Philosophies). Vyākaraṇa also is included among the Darśanās by Vidyāraṇya in his well known work Sarvadarśana Saṅgraha because it establishes the Truth about the Śabda Brahma. Ś also has introdueed many ideas connected with Vyākarṇa in his N. C. and so points connected with this Darśana are discussed in this thesis. Of the three Nāstika Darśanās, cārvāka Darśana is mentioned elaborately and Bauddha and Jaina Darśanās are mentioned briefly by Ś. (But these Āstika and Nāstika Darśanās are not discussed in this introduction.)

I have explained such points connected with different Darśanās as mentioned in a passing referencc in this Mahākāvya. But the poet wanted to depict Advaita Vedānta associated with Yoga Mārga as his Prabandha Dhvani (suggested sense perading through out the poem) and it was the Grantha - granthi (literary puzzle) which was deliberately introduced by him in this Mahākāvya. Attempt has been made in this thesis to explain this Prabandha Dhvani as it is not possible to explain all the points connected with the Darśanās in this introduction. I would like to explain a few points connected with the Prabandha Dhwani only.

Prabandha Dwani :- The main attempt has been in this thesis, to show this Prabandha Dhvani. As a student, I had an opportunity to read the Śṛṅgāra Naiṣadha, a Telugu translation of Śrīnātha. My father used to say — " Naiṣadha is f full of references to various Śāstrās. But Śrīnātha did not pay much attention to those Śastric points; he has translated this Kāvya mainly as a Śṛṅgāra Kāvya."

As a teacher I had the opportunity to teaeh portions of Śṛṅgāra Naiṣadham of Śrīnātha to many batches of students. As a result of it, I wrote an article on Śrīnatha's Śṛṅgāra Naiṣadham where I proved that Śrīnādha did not omit all the Śāstric points contained in the original and that he also brought some of the Vedāntic theories into his translation. This article (1970) was very much appreciated by 'KaviSamrāṭ' Śrī Nori Narasiṁha Śāstrī, a good critic in Telugu. When the same article was presented in the A. P. Oriental Conference, at Tirupati, it was appreciated by many Sahṛdayās, for which I am ever grateful to them.

In 1979 - 80 when I wanted to select a topic for Ph. D. in Andhra University, connected with Vyākaraṇa or the Scholarship of Ś in many Śāstrās, I was advised by my supervisor, Dr. G. Pārthasārathi Rao to select the latter topic. However, the topic was restricted to Darśanaparāmarśa, thinking that Śāstraparāmarśa, would be an unwieldy subject. When I was going through N. C. in search of various points connected with different Darśanās, I found Vedānta Darśana was maintained by the poet through-out the work as a Prabandha Dhwani and I started to struggle with the text to prove my thesis. I felt that I might get some light thrown on the subject, if I met " Brahmarṣi " Sri Rāghavanārāyaṇa Śāstri Gāru * an erudite scholar, reputed poet and a great Tapasvin in the Andhra Pradesh. Encouraged by my parents. I went to Śri Śāstri Gāru and requested him to clear my doubts regārding the subject and show me a path to proceed. Śri Śāstri Gāru had gracefully conceded to my humble request saying — "Ever since I was of 19 years of age, I had a desire to write a commentary on N. C. with Vedāntic Interpretation. It remained a desire only. When I mentioned it to your father, he

* Gāru is used at the end of the Proper Noun to show honour in Telugu Culture.

said that he would write "Uttaranisadham." He also could not write. It is interesting that you also should get similar idea, let us study Naiṣadham". That was the beginning of my search. For three months, I was taught N. C., by Śrī Sāstri Gāru, spending 2 hours every day inspite of his advanced age of 90 years and stream of devotees that visit him daily to find solace to their troubled minds. It is only by the grace of Śri Śāstri Gāru that I would give a shape to the Prabandha Dhvani, put in a form acceptable to my guide and the examiners. Now I shall explain the Prabandha Dhvani in brief.

Dhvani is the soul of poetry. Only those poets who could compose Kāvyās with the soul can be called Mahākavīs. If Śoka is the main Rasa in Rāmāyaṇa, Śāntha is depicted as the Pradhāna Rasa in Mahābhārata. Each one of the readers would appreciate these suggested senses depending upon his mental calibre and cultural back ground. The poet is not worried about it. Once he completes writing such a Mahākāvya it is for the others to get into the depths of the meaning. In some cases later critics tried to bring out those hidden meanings. We come across number of such meanings in vedic stories. Some of such meanings hidden in vedic literature are explained by the Purāṇās in their own way. Only a man of discerning mind can get into those depths. As a great scholār poet who had imbibed the traditions set up by literary giants like Vālmīki, Vyāsa, Kālidāsa and Śankarācārya, Ś. had exhibited his unusual skill in this like, on many places. Let us see one example.

पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात् सपत्नीम् ।
आस्येन्दुमस्या भजताजिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषयेव ॥ (VII-49)

Here, Lakṣmī and Sarasvatī are described as co-wives connected with Vishṇu. But this is against the well-known tradition. This requires some explanation —

The Vāk has fourfold forms - Parā, paśyantī, madhyamā and vaikharī. According to the Āgamās, Parā Vāk is the consort of Parabrahman, while the remaining three forms are the consorts of Viṣṇu, Śiva and Brahman. According to the Purāṇās, Lakṣmi is the consort of Vishnu. As was seen above Sarasvatī (Vāk) also is the wife of Vishṇu. Only a person who is famiiar with the traditions of the Āgamās and the Purāṇās can appreciate this Śloka. Such is the genious of Ś, who introduces one Literary knot or the other, in some ślokās and finds pleasure in seeing others struggling with it which to get a solution or disappointment. Such knots are put by our poet not only in a few ślokās, but the whole poem contains a literary knot in the form of Prabandha Dhvani, as was stated by the poet himself in his famous Śloka "ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया .... ".

As was established by Ānandavardhana, a specific sence can be suggested by (1) a letter (2) or word, (3) or by part of the word like Prakṛti and Pratyaya; (4) or a seetence (5) or an incident (6) or by the whole prabandha. Ś. has introduced Mokṣa, the place of Śantalasa, the realisation of the Supreme Being, the beatitude as the Prabandha Dhvani. Let us now examine how he has maintained it, throughout the work.

Ś. has taken the story of Nala from Mahābhārata, only upto the marriage of Nala and Damayantī, to suit his purpose and composed a Mahākāvya of 22 cantos. There are many items introduced by the poet only to strengthen the Prabandha Dhvani, (1) The important place given to the Haṁsa, (2) the implied ideas contained in the two characters Bhaimī and Nala (3) the significance of the appearance of the gods, Indra and others in the story, (4) the motive behind the goods in sending the Dūtīs to Damayantī after sending Nala as their Dūta, (5) favouring of Nala with boons by the gods and the Goddess Sarasvatī, (6) figuring of Kali in the story,

in association with Kāma, Krodha, etc., though he is not made to enter into Nala (7) ending of the poem with the description of the moon, (8) the use of the word "Ānanda" as the insignia in every Sarga. (9) The way in which the words "Candra", "Amṛta", and Śrī are used in this poem, all these things serve as clues to get into the suggested sense. There are some other external indications also aimed at this purpose.

Golden swan is a symbol representing the Supreme Being. In the verse - "हंसं तनौ सन्निहिते चरन्तम्" ... (" III-4) the Haṁsa is described as moving about taking the body as its abode. It is said in the third canto that all the friends of Damayantī have fixed their looks on the Haṁsa without allowing them to reach any other objects, when Damayantī tries to catch him. Damayanthī's statement .... नौवा ऽ शकुनी भवेन्मे .... (III–9) (this Haṁsa is not a bird for me) and the statement of the Haṁsa "विरिञ्चिनानानवादधौतसमाधिशास्त्र श्रुतिपूर्णकर्णः" (III-44) — indicate the importance of this Haṁsa.

Only a Yogi can realise the Supreme Bliss on his state of Samādhi. In the context of Nala's catching the Haṁsa, the poet indicated the movement of the Haṁsa in the body (i. e., Prāṇasañcāra) and the attainment of Samadhi by controlling the Haṁsa. In order to show that the Haṁsa Bandhana (catching the Haṁsa) is Prāṇāyāma, the poet tells, through Nala, रूपमदर्शि धृतो ऽसि यदर्थम् (I - 143). The Yogin controls the Haṁsa for realising the Ātman but not to see Haṁsa. That is why Nala says "I have seen 'that form,' for seeing which, I caught you".

In the 2nd canto, while describing Damayantī before Nala, the Haṁsa says - "सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृत नैकनीवृता (II–40)" The Phrase "गमिकर्मीकृतनैकनीवृता" may be taken as indicative of the poet's special taste for the use of rare grammatical

forms. But it has a special significance. In the body there are thousands of movements of Haṁsās (breaths). There are 600 in Mūlādhāracakra which has Gaṇapati as its presiding deity, 6000 in Svādhiṣṭhāna with Brahmā as the presiding deity, 6000 in Maṇipūra with Viṣṇu as the deity, 6000 in Anāhata with Śiva as the deity, 1000 in Viśuddhacakra, occupied by Jīvātman, 1000 in the Ājñācakra occupied by Paramātman. Thus, 216000 Haṁsās are moving in the body every day. While the Haṁsās, the breaths, are moving through them, the cakrās remain stationery. The villages and countries which are the "karma" of the root "Gam" do not have movoment. The Cakrās also do not have movement. It is to indicate this meaning the poet has specially used this phrase, Gamikarmīkṛta, and it is retained as it is in his Telugu translation by Śrīnātha also.

In the same canto while describing the journey of the Haṁsa to Kuṇḍinapura at the behest of Nala the poet suggests the movement of the Prāṇa in the body, and this point has been explained by Sri Guṇṭūri Śeṣendra Śarma in his "Svarṇahamsi".

In the following Śloka at the end of the second canto —

"जघनस्तनभारगौरवात्, वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमा: ।
ध्रुव मप्सरसोऽवतीर्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥" (II-97)

it is stated that 100 Apsarasās serve Damayantī as her friends. The sentence from Chāndogyopaniṣat " शतं चौका च हृदयस्यनाड्य: ... " etc., must be responsible for the number 100 of the Apsarasās. One Nāḍī called Suṣumnā goes upto the Sahasrāra from the Mūlādhāra while 100 Nāḍīs are around it. If the special sense was not intended, there is no justification for using this particular number 100. The poet has combined another idea also in the verse. A question arises - why should the poet talk about the hundred friends while describing

the journey of the Haṁsa? It would have been proper if he mentions about them after the Haṁsa reaches the harem. He is now justified in mentioning it at the beginning itself because the Haṁsa sañcāra is nothing but the Prāṇsañcāra.

In the Mahābhārata, Haṁsa's role ends with the completion of the Doutya. But Ś. did not leave the Haṁsa almost the end of the Kāvya.

1. Nala who goes to Damayantī as the Dūta of the gods happens to see the Haṁsa on the Tāmbūla casket and mistakes it to be his friend.

2. After completing his duty as a Dūta, Nala was in a dejected mood. At that time the golden swan appears again and consoles both of them (Nala and Damayantī) explaining to them that the purpose which he is sent as the Dūta by the gods is fulfilld.

3. In the 13th canto Damayantī feels that if the Haṁsa were to be present there it would have been easier for her to find out the real Nala among those five persons with identical forms. Thus Ś. depicts the Haṁsa in his own independent way.

It is to be noted the poet always refers to the Haṁsa only as a Golden swan. The Haṁsa is introduced for the first time in the following śloka :—

"पयोधिलक्ष्मीमुषि केळिपल्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
सतत्र चित्रं विचरन्त मन्तिके हिरण्मयं हंस मबोधि नैषधः ॥ (I-117)

Nārāyaṇa Paṇḍita, one of the important commentators on N. C. has explained this verse in the Vedāntic sense also which supports our thesis. (....शरीरेविचरन्तं हंसं कश्चिद्योगी पश्यति ।) We find the echo of the verse "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिः कुलायादवरश्चरित्वा । स ईयते ऽमृतो यत्र कामः हिरण्मयः पूरुष एकहंसः ॥ of Bṛhadārṇyakopaniṣad in this verse of Ś.

Damayantī :- If Damayantī were to be merely a princes and Nala a prince, Ś would not have selected this story for writing as poem. Damayantī is no other than Vidyāśakti. The Jīva who could get her association should be Paramātman himself. Let us see how this hidden meaning is developed by the poet through various hints.

The name of Damayantī's father is Bhīma. It is a significant name, the poet tells us, because he is dreaded by his enemies. Who are those enemies ? They must be Kāma, and Krodha etc , Otherwise there is no need to describe the great valour of the father of Damayantī. The moment the Vairagya is seen the moment Viveka wakes up, Kāma and Krodha run away. Bhīma is a symbol for such Vāirāgya. (We come across such extraordinary characters in the Prabodha candrodaya of Kṛiṣṇamiśra. Now similar method is being adopted by Ś. Bhīma is blessed with the children, Damayantī (the controlling womān) and others by the grace of a sage Damana (one who has controlled the senses). These names are in agreement with Bhīma. After this, the poet introduces Bhaimī in these words—

"श्रियमेव परं धराधिपात् गुणसिन्धोः उदितामवेहि ताम् ।
व्यवधावपि वा विधोः कळां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥ (II-19)"

The verse is one of the hardest knots in the Kāvya. The idea contained in this verse can be conveyed in these sentences :—

1) "Damayantī who had come out of Bhīma, the ocean of virtues, is the Goddess Lakshmi herself, (2) "you know that she is the crescent moon on the head of Śiva". (3) Who would not understand though there is some distance (obstination). These words appear to be from the pen of an ordinary poet who is not familiar with poetical conventions, but not of a Mahākavi. Nāyika may be described incarnation of Lakshmi but does any one compare her with the digit of the moon ? Face may be compared with the moon, fore-head may be compared with the digit of the moon. Why does this poet say like

this ? Moreover where is the meaning of the distance (obstruction) in the third sentence ? The poet says with boldness, who would not understand though there is distance. This puzzle can be solved to some extent if one is familiar with the tradition of Śrīvidyā and remembers the meanings of the words "Bhīma and Bhaimī" as seen above.

Pañcadasīmantra is in three parts (Khāṇḍās) Vahni, Sūrya and Soma. By adding the mystic syllable (बीजाक्षर) श्रीं as the fourth Khaṇḍa, it is called 'Śrīvidyā'. This fourth Khaṇḍa is known by the name "Candra Kalā Khaṇḍa". The Yogins who worship the first three Khaṇḍās in Mūlādhāra, Anahata and Ājñācakra respectively, worshiping the fourth Khaṇḍa in the Sahasrāra. The puzzle contained in the above verse can be solved only by taking the help of this tradition. The Yogins attain the state of candra Kalāmṛta Samsevana, above the Sahasrāra at a very small distance. This is the meaning of the words व्यवधावपि in the above Śloka. Having introduced such a secret meaning in this verse, the poet exclaims— "who would not know about it ?" There are numerous places of this type in this Mahākāvya and that is why Naisadham continues to be 'Vidvadauṣadham' even to this day.

In the seventh canto, Nala enters the harem of Damayantī with the help of the Tiraskariṇī Vidyā. After seeing her, he is overwhelmed with joy and starts describing her beauty in his hearts of hearts. The whole canto consists of the limb by limb description of the heroine and is full of Śṛṅgāra. For an ordinary critic the canto may appear as full of Anaucitya (Impropriety). But we can understand the working of the mind of the poet in this canto. The description pertains to three divisiohs in the body, 1) from the hair to the chin, or temples, 2) from the neck to the line of hair near navel and 3) the rest of the lower part of the body. After describing different parts of each division the poet takes up the division as a whole and describes it, which is an indication that the poet has taken the

three divisions separately for the purpose of description. We do not come across such limb by limb description any where else in the Sanskrit literature (this type of division is found in Śyāmalā Daṇḍaka, but done in a different way).

These three divisions are called three Kūṭās, Vāgbhavakūṭa, Madhyakūṭa, and Śaktikūṭa. The poet stops the description of different parts at the end of every Kūṭa and this can be taken as a clue to know that he wants to describe Damayantī's beauty as belonging to the Vidyāśakti who is Kūṭatrayātmikā (consists of three Kūṭās). One need not strain to prove this point. Later on the poet himself has given a further clue in the following verse –

अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली ।
नानारदाह्लादि मुखं श्रितोरु व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ (VII-96)

These are the words of a hero who feels that, even the great sages Bhṛgu, Nārada and Vyāsa are bewildered on seeing the beauty of his beloved. If one is to take only the literal meaning, it will be an instance of Anaucitya (impropriety). (This doubt of mine was cleared after Śrī Śāstri Gāru explained the hidden meaning of this verse.) Bhṛgu is the seeker of Aiśvarya, worshipping the Madhyakūṭā, Nārada who is interested in praising Paramātman, worships Vāgbhavakūṭa. Vyāsa, the seeker of Jñāna worships Śaktikūṭa. He is the author of the Brahma sūtra and has brought out in it the essense of the Upaniṣads. However great they may be, each one of them is connected with one Kūṭa only where as Vidyāśakti is the combination of all the three Kūṭās. That is the reason why they are bewildered regarding, her complete form. Many of the Upāsakās are interested in Aiśvarya, some of them are interested in learning (वाक् सिद्धि) and only a few of them are interested in salvation. While changing the order of the three kūṭās, Ś. wanted to suggest this point.

Vidyāśakti's power to bestow all the Siddhīs is described in the 21st canto. While describing Damayantī, Nala tells her that she has been created by Brahman employing all the Siddhīs on the different parts of her body — Aṇiman (the smallest measure) in the waist, Gariman (the biggest measure) in the hips, Mahiman (greatness) in the breasts, Vaśitva (controlling capacity) in the mind, Laghiman (slightness) in the smile, Īśitva (over lordship) on me (i. e., Nala), Prākāmya (exuberance) in the beauty of speech, and Prāpti (attainment) in fame. According to the tradition of Śrīvidyā and as was stated in Kāmakalāvilāsa —

अणिमादिसिद्धयोस्या: स्वीकृतकमनीयकामिनीरूपा: ।

विद्यान्तरफलभूता: गुणभावेनान्त्यभूनिकेतनगाः ॥

the Siddhis like Aṇiman and Mahiman etc., subordinate themselves and attend upon, the great Śakti. Thus Ś. raised an ordinary Śṛṅgāranāyikā to the level of Great Śakti.

Nala :- Nala is presented by Ś. as a Sādhaka (a person seeking the path of Mokṣa), a jñānin who has realised the Supreme soul, and as the Supreme Soul itself. Following the convention रलयोरभेद: he has described नल as नर. It can be substantiated by citing the following statement of the poet. In the verse बन्धायदिव्यै ... (III - 20) etc., Haṁsa tells Damayantī that only such a Nara (man) who is 'Viralodaya' (of a very birth and also who has dropped र and substituted it with ल) can catch me.

Nala's greatness was established by the poet in the very first verse of the poem

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथा स्तथाऽद्रियन्ते न बुधास्सुधामपि ।

नलः शितच्छत्रित कीर्तिमण्डलः सराशिरासीत् महसां महोज्वलः ॥

(This poem which begins with an Avyaya, निपीय, is mainly concerned with the Supreme Being who is Avyaya free from any type of change). Being interested in listening to the story of Nala, the gods spurn even the nectar. If Nala were to be an ordinary Kṣatriya King this description is to be taken as a mere super hyperbole. But this verse contains a special hidden meaning. As per the etymological explanation, the word क्षिति (क्षीयते, नश्यतीति क्षितिः) means 'the body'. The protector of the body (क्षितिभृत्) is the Ātman only which has entered into it as the Jīvātman. His story is the compilation of Vedānta (Upaniṣadic) sentences. Nector may give देवत्व (god hood) but अमृतत्व (Salvation, permanent freedom from birth and death) can be obtained only through the Upaniṣadic Vidyā. If Nala is identical with the Supreme Being, then only his story can be सुधावधीरिणी, surpassing the Nectar.

Ś.'s statement, in the 3rd canto, that Lakṣmī, Sarasvatī and Girijā also are interested in Nala, can be justified only when Nala is taken as the Parabrahman itself, because the three Mūrtis are the three Mayūkhās (Rays) of Parabrahman. This poem is shown with sentences suggesting the identity of Nala with Parabrahman.

There are many sentences in this Mahākāvya which bring to our mind many Upaniṣadic sentences or their purport. In this connection the following sentences can be cited :

> "श्रुतस्स दृष्टश्च हरित्सु मोहात्
> ध्यातस्स नीरन्ध्रितबुद्धिधारम् ।" (III-82)
> "त्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वदेवभूयं चरितार्थमस्तु" (III-101)

Gods :—

The characterisation of gods like Indra also has been done in accordance with the nature of the characters Nala and Damayantī. From the beginning the poet has been maintaining that the gods have

connections with Nala's story directly or indirectly. The gods have been providing all heavenly pleasures to Nala, on this earth itself. (III-21)

On a close examination of the poem it would be clear that the gods like Indra wanted to test Nala (Na'a, the Jīva) before allowing him to have Damayantī. The poet has another intention also to fulfill. The Jñāna, taught in the Vedāntās is the Highest Truth and it is connected with Parabrahman. Whatever is taught by the Darśanās like Mīmāmsa cannot be the Highest Truth. Thus, if Damayantī stands (as a symbol) for Vidyā and Nala for Paramātman, the gods like Indra stand for the Darśanās like Mīmāmsa. Ś. narrates the story, keeping these aspects in his mind. One of the duties of Indra, according to the Purāṇās, is to test a Sādhaka aspiring for certain powers and then to bless him with boons, after beeing satisfied that he is worthy of receiving such powers. Accordingly the gods wanted to test Nala before uniting with Damayantī. They appear to be aspiring for the hand of Damayantī when we take the literal sense. But we can know, through the suggested sense that they have come with the intention of unitihg Nala and Damayantī,

1) As is described in the 5th canto (V, 65, 67 and 69) the gods feel, on seeing Nala, that he alone is fit to be selected by such a worthy lady like Damayantī and that she must be a fool if she does not select him.

2) Indra says that the hole earth cannot stand comparison even with her 16th Kala (Śrīvidyā tradition. (V - 82)

3) It is said that Indra spoke using Vakrokti (using words of implied meaning). What did he say? He said - "We have come here desirous of the marriage of Damayantī " It is implied - "We did not come to marry her. We have just come to see her marriage." (V - 99)

4) Nala was requested by the gods to act as their Dūta. But Ś. has introduced a new thing which is not in Mahābhārata. Nala

who has entered the harem with the help of Tiraskariṇi Vidyā, hears the whole conversation that has taken place between Damayantī and the Dūtīs of the gods. If the gods really intend to marry Damayantī, they would not havc allowed such a situation to arise. While saying at the end of the Sarga, - दिगधिपकृपयाऽप्तात् ईदृश: संविधानात् "- (VI - 112) the poet clearly states that the real intention of the gods is not to marry Damayantī at all.

5) In one place the poet has discussed like this - Why should the gods choose Nala alone to be sent as a Dūta ? Is it because they thought Damayautī would agree to the proposals made by Nala ? If so, any one of these gods could assume the form of Nala (as they did later on and attended the Svayamvara) and act as a Dūta. Why should they send their competitor, Nala ? But the question remains unanswered. The probable answer is that the character of Damayantī would be at peril if she takes somebody who is not Nala and loves him. In order to avoid this possibility' the gods sent real Nala as their Dūta (VIII-16). (Same Problem would not arise when she sees five Nalās, because she knows that all the five cannot be real Nalās). One can understand from this how, the gods are concerned about the character of Damayantī.

6) There may arise somemore doubts - Why should the gods send Nala as their Dūta? If it is to unite him with Damayantī, why should they play so many tricks, because they were already in love with each other ? What is there for the gods to do in this affair ? Ś. has indicated answers to all such questions. This work (thesis) is mainly concerned with bringing out all these things suggested by Ś. Our effort is only to uncover Dhvani which is concealed under a peculiar mould.

Jīva aspires to achieve Vidyā for which he requires some qualifications. He should be free from defects like Kāma and Krodha etc.

He should get over all the possible obstacles. He should also know whether the Vidyā, aspired for, is favourable to him or not. The gods sent Nala as Dūta in order to achieve all these purposes, giving him Tiraskariṇi. In the verse "दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तोद्विषां निषेद्धा निषधप्रधानः" .... (VI-1), Nala is described as the repeller of the enemies, In the context of describing a person, as a mediator in a marriage, why should the poet use the special adjective द्विषां निषेद्धा ? What is the meaning of the "Niṣeddhā of the enemies? This word itself has some significance. An aspirant keeps away all the internal enemies like Kāma and Krodha etc., Such a person, Nala, has set out to act as a messenger for the gods. This is the idea conveyed by his verse. This shows how the gods are testing him. They have been observing each and every movement of Nala. Nala who has entered the harem with the help of Tiraskariṇi is not seen by any body. It was a world of women folk. Nala had to move about dashing and ducking at every step. The whole scene is full of Śṛṅgāra.

But Nala could not be moved by those sights and Damsels. The evil instinct in a man generally takes an upper hand when he is sure that he is not being observed. But Nala came out of this ordeal triumphant. His pair of deer eyes could not be caught under the Snares of the eyes of the damsels, spread about by Manmatha (VI-19). Lust is vanquished. Nala has come out victorious. Indra and others are satisfied. Nala has engaged himself in performing his duty as a Dūta.

7) Should the Vidyāsakti be associated Vedāntic Paramātman with the Karmamārga taught in Pūrvamīmaṁsa ? This is the debate which is given importance in the Dautya. To reject all the Darśanās other than Vedānta, is the result. This is the scene describing mainly the fight between Pūrvamīmāṁsa and Advaita Vedānta. It may look strange, but one should not forget that this Kāvya is a Vidvadau-

ṣadha - Pungent herbal medicine. It may be an easy task to study a Śāstra directly, but to study a Śāstra through a Kāvya requires patience and perseverance.

Ś. has realised the greatness of the efforts he put in while writting the 6th canto; and claims that this Sarga is more capable of serious study than ever K. K. K. – "षष्ठ: खण्डनखण्डतोपि सहजात् क्षोदक्षमे .... " etc. It is well known how impenetrably difficult a work K. K. K. is and how even the greatest scholars are crest fallen while they attempt to understand it. If one is to head the warning given by Ś that this sixth canto is more difficult, than the K. K. K. one has to accept all the interpretations given above.

8) Na'a's superiority over the gods on account of his winning the hand of Damayantī is described by the poet in the words of the ladies of the town. in the 15th canto.

"... गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया
योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ।। " (XV-87)

This is a knotty verse containing the clue for Prabandha vyaṅgya, Vedāntic sense. Damayantī could not be got by Indra even with the great Puṇya of performing hundred Yajñās. She is Bhīmajā; born of Bhīma; i. e , she is a Vidyāśakti resulting from Vairāgya. The Puṇya, got by the performance of Karmans comes under the sphere of Avidyā. Vedāntic Jñāna alone is Vidyā. Being united Bhīmajā Nala is now going to get Advaitasthiti. This is the meaning of the words uttered by the ladies of the town. (The commentary of Nārayana, which explains the Vedāntic sense in this Verse, supports our interpretation). Thus there are number of ślokas which indicate the true nature of Nala and Damayantī, and explain the purpose served by the introduction of gods like Indra.

Kali :- The introduction of Kalī in the 17th Sarga, supports the thesis that the Prabandhadhvani is related to Vedānta. Some of the earlier critics expressed their doubt about the utility of the intro-

duction of Kali and the description of the moon-rise in 22nd canto. But their purpose will be known when we try to untie the literary knots (Grantha granthi).

The spiritual knowledge can stand firmly only if the foundation of Dharma is strong. The Cārvāka religion is against Dharma. After explaining this religion in detail, the poet wants that it should be refuted by the gods, Indra and others, who represent Vaidikamārga. Kali was refuted by the gods; he would not approach Nala, this is a special point to be noted. Unlike in the original Mahābhārata, Kali appears on the scene along witn Kāma, Krodha and others. On account of Nala's being "Dviṣām Niṣeddha" they could not get admission into his city. All of them had to go back disappointed and this is the purpose intended to be conveyed by the poet.

The description of the moon-rise, (canto 22) and ending the poem with the same, have special significance. (1) To the Pañcadaśī-mantra which consists of three Khaṇḍas identical with Vahni, Sūrya and Soma, "श्रीं" is added as the fourth Khaṇḍa and it is known Candrakalā Khaṇḍa. The description of the moon has connections with the Candra Kalā Khaṇḍa. The Bījākṣara "श्रीं" is meditated upon in Sahasrāra. There are six cakrās beginning with Mūlādhāra, (Mūlādhāra, Svādhiṣṭhāna, Maṇipūra, Anāhata, Viśuddha and Ājñā) Sahasrāra being the seventh one. The 22nd canto begins with the sentence - "अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः" (XXII-1). 'Saudha' means the place of Sudhā, i.e., Amṛta. That is the Saudhā where lives Bhaimī. That is on the seventh floor; which was reached by Nala. Examine how significant is each of the words here. The Phrase "भैमीधर" means literally "that which bears Bhaimī". How awkward this meaning is ! In such places one is forced to go up to the suggested meaning.

(2) In the context of describing the moon-rise, the poet raises a question— There are only 15 Kalās (digits) of the moon from

Pratipat to Pūrṇimā; where to the 16th one ? He tells us that it is used as an ornament by Lord Īśvara (XXII-142). The significance of all this can be understood if we remember that the Sahasrāracakra is Candrakalāsthāna and it is the abode of Kameśvarī and Kāmeśvara. After the description, the poet ends the poem with the following śloka containing an Āśīrvāda —

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलद्दन्तौघयन्त्रोद्भव
शभ्राळीपतयाळुदीधितिसुधासार: तुषारद्युति: ।
पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे
देव: प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ (XXII-150)

Nectar trickles down; and the moon becomes thousand streamed fountain (vessel) for Kāma and his wife to take a bath at the time of their marriage. This is the central idea, in this verse. The poet has mentioned both Kāmeśvarī and Kāma by one single word 'Kāma'. The सहस्रधार in the poem is सहस्रधा + अर i.e. सहस्रार only. (also सहस्र + धार). According to the Śrīvidyopāsakās, Amṛta trickles down from Candrasthāna and it is enjoyed by the Yogins. Ś ends his poem with the statement—"May the moon give you pleasure !"

The white umbrella mentioned in the first and second verses of the Poem— "....नल: सितच्छत्रित कीर्तिमण्डल: ..." and सुवर्णदण्डैकसितातपत्रित .... represents Sahasrāra. The poem is ended with the same सहस्रारचक्र, has unity of the Prabandhavyaṅgya is maintained. The words like सुधा, सहस्रधार and सितातपत्र etc., are used in the verses at the beginning and end of the poem only to maintain this unity.

So far we have discussed, to some extent, the Prabandha Vyaṅgya in this Mahākāvya we could get answers to the questions— who is the Haṁsa ? How could Damayantī be Vidyāsakti ? Who is Nala ? What is the secret in gods attending Svayaṁvara. How Darśanās like Mīmāṁsa could not bring Vidyā under their control ?

There are also evidences to show that the poet tried to make the Prabandhadhvani and the Vedānta clear in many places. Because of such places, the Dhvani loses its Dhvanitva and becomes Guṇībhūtadhvani; but all those places are useful for supporting the theory. We have already seen some of such places like 1) Nala being called विरलोदय (III-20). 2) Nala getting Prabodha at the presence of Bhaimī (VI-III), 3) Indra using a speech with implied meaning (V-99), and 4) Nala attaining Advaita after being united with Bhaimī (XV - 87) etc., A few more may be added :—

5) In the verse- "सानन्तानाप्य ··· भूयः (XI - 129)" Damayantī proceeding towards Nala in Svayamvara is compared with Upaniṣadvidyā which rejects every thing else and takes the Paramātman as the Highest Goal, who is beyond description, ocean of bliss, and one without the second. Is it possible to find such verse anywhere ? Kālidāsa's description of the Svayamvara of Indumatī may be beautiful, being full of Prasādaguṇa. But is it on these lines ? This simile is an external indicator for the Prabandhavyaṅgya. In the first half of the verse the poet refers to the Nyāyaśāstra. The Upaniṣadvidyā rejects all the other Darśanās and gives the Sākśātkāra of Paramātman.

Under the Sūtra "तर्काप्रतिष्ठानात्", Śaṅkarācārya has refuted all the other Darśanas and declared that Brahmavidyā, contained in the Upaniṣads alone can lead one to the Highest Goal, the realisation of the Supreme Being- "अतः सिद्धम् अस्यैव औपनिषदज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् ". 6) The same has been established by Śrīharṣa in the poem.

"साप्तुं प्रयच्छति...लोकः" (XIII - 36). All the five Nalās were seated in one row, Vedāntins place Jainās, Bauddhās and Saṅkhyās and others (Naiyāyikās or Mīmāṁsakās) under the Catuṣkoṭi (four categories) and place the Mokṣa (śāstra) in the fifth Koṭi. Ś. brigns

out the same idea through this verse and indicates which character stands as a symbol for which idea.

7)) The 18th canto is mainly concerned with the description of the amorous sports of Nala and Damayantī. It is interesting to note that even in this, the poet has been maintaining the Prabhandha Dhvani.

" आत्मवित् सहृतया दिवानिशं भोगभागपि न पापमापसः ।
आहृताहि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति " ।। (XVIII - 2)

Day in and day out to be engaged in amorous sports does not result in Pāpa for Nala, because he is an Ātmajñānin, and the Pāpa cannot touch an Ātmajñānin as is stated in chāndogyopaniṣad - "यथा पुष्कर पलाशे आपो न श्लिष्यन्ते ... श्लिष्यते" and explained in the Tadadhigamādhikaraṇa in Brahmasūtra with Śaṅkara Bhāṣya. The word एवंवित् in the chāndogyopaniṣad is changed as आत्मवित् by Ś. This is another supported to the theory of Prabandhavyaṅgya.

8) The real motive in the gods presence has been already explained. The same is indicated by the poet in the beginning of the 17th canto. अथारभ्यवृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् (XVII-1). If gods had gone over there to marry Damayantī, their visit was futile (वृथा) because she choose Nala. But here the poet uses the word "वृथाप्राय" meaning "useless. apparently", instead of using "वृथा". This means that their visit was not useless, though it may appear useless. This point has been further clarified by the poet himself in the verse — "Bhaimīm Pradāya te" (XVII-2). They were having Damayantī in their hearts for a very long time. But after making her over to Nala like Vidyā to a disciplined student; they did not have any sense of dissatisfaction.

Was Damayantī given to Nala by Bhīma or she herself choose him or the gods brought them together after testing them ? The poet

has given an answer to these questions in Unambiguous terms. It would be clear from this, that the gods were never in love with Damayantī.

We have seen that Damayantī is no other than Vidyāśakti herself. Now introducing Vidyā as an Upamāna, the standard of comparison, the poet has given a further clue to get the Prabandha dhvani. This is in accordance with the statement in Gītā - "इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे .... " (XVIII-67)

9) When the gods meet Kali, Sarasvatī also chides him and makes the purpose of the god's visit more clear.

कीर्तिं भैमीं वरं चास्मै दातुमेवागमन्नमी ।
न लीढे धीरवैदग्धीं धीरगम्भीरगाहिनी ॥ (XVII - 134).

"These gods have come here only to give fame, Damayantī and boons to Nala. Shallow minded people cannot understand the deep intentions of the wise people". See, how much of skill has been shown by the poet here. If I am able to get into this hidden meaning, it is only by the grace of Śrī Śāstri Gāru, when the poet him self tells us clearly how can we deny it.

The employment of the word "आनन्द" in the last śloka of each sarga helps us in finding out the inner meaning of the poem. Taittirīyopaniṣad teaches us that Brahman is the Puccha of the Ānandamayakośa, As was pointed out by Śrī Gunṭūru Śeṣendra Śarma in his "Swarṇa Haṁsi" the way in which the words श्री चन्द्र and अमृत are used in the poem by Ś. has a special significance.

At the end of each canto he praises his poem and himself. This also has got some significance. Poets like Kālidāsa followed the path of Rasa. There are great scholars who are the authors of

the great works on Śāstrās. But the path followed by Ś. is entirly different. In several places, he claims that his path is not trodden by any body else, (अन्याऽक्षुण्णरसप्रमेयभणिति) and that it is more difficult than his Śāstric work K. K. K. and at the same time is more perfect in teaching the Highest Truth. He has clearly stated in K.K.K. that he has explained in the canto devoted to the praise of Paramapuruṣa, in the N. C. how to plunge into the Nectar - lake of Ātmatatva by avoiding the fickleness of the mind. What else we require to prove that there is Prabandha dhvani flowing as an under - current, throughout the poem, N. C. ?

At the end of the poem also the poet makes a few statements. They may appear as containing self praise, but we should not ignore the note of warning given by the poet—

"Sarasvatī (poetry, also water) will be flowing down from the crevices of the rocks of many mountains. These waters may be subjected to various tastes by comparing one with the other. But the milky ocean, which destroyes all the differences, produces Moda and Promoda and ultimately leads to the Amṛta (Nectar, also Mokṣa) has a unique place of its own". (XXII-153). Only the milky ocean and Ś. are capable of giving us this Amṛta.

Could any other poet claim as Ś. did, that he enjoyed the Highest Bliss in Samādhīs ? 'यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम्' (XXII-155). He is not an ordinary poet, he is a Yogin: even among the Yogins he is one who had realised the Supreme Being. There is nothing to wonder if the poem of such a Yogic poet, who had the realisation of the Supreme Soul should shower Nectar (Amṛta). Just as Darśanās are refuted by K.K.K., other poems are thrown into back ground by this poem N. C., declares Ś. with confidence — "धर्षितपराः तर्केषु यस्योक्तयः"

But, who is the person that has Adhikāra (competence) to study such a difficult poem, which has followed an entirely different

path, full of Śāstric seerets and permeated with Prabandhadhvani related to Advaita Vedānta and the attainment of the Highest Goal? It is not unlikely that any reader with medicore ability, who attempts to read this poem, would condemn it as a worthless piece of composition because he does not have the capacity to appreciate it. Ś. likes a note of warning to such persons :-

"ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ॥
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ (XXII-155)

"I have deliberately put a literary knot (Grantha Granthi) here and there, let no fool, arrogant of self-claimed intelligence, play (meddle) with this work. Let only such wise man who is able to undo the knot with the help of a teacher, served with devotion, get the happiness of taking a plunge into the waves of Rasa of this poem-" Through this warning Ś. makes it clear that there is a Prabandhadhvani in this poem and gives an advice to the reader that he should get at the Dhvani by a careful study.

I realise the truth contained in the last verse of Ś. whenever I remember the great Anugraha shown by Śri Śāstri gāru, my revered Guru, in solving the Granthagranthi which alone has enabled me to complete my thesis.

In this introduction, I have explained only the most important features of this Poem, i. e., the Prabandhadhvani. Many other aspects, such the great schlorship of the poet in different Draśanās are dealt with in the thesis. May I request the scholars to examine those aspects, also presented bv me and make my efforts fruitfnl? Let me humbly close this introduction with the words of Ś. himself—

"मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयतु सुधीभूय सुधियः ".

శ్రీహర్షనైషధమ్ - దర్శనపరామర్శః

ప్రధానాంశ పరిచయము

శ్రీ హీర మామల్లదేవీ గర్భశుక్తి ముక్తామణి, "ఖండన" గ్రంధకారుడు, కవి కులాదృష్టాధ్వ పాంథుడు, చింతామణీ మంత్ర చింతన ప్రాప్త ఫలుడు, నైషధమనెడి సాహిత్య ఫలమును లోకుల కందించిన మహా మహిమాన్వితుడు శ్రీహర్షుడు భారతమాత గర్వింపదగిన కవిశ్రేష్ఠుడు.

నివాసము:— శ్రీహర్షుడు కాశ్మీరమునకు, గౌడదేశమునకు, కాన్యకుబ్జమునకు, కాశీరాజ్యమునకు, చెందినవాడని నాలుగు వాదములున్నవి. పూర్వవిమర్శకులలో జేనీ మహాశయుడు పై నాలుగు వాదములపై చర్చచేసి గౌడదేశమునకు [నేటి బెంగాల్] చెందినవానిగా నిరూపింపదలచెను. కాని మన ఆంధ్రుల, ఆంధ్ర పండితుల మనస్సులలో శ్రీహర్షుడు కాశ్మీరమువాడు అను నమ్మకమున్నది. 'జేనీ' పండితుడు చూపిన వాదములలో గల బలహీనతలను చూపి, శ్రీహర్షుడు కాశ్మీరీయుడు అని నేనిందు ప్రకటించితిని. ఇందుకు ఆంతరంగిక సాక్ష్యముగా నేను చూపిన ఆధారమిది—

దమయంతీ స్వయంవరమునకు పెక్కండ్రు రాజులు వచ్చినట్లు వర్ణించుచు, శ్రీహర్షుడు, కాశీ గౌడ దేశాధీశులను పేర్కొని, దమయంతిచే తిరస్కృతులైనట్లు వారిని తిరస్కరించెను. నేపాల్ మొ॥ దేశములకు చెందిన రాజులను పెక్కుమందిని పేర్కొన్న ఈ కవి కాశ్మీరరాజును స్వయంవరమున గ్రహింపలేదు. పేర్కొన్నచో దమయంతిచే తిరస్కరింపబడినట్లు చెప్పవలసి వచ్చునుకదా! అందుచే జన్మదేశాభిమానముతో ఈ కవి ఇట్లు చేసెనా అనిపించును. తొలిదినములలో గౌడ కాశీరాజుల ఆస్థానములలో గౌరవముల నందిన ఈకవి, నైషధ రచనా కాలమునాటికి పరిపక్వ మనస్కుడై, ఆరాజుల ప్రవర్తనలు నచ్చక, వారిని తనకావ్యమున తిరస్కృత రాజకదంబములో చేర్చెననుట న్యాయము.

సరస్వతీ పాత్ర, స్తుతి, చింతామణీ మంత్రము, మొ॥ అంశములు కూడ ఈ కవిని కాశ్మీరీయునిగా నిల్పగలవు.

కాలము:— కాలవిషయమున ప్రస్తుత గ్రంథమున నేను క్రొత్తగా ఎట్టి సిద్ధాంతములు చేయలేదు. పూర్వ విమర్శకుల పరిశ్రమ దెల్పి, వాటిప్రకారము A. D. 990—1060 మధ్యకాలముగా శ్రీ హర్షుని కాలమును చెప్పుట యుక్తమనిపించినది.

రచనలు:— నేటికి లభించుచున్నవి నైషధము, ఖండనగ్రంథము రెండేయైనను, మొత్తము శ్రీ హర్షుని రచనలు 10 వరకు కలవని చెప్పవచ్చును.

I. రాజస్తుతిపరమైన 4 రచనలు. [విజయప్రశస్తి, గౌడోర్వీశకుల ప్రశస్తి, ఛింద ప్రశస్తి, నవసాహసాంక చరితము]

II. అర్ణవ వర్ణనమనెడి వర్ణనాత్మకమైన లఘుకృతి ।

III. మహాకావ్యము – నైషధీయ చరితము

IV. 4 వేదాంతగ్రంథములు: [స్థైర్య విచారణ ప్రకరణము. ఖండన ఖండఖాద్యము, శివశక్తి సిద్ధి: ఈశ్వరాభిసంధి:] అను నాలుగు విభాగాలుగా వీనిని చూపవచ్చును. ఇందు రాజస్తుతి పరమైనవి కవి తన తొలిదశలో వ్రాసినవని, నైషధ, ఖండన గ్రంథములు ప్రౌఢవయస్సులో వ్రాసెనని, ఈశ్వరాభిసంధి మాత్రము నైషధము పూర్తియైన పిమ్మట-ఖండన మింకను సాగుచున్న దినములలో ప్రారంభించెనని చెప్పుటకు చాలినంత ప్రమాణములు కలవు.

చింతామణి మంత్ర ప్రభావముచే బాల్యముననే సర్వవిధ శాస్త్రపాండిత్యమును, కవితాసిద్ధిని సంపాదించిన శ్రీ హర్షుడు తండ్రి ఋణమును తీర్చికొనుటకై పండితప్రకాండులతో శాస్త్రవాదములకు సిద్ధమై, విజయము సాధించి, ఆయారాజుల మెప్పు పొందినట్లు చెప్పుదురు. ఆవరుసలో రాజాశ్రయమునకు, ఆ సుఖములకు ప్రాధాన్యమిచ్చిన ఈ కవి — "తాంబూలద్వయ మాసనంచ లభతే యః కాన్యకుబ్జేశ్వరాత్" అని ఆరాజ సన్మానములను ఘనముగా చెప్పికొనినాడు. గౌడోర్వీశకుల ప్రశస్తి మొదలగు రచనలు శ్రీహర్షుని యౌవనమున వెలువడినవి.

అందుచేతనే ప్రౌఢ వయస్సులో, పరిపక్వమనస్సుతో, విలువైన కాలమును రాజసేవలో దుర్వ్యయము చేసితినని గ్రహించిన శ్రీ హర్షుడు నైషధారంభమున —

" పవిత్ర మత్రాఽతనుతే జగద్యుగే స్మృతా రసక్షాలనయేవ యత్కథా:
కథం నసా మద్గిర మావిలామపి స్వసేవినీమేవ పవిత్రయిష్యతి ". ॥ [1-3]

అని పాపసంకలితములైనను తన వాక్కులను నలకథ పవిత్రము చేయగలదని, పశ్చాత్తాప మును ప్రకటించును.

నైషధ రచనా కాలమునకు శ్రీ హర్షుడు మహాయోగియై "ఆరురుక్షు" దశనుండి "ఆరూఢ" దశకు చేరినట్లు చెప్పవచ్చును. "యః సాక్షాత్కురుతే సమాధిషు పరం బ్రహ్మ ప్రమోదార్ణవం" అని తాను పరబ్రహ్మ సాక్షాత్కారమును పొందినట్లు నిస్సం దేహముగా కవి ప్రకటించెను. మహాయోగులు "జీవన్ముక్త" దశను పొందుదురు. అనగా వారికి ఆత్మసాక్షాత్కారమైన పిమ్మటకూడ జీవితము కొనసాగును. అది కర్మక్షయార్థ మైనది. భాగవతమందలి జడ భరతోపాఖ్యానము ఇందుకు సాక్ష్యము. అట్టి మహాయోగులు కారణజన్ములు. భగవత్పాదులైన ఆది శంకరుల పిమ్మట పేర్కొనతగిన మహాయోగి శ్రీహర్షుడని ఆతని నైషధ, ఖండనగ్రంథములు సాక్ష్యమిచ్చు చున్నవి.

శ్రీ హర్షుని వ్యుత్పత్తి :— శ్రీహర్షుని పాండిత్యము పండితులనే ముప్ప తిప్పలు పెట్టునది. సాహిత్య రసాబ్ధిలో అతడు ఖేలాచలము. తర్కజలధికి అతడు మంథా చలము. ఉభయ మీమాంసా సముద్ర సంతరణమునందు అతడు మహానావికుడు. అతని ఈ పాండిత్య మంతయు చింతామణి ప్రభావమున సంక్రమించినది అందురు. శాస్త్రవాద ములతో నిండిన ఖండన ఖండ ఖాద్యమున ఎంతటి పాండిత్యమున్నైనా కుమ్మరించుట న్యాయమే అగును. కాని మనోహరమై, శృంగార ప్రధానముగా కన్పించు ఈ నైషధ కావ్యమున శ్రీ హర్షుడు కురిపించిన వ్యుత్పత్తి వర్షము మహాశ్చర్యకరము. వేదవాక్యాలు, షడ్దర్శనములు, కల్ప జ్యోతిష వ్యాకరణములు నైషధ చరిత్రలో సమ్మేళన మొనర్చి నాడు కవి.

వ్యుత్పత్తిలో శాస్త్ర పాండిత్యము ఒక ప్రధాన భాగముకాగా లోకజ్ఞానము, ఇతర కావ్యజ్ఞానము [నిపుణతా లోకశాస్త్ర కావ్యాఽద్యవేక్షణాత్] కూడ వ్యుత్పత్తిలో భాగములే అగును. శ్రీహర్షుని లౌకికమయిన దృష్టి-అనగా, లోక పరిచయము, కావ్యము నందు అంతటా పరచుకొనినది. కాళిదాసాదుల కావ్యములను జీర్ణము చేసికొన్న ఈ కవి గౌరవ సూచకముగా పెక్కు సందర్భముల యందు వారి వాక్యములను అనువదించెను.

పరిశోధన గ్రంథ విషయము:— విస్తృతమైన శ్రీ హర్షుని వ్యుత్పత్తిలో దర్శన పాండిత్యమును ప్రధానముగా స్వీకరించి ప్రస్తుత పరిశోధన ప్రవృత్తమైనది. ఆస్తిక దర్శ నములలో న్యాయ వైశేషికములు, సాంఖ్యయోగములు ఉభయ మీమాంసలు, ప్రధానము లైనవి. సర్వదర్శన సంగ్రహము అను గ్రంథమున విద్యారణ్యులవారు వ్యాకరణముకూడ

శబ్ద బ్రహ్మ తత్వ నిర్ధారకమైన దర్శనముగా అంగీకరించుట చేత, నైషధమున తత్సంబద్ధములైన అంశములు విస్తృతముగా నిక్షిప్తములై ఉండుటచే, పై ఆస్తిక దర్శనములతోపాటు వ్యాకరణము ఈ పరిశోధనా గ్రంథమున విషయముగా స్వీకరింపబడినది. నాస్తిక దర్శనములలో చార్వాకము మిక్కిలి విస్తృతముగా, బౌద్ధ జైనములు నాతి విస్తృతముగా, శ్రీహర్షునిచే ప్రస్తావింపబడినవి. [ఈ దర్శనాంశములను ఈ పీఠికలో చూపుటలేదు]

ఈ విధమైన దర్శనముల ఛాయలు నైషధము నుండి సవివరముగా ప్రదర్శించుటతో పాటుగా అద్వైత వేదాంతము యోగ మార్గానుషక్తముగా, ప్రబంధ వ్యంగ్యమై గ్రంథ గ్రంథి అనుపేరుతో శ్రీ హర్షునిచే నైషధమున నిబద్ధమగుట ఈ శోధ గ్రంథమున ప్రతిపాదింప బడినది. వేదాంతముకూడ దర్శనమే కనుక, వేదాంత దర్శనమును ప్రబంధ వ్యంగ్యముగా నిరూపించుట అప్రస్తుత ప్రసంగము కాజాలదని విజ్ఞులకు మనవి. ఆయాదర్శనాంశములను మరల పరామర్శించుట సంగ్రహమైన ఈ తెలుగు పీఠికలో కుదరదు. కాని నైషధాంతరార్థమును — అనగా నైషధ కావ్యమున శ్రీ హర్షుడు ప్రధానముగా చెప్పదలచిన వ్యంగ్య రూపమైన అర్థమును తెలుగువారికి వివరించుట న్యాయము. కావున ప్రస్తుత పరిశోధన గ్రంథ మందలి ప్రబంధ ధ్వని పరామర్శను సంగ్రహపరచి ఇందు చూపుచుంటిని.

ప్రబంధ ధ్వని:— ఈ ప్రబంధధ్వనిని ప్రత్యేకముగా చూపుటకే నేనీనైషధ పరిశోధనకు పూనుకొంటిని. విద్యార్థిదశలో శ్రీనాథుని శృంగార నైషధము ప్రత్యేకముగా పాఠ్యాంశములలో లేకున్నను, తెలుగు సాహిత్యమును సాధ్యమైనంతవరకు తెలిసికొనవలెననిడి తపనతో చదివితిని. "సంస్కృత నైషధము సకలశాస్త్రసంభరితము: కాని శ్రీనాథుడు ఆయా శాస్త్రాంశముల జోలికి పోక, శృంగారపరముగా అనువదించినాడు" అని అప్పట్లో మా నాయనగారు అనుచుండెడివారు.

విద్యార్థి దశ ముగిసి, సంస్కృత కళాశాలలో అధ్యాపక వృత్తిని స్వీకరించిన క్రొత్తలలో నా విద్యార్థిని (A. V. సంపూర్ణ) శ్రీ నాథ నైషధమును నాకు సమర్పించుట ఆగ్రంథముపై నామక్కువను పెంచినది. పెక్కుమార్లు ఆ గ్రంథ భాగములను పాఠము చెప్పితిని. వాటి సారాంశముగా శ్రీ నాథుడు తన నైషధమున శాస్త్రీయాంశములను పూర్తిగా విడిచి పెట్టలేదని, వేదాంత విషయములను పెక్కింటిని తానును తెనుగున విశేషించెనని సవిమర్శముగా నొక్క వ్యాసమును రచించితిని. 1970–71లో వ్రాసిన ఆ

వ్యాసమును చూచి కవిసమ్రాట్ శ్రీ నోరి నరసింహశాస్త్రిగారు ఎంతగానో మెచ్చుకొనిరి. ఆ వ్యాసము 1980 లో తిరుపతిలో జరిగిన ఓరియంటల్ కాన్ఫరెన్స్‌లో నాచే చదువబడి పెక్కు౦డ్రు విజ్ఞుల మెప్పుపడసినది. పెద్దల సహృదయత్వమునకు సర్వదా కృతజ్ఞుడను.

1979–80 సం॥రములలో Ph.D పట్టమునకై నేను సిద్ధపడిన రోజులలో ఆచార్య శ్రీజోగారావుగారు, ఆచార్య, శ్రీవేలూరి సుబ్బారావుగారు, ఆచార్య శ్రీ P. శ్రీరామ మూర్తిగారు నన్ను శ్రీ గాలి పార్థసారథిరావుగారి వద్ద పరిశోధనా వ్యాసంగ మొనర్ప వలసినదిగా ప్రోత్సహించినారు. వ్యాకరణము నా అభిమాన విషయ మగుటచే పాణినీయ ముపై ఒండు రెండు విషయములను, నైషధమందు శ్రీ హర్షుని శాస్త్ర పాండిత్యమను విషయమును–శ్రీపార్థసారథిరావుగారి ముందుంచితిని. వారు నాఅదృష్టవశమున శ్రీహర్షుని పాండిత్యము—అను విషయమునే స్వీకరింప ననుమతించిరి. "శాస్త్ర పరామర్శ" అనుట మరీ విస్తృత మగుటచే "దర్శన పరామర్శ" అని విషయ పరిమితిని ఏర్పరుచుకొంటిని. శ్రీకారముచుట్టి, కావ్యమును సమగ్రముగా అన్వయించు కొనుచు, నాకు కావలసిన అంశములను గుర్తుంచుకొనుచు చదువసాగితిని. ఒక ఆశ్చర్యము నన్ను ముంచెత్తినది. ఇందు ఆయా దర్శనాంశములను అంత విస్తృతముగా కవి ఎందుకు నిక్షేపించినాడు, వేదాంతమును గాఢముగా, గూఢముగా, సార్వత్రికముగా ఏల ఇట్లు నిబద్ధ మొనర్చెను ....మొదలగు ప్రశ్నలు మనస్సును మథింప జేసినవి. అప్పుడు క్రమముగా గ్రంథ మందంతట ప్రబంధ ధ్వని నిక్షిప్తమయ్యెనని తోపసాగినది. కాని గురువుగారు శ్రీ పార్థ సారథిరావుగారు "లేని పోని అర్థాలను కల్పించి ఆరోపించుటకు ప్రయత్నము చేయవలదని, వాటిని పూర్తిగా సోపపత్తికముగా నిరూపింపగలరా ?" అని హెచ్చరించినారు. వారి నెట్లు ఒప్పింపవలెనా—అని సందిగ్ధములో పడితిని.

ఆసమయములో, నాఅదృష్టవశమున నామనస్సున, శ్రీ రాఘవనారాయణశాస్త్రి గారితో ఈ విషయమును చర్చించినచో మార్గము సుగమమగునని తోచినది. మానాన్నగారు, అమ్మగారు నా ఆలోచనకు ప్రోత్సాహమిచ్చినారు. శ్రీ శాస్త్రిగారు మా నాన్నగారికి గురువులు. వారి వద్దకు వెళ్లుట చిన్నతనమునుండి మా అందరికి అలవాటైనను, నాకు వారన్నచో ఒక భయము ఉండెడిది. ఇదమిత్థముగా ఆ భయమునకు కారణము మాత్రము తెలియదు. ఆ మహా వ్యక్తిత్వము ముందు నేనెంత? అను ఆలోచనమే భయకారణమేమో! ఏ శుభముహూర్తమున నేను వారివద్దకు వెళ్ళితినో, ఈనైషధ పరిశోధనగూర్చి, ఇందు వేదాంత నిక్షేపమును గూర్చి, నా దృక్పథమును గూర్చి పల్కితినో, – ఆ క్షణము నా జీవితమును ఒక మలుపు త్రిప్పినది.

సందేహములలో మునిగియున్న నాకు "జ్ఞానాంజన శలాక"తో చక్షురున్మీలనము శ్రీశాస్త్రిగారొనర్చ నగునది. "నాకు 19 సం॥ల వయస్సప్పటినుండీ, నైషధమునకు వేదాంత పరమైన వ్యాఖ్య వ్రాయాలనుకొన్నాను. ఆ కోరిక ఇప్పటికీ తీరలేదు. మీనాన్నతో చెబితే ఉత్తర నైషధం వ్రాసెదనని అన్నాడు. కానీ అదీ ఇంతవరకూ నెరవేరలేదు. ఇప్పుడు నీకు ఇట్టి ఆలోచన రావటం ఆశ్చర్యంగా ఉన్నది. మనం నైషధం చదువుదాము" అనుచు శ్రీ గురువర్యులు నైషధ పాఠప్రవచనానికి పూనుకొన్నారు. వారికి అప్పటికి 90 సం॥లు దాటినవి. ఈ వయస్సులో వారిని బాధిస్తున్నానా? అనే ఆలోచన ఒకవైపు. శ్రీ శాస్త్రిగారి దర్శనమునకు ప్రతినిత్యము వచ్చెడి భక్తుల కాలమును నేను హరించుచున్నానా! అను భావము ఒకవైపు నాలో కలుగసాగెడివి. అది ఏమి సమాధి బలమో—వెంటనే వారు నన్ను ప్రేమతో కేకవేసి మరల కర్తవ్యోన్ముఖుని చేసెడివారు. షుమారు 3 నెలలు [వేసవి సెలవులు] నేను 2 గంటలకు చందోలుచేరి, పాఠము చదివి, రాత్రి 8 గంటలకు రేపల్లెవచ్చెడి వాడను.

వారు ఒక్కొక్క విశేషము చెప్పినప్పుడు అనిర్వచనీయమైన ఆనందములో ఓలలాడుట నావంతైనది. అది నా అదృష్టము. శ్రీ గురువర్యుల ఆశీర్బలముతో నేను ఈ ప్రబంధ ధ్వని ప్రకరణమును నేననుకున్న తీరులో ముగింప కలుగుటయేకాక, విశ్వ విద్యాలయమున నాకు మార్గదర్శకులు శ్రీ పార్థసారథిరావుగారిని కూడ ఒప్పింప గల్గితిని. పర్యవేక్షకుల మెప్పుకూడ పొందగల్గితిని.

ఈ ప్రబంధ ధ్వనిని సంగ్రహముగా ఇచ్చట వివరించెదను —

ధ్వని కావ్యమునకు ఆత్మ. ధ్వని మయమైన కావ్యములను రచించిన కవులనే మహాకవులనుచున్నాము. రామాయణమున శోకరసము; మహాభారతమున శాంతము ప్రబంధ వ్యంగ్యములుగా నిబద్ధింపబడినవి. అర్హతనుబట్టి పాఠకులకు ఆ యా విలక్షణమైన విశిష్టమైన అర్థములు స్ఫురింప వలయునని భారతీయ కవుల అభిప్రాయము. అట్టి విశిష్టార్థములను తరువాత విమర్శకులు కొంత కొంత ఆవిష్కరింపసాగినారు. వేదగాథలలో ఇట్టి విశేషార్థములు కోకొల్లలు. క్రమముగా అధికారి దోషముచేగాని, ఆ అర్థమును గోప్యముగా ఉంచుటకుగాని, పౌరాణికముగా అది మరియొక రీతిలో ప్రచారమొనర్పబడును. ఆలోచనాపరుడు విశేషమును గ్రహింపగలడు. వ్యాసవాల్మీకులు, శ్రీశంకరులు, కాళిదాసు, మొ॥వారి మార్గములను అనుశీలించు చేసుకొన్న శ్రీహర్షుడు ఆ మార్గములో ఎన్నియో ప్రయోగములు చేసి చూపెను.

మచ్చునకు ఒక్కటి చూపెదను :—

"పద్మాంక సద్మాన మవేక్ష్య లక్ష్మీమ్
ఏకస్య విష్ణోః శ్రయణాత్ సపత్నీమ్ ।
ఆస్యేందు మస్యా భజతా జితాబ్జమ్
సరస్వతీ తద్విజిగీషయా కిమ్ ॥" [7-49]

పద్మాస్న్ని జయించిన దమయంతీ ముఖమును ఆశ్రయించిన సరస్వతి, తన సవతియైన, పద్మాలయయైన లక్ష్మిని జయింపకగ్గెను." అని దీని భావము. లక్ష్మీ సరస్వతులు సవతులెట్లయ్యెదరు ? విష్ణుమూర్తిని ఆ ఇరువురు ఎట్లు ఆశ్రయించిరి ? — అను సందేహము కలుగక మానదు.

పరా, పశ్యంతీ, మధ్యమా, వైఖరి అను నాలుగు రూపములతో వాక్కు ప్రసరించును. పరా వాక్కు పరబ్రహ్మ మహిషిగాను, మిగిలిన మూడు వాక్కులు విష్ణు శివ బ్రహ్మల పత్నులగాను ఆగమవేత్తలు చెప్పుచున్నారు. కాగా, పౌరాణికముగా లక్ష్మి విష్ణుపత్ని. ఆగమ మార్గములో వాక్కు (సరస్వతి) కూడ విష్ణు పత్నియైనది. ఇంత యర్థమును హృదయమున భావించి లక్ష్మీ సరస్వతులను సపత్నులని శ్రీహర్షుడు పేర్కొనెను. ఈ వ్యాఖ్య చేయకున్నచో ఈ చిక్కుముడి వీడుట ఎట్లు ? హర్షుని వ్యుత్పత్తి అట్టిది. దానిని ఒక్కొక్క శ్లోకములో ప్రదర్శించి పాఠకులను వ్యాకులపరచి, అర్థము చేసికొన్నవారికి ఆనందాశ్చర్యములను కల్గించి, వినోదించుట ఆ మహాకవి స్వభావము.

ఏదో ఒక శ్లోకములో ఒక మెలిక, ఒక గ్రంథి, ఒక విశిష్టార్థము నుంచుటేగాక, మొత్తము కావ్యమున తానొక విశేషార్థమును స్థాపించు చుంటినని కవి హెచ్చరించుచున్నాడు. " గ్రంథగ్రంథి రిహ క్వచిత్ క్వచిదపి న్యాసి ప్రయత్నాన్మయా " అని.

ధ్వన్యర్థము 1) ఒక వర్ణము నుండిగాని, 2) పదము నుండిగాని, 3) పదములోని ఏకదేశములైన ప్రకృతి నుండిగాని, ప్రత్యయము నుండిగాని, 4) వాక్యము నుండిగాని, 5) సంఘటన నుండిగాని, 6) మొత్తము ప్రబంధము నుండిగాని, వెలువడగలదని ధ్వని మార్గద్రష్టయైన ఆనందవర్ధనుని సిద్ధాంతము. శ్రీహర్షుడట్టి ప్రబంధధ్వనిని, మోక్షరూపమైన దానిని, పరమ పురుషప్రాప్తి రూపమైన దానిని, శాంతరస విషయమైన దానిని, "ఆనంద" రూపమైన దానిని నైషధమున ఎట్లు సాధించెనో చూతము ....

మహా భారతము నుండి నలకథను గ్రహించిన కవి తన ప్రణాళికకు అనుకూలముగా దానిని మలచుకొనెను. సంపూర్ణమైన నలచరిత్రను తీసుకొనక నలదమయంతుల వివాహము వరకే కథను తీసుకొని, దానిని 22 సర్గల మహా కావ్య మొనర్చెను.

1) హంస పాత్ర ప్రాధాన్యము. 2) భైమీ–నల పాత్రలలో నిక్షేపించిన సంకేతార్థము. 3) ఇంద్రాదులు ఈ కథలో ప్రవేశించుటలో అంతరార్థము. 4) నలుని తమ దూతగా దమయంతి వద్దకు పంపిన దేవతలు, అంతలోనే తమ తమ దూతికలను దమయంతి వద్దకు పంపుటలో గల ప్రయోజనము. 5) భైమీనలులను ఇంద్రాదులు, సర్వసతి అనుగ్రహించుట; 6) నలునిలో కలిప్రవేశించుట కావ్య కథలో లేకున్నను, కామ క్రోధాదియుతుడైన కలి ఈకావ్యమున ప్రవేశ పెట్టబడుట. 7) చంద్ర వర్ణనతో కావ్యము సమాప్తమగుట; 8) ప్రతి సర్గము "ఆనంద" పదలాంఛిత మగుట; 9) చంద్ర –అమృత –శ్రీ– శబ్దములను కావ్యమునందు ప్రయోగించిన తీరు — ఈ అంశములన్నియు ఈ ధ్వన్యర్థ ప్రతి పాదకములే. వీటికి సమర్థకములుగా కొన్ని బాహ్య సూచనములు కూడ [గుణీ భూతమగునట్లు] ఇందు కలవు.

హిరణ్మయమైన హంస బ్రహ్మ వాచకమైనది. "హంసం తనౌ సన్నిహితే చరన్తం" [3–4] అను శ్లోకమున ఈ హంస శరీరమునే ఆధారముగా తీసికొని సంచరించు హంసగా చెప్పబడినది. తృతీయ సర్గలో దమయంతి హంసను పట్టుకొనుటకు ప్రయత్నించినప్పుడు విషయ గ్రహణ శూన్యలైన ఆమె సఖులు ఆ హంస యందు నేత్రములను లగ్నము చేసిరనుట, "నైవాశకునీ భవేన్మే" అని దమయంతి పల్కుట, గమనింప దగిన అంశములు. ఈ హంస నా విషయమున పక్షి కాదు సుమా! అను ఈ దమయంతి వాక్యము, "విరించి నానా నన వాదధౌత సమాధిశాస్త్ర శ్రుతి పూర్ణ కర్ణః" అను హంస వాక్యము, ఈ పాత్ర యందలి వైశిష్ట్యమును వివరించు చున్నవి.

వేదాంత విషయమును పాఠ ప్రవచనములలో ఎంత అభ్యసించినను సమాధి దశ సిద్ధించిన యోగికి మాత్రమే ఆనంద స్వరూపమైన బ్రహ్మ కరతలామలక మగును.

శరీరమున హంస సంచారము, [ప్రాణసంచారము], హంస బంధనముచే సమాధి సిద్ధి, ఆత్మ సాక్షాత్కారము, నలుడు హంసను పట్టుకొనుటలో కవి ప్రతిపాదించెను. హంస బంధనము ప్రాణాయామముగా నిరూపించుటకు "రూపమదర్శి ధృతోఽసి యదర్థమ్" అను నల వాక్యము ప్రమాణము కాగలదు. ఆత్మ దర్శనము కొరకు యోగి హంసను

బంధించును. కాని హంసను చూచుటకుకాదు. "దేనిని చూచుట కొఱకు విన్ను పట్టితినో; ఆ రూపమును చూచితిని" అని నలుని వాక్యము.

ద్వితీయ సర్గములో దమయంతీ వృత్తాంతమును నలునితో చెప్పుచున్న హంస "సరసీః పరిశీలితుం మయా, గమికర్మీ కృతనైకనీ వృతా "....'' అని పలుకును. "గమి కర్మీ కృత" అనుపదము కవి వ్యాకరణ ప్రీతిని తెల్పుచున్నదనిపించును. కాని ఇంకను విశిష్టార్థము ఇందున్నది. మనదేహములో కొన్నివేల సంఖ్యలో హంస సంచార ముండును. 1) మూలాధారమున 600: గణాధిపదేవతాకములు. 2) స్వాధిష్ఠానమున బ్రహ్మ దేవతాకములు 6000: 3) మణిపూరకమునందు. విష్ణు దేవతాకములు 6000: 4) అనాహతమందు హరుడు అధిదేవతగా గలవి 6000: 5) జీవాత్మాధిష్ఠితమైన విశుద్ధ చక్రమున 1000: 6) కనుబొమల నడుమ ఆజ్ఞాచక్రమందు పరమాత్మాధిష్ఠితములు 1000: ఈ విధముగా మొత్తము 21600 హంసలు ప్రతిదినము మనశరీరములో పయనించు చుండును. ఈ చక్రములు కదలవు కదా! హంసలు [ప్రాణములు] మాత్రమే సంచరించు చుండును, "గమ్" ధాతువులో కర్మలైన గ్రామదేశాదులకు చలనముండదు. ఇచటకూడ పై చక్రములకు కదలికలేదు. ఈ స్వారస్యము కొరకు కవి "గమికర్మీకృత" పదము నేర్పరిచెను. ఇది గ్రహించియే తెనుగున శ్రీనాథుడు కూడ ఆ పదమును విడువక జాగ్రత్తగా అనువదించినాడు.

రెండవ సర్గములోనే, నలప్రేరితమైన హంస కుండిన పురమును చేరినట్లు వర్ణించుటలో శరీరమందలి ప్రాణ సంచారమును జోడించి వర్ణించిన తీరుగూర్చి శ్రీ గుంటూరు శేషేంద్ర శర్మగారి "స్వర్ణహంసి" కూడ వివరించుచున్నది. ఆ వర్ణన చివరలో —

"జఘనస్తన భారగౌరవాత్, వియదాలంబ్య విహర్తుమక్షమాః ।
ధ్రువమప్సరసోఽవతీర్య యాం, శతమధ్యాసత తత్సఖీజనః" ॥ (2-97)

అను శ్లోకము కలదు. 100 మంది అప్సరసలు దమయంతికి చెలికత్తెలుగా వచ్చి సేవించుచున్నారట; "శతం చైకాచ హృదయస్య నాడ్యః" .... అను ఛాందోగ్యశ్రుతి చెలికత్తెలసంఖ్య 'వంద' అనుటలో హేతువగుచున్నది. 100 నాడులు కొలుచుచుండగా ఒక నాడి మూలాధారమునుండి సహస్రారము వరకు పయనించుచున్నది. అదియే సుషుమ్నా నాడి.

ఇట్లు విశేషార్థమే లేనిచో చెలికత్తెలు 100 అనుటలో సాధక ప్రమాణమేమున్నది. పైగా ఈ శ్లోకములో కవి మరొక్క అభిప్రాయముకూడ జోడించినాడు. హంస సంచారమును వర్ణించుచు ఈ సఖుల ప్రస్తావన ఎందుకు చేసెను — అను ప్రశ్న ఇచట కలుగును. నిజమునకు, హంస కుండినపురమునకు వచ్చిన విమ్మట, అంతఃపురమునకు చేరిన విమ్మట, చెలికత్తెల సంఖ్యా వివరాలు చెప్పవలెను. కాని హంస సంచారము ప్రాణసంచారము కనుక ఈ వర్ణన ముందుకు జరిగినది.

మూల భారతమునందు దౌత్యముతో హంసపాత్ర ముగిసి పోవును. కాని శ్రీహర్షుడు ఇంచుమించుగా కావ్యాంతము వరకును ఈ హంసను విడువలేదు. 1) నలుడు దేవతల పల్కులపై దమయంతి వద్దకు దౌత్యమునకై వెళ్ళునప్పుడు, అక్కడ తాంబూల కరండముపై చిత్రితమైన హంసనుచూచి, తన మిత్రమనియే భావించెను. 2) నలదౌత్యానంతరము నలుడు విషణ్ణ చిత్తుడుకాగా. వారిసితుపురినీ సమాశ్వాస మొనర్చుటకు హిరణ్మయ హంస మరల వచ్చును. దేవతలు పంపిన దౌత్యప్రయోజనము నెరవేరినట్లే అవి హంస వారికి సమర్థించి చెప్పును. 3) అట్లే 13వ సర్గలో పంచనలీయ వర్ణనమున సత్యమైన నలుని గుర్తించుటకు హంస వచ్చిన బాగుండునని దమయంతి తలచినదట. ఈ విధముగా హంస పాత్రను శ్రీహర్షుడు తనదిగా చిత్రించినాడు. హంస ప్రస్తావన చేసిన ప్రతి సందర్భమున దానిని హిరణ్మయ హంసగానే ఆ మహాకవి గుర్తుచేసెననుట మరచిపోరాదు.

“పయోధి లక్ష్మీముషి కేళిపల్వలే రిరంసు హంసీకలనాద సాదరమ్ ।
సతత్ర చిత్రం విచరంత మంతికే హిరణ్మయం హంసమబోధి నైషధం ॥”

అని కవి ఈ హంసను మొదటగా పరిచయమొనర్చిన శ్లోకము. నైషధ వ్యాఖ్యాతలలో ముఖ్యుడైన నారాయణ పండితుడు ఈ శ్లోకమున వేదాంతపరమైన అర్థమును స్పష్టముగా ప్రకటించుట నా వాదమునకు మహోపకారమైనది. “[అథవ విస్తరత్వాత్ సముద్ర తుల్యే, వినాశిత్వాత్ పల్వలతుల్యే, శరీరే విచరంతం హంసం పరమాత్మానం కశ్చిత్ యోగీ పశ్యతి ....]” అట్లే హిరణ్మయ హంసనుగూర్చి: ....

“ప్రాణేనరక్షన్నవరం కులాయం బహిఃకులాయాదమృతశ్చరిత్వా ।
స ఈయతేఽమృతో యత్రకామః: హిరణ్మయః పురుష ఏకహంసః ॥ ”

అని బృహదారణ్యక శ్రుతి చెప్పిన పద్ధతిగూడ శ్రీహర్షుని హంస చిత్రణలో సమ్మిళితమైనది.

దమయన్తి : ఈమె ఒక రాజకుమారి; నలు డొక రాజు - అనుకున్నచో శ్రీహర్షుడు ఈ కథను గ్రహించెడి వాడే కాదు. ఆమె విద్యా శక్తి. జ్ఞాన విద్య. ఆమెను పొందిన జీవుడు పరమాత్మయే అగును. ఈ అంతరార్థమును కవి ఎట్లెట్లు నిబద్ధించెనో చూచెదము —

దమయన్తి తండ్రిపేరు భీముడు. శత్రు సమూహమందు అతని కీ పేరు సార్థక మైనదట. ఇతని నుండి శత్రువులు భయపడెదరు. అట్టివానిని ''భీమ'' అని యందురు. ఆ శత్రువులు కామక్రోధాదులు అయి యుందురు. లేనిచో ప్రస్తుత కథలో భీమరాజు పరాక్రమ ప్రస్తావనకు ప్రయోజనము లేదు. కామక్రోధాదులు వైరాగ్యమును జూచిన, వివేకము మేల్కాన్న, పలాయనమై పోవుదురు. భీమరాజు పాత్ర అట్టి వైరాగ్యమునకు సంకేతమైన పాత్ర. కృష్ణమిశ్రుడు రచించిన ప్రబోధ చంద్రోదయమున అలౌకికమైన ఇట్టి పాత్రలు మనకు కన్పించుచున్నవి. శ్రీహర్షుడు అట్టి ప్రయోగము చేసినాడు.

దమనుడు (ఇంద్రియముల నిగ్రహించువాడు) అను ఋషి ప్రభావముతో ఆ భీమ రాజుకు ఈ దమయంతి (దమింపచేయునది) మొ॥ సంతానము కల్గిరి. ఈ పేర్లు కూడ పై 'భీమ' నామ వివరణకు అనుకూలముగానే ఉన్నవి. దీని వివరణ పిమ్మట కవి భైమీ పరిచయ మొనర్చినాడు.

''శ్రియమేవ పరం ధరాధిపాత్ గుణసింధోః ఉదితామవేహితామ్ ।
వ్యవధావపి వా విధోకళాం మృడచూడానిలయాం న వేద కః ॥'' [2-19]

ఈ శ్లోకము ఈ కావ్యానికిగల గ్రంథగ్రంథిలో ఒక భాగము. ఒక పీట ముడి. దీని భావము 3 వాక్యాలుగా చెప్పవచ్చు.

1) గుణసముద్రుడైన భీముని నుండి ఉదయించిన ఆ దమయన్తి సాక్షాత్తు 'శ్రీ' యే.

2) ఈశ్వరుని శిరస్సునందున్న చంద్రరేఖగా కూడ ఆమెను తెలిసికొనుము.

3) కొంత వ్యవధానమున్నను ఇది ఎవరు తెలిసికొనరు ? ఇది ఒక అవ్యక్తుడైన కవి పలికినట్లున్నదిగాని మహాకవి వచన మన్నట్టు కన్పట్టుట లేనేలేదు. నాయికను సాక్షాత్తు 'శ్రీ'గా చెప్పవచ్చు. కాని 'చంద్రలేఖ'తో నాయికను పోల్చెదరా! చంద్రునితో

ముఖమును పోల్చుదురు. చంద్రకళతో నుదురు పోల్చుదురు. మరి యీ కవి ఇట్లనుట ఏమి? పైగా మూడవ వాక్యములో, వ్యవధి ఉండుట యేమి? ఎడము (దూరము) ఉన్ననూ ఇది ఎవరు తెలిసికొనరు? — అని ధీమాగా పలుకుచున్నాడు.

శ్రీవిద్యా సంప్రదాయము తెల్సికొన్నవానికి, పైన పేర్కొన్నట్లు భీమ, భైమీ శబ్దార్థాలను తెలిసినవానికి, ఈ గ్రంథి కొంతవరకు విడదీయ సాధ్యమగును.

వహ్ని-సూర్య-సోమ-అను ఖండ త్రయముతో నున్న పంచదశీమంత్రము చతుర్థ ఖండముగా "శ్రీమ్" అను బీజమును చేర్చుటతో "శ్రీవిద్యా" అని పిలువబడును. ఈ నాల్గవ ఖండమునకే ''చంద్రకళా'' ఖండమని పేరు. మొదటి మూడు ఖండములను మూలాధార-అనాహత-ఆజ్ఞా చక్రములలో ధ్యానించిన యోగులు నాల్గవఖండమును సహస్రారములో ఉపాసించెదరు. ఈ సంప్రదాయమును అనుసంధానము చేసినప్పుడే పై శ్లోకము నందలి చిక్కుముడి తొలగును. సహస్రారమునకు పైన, ఉందీలేనట్లున్న వ్యవధానముతో "చంద్రకళామృత సంసేవనము'' యోగులకు సిద్ధించును. శ్రీహర్ష వాక్యములో ''వ్యవధి వుండుట" అనగా ఇది. ఇంత క్లిష్టమైన అర్థమును ఇందు బిగించి ''ఇది ఎవరెరుగరు?'' [నవేదకః] అనుట కవి చమత్కార మగుచున్నది. ఇట్టి బిగింపులు ఈ కావ్యమున కొల్లలు. కావుననే నాటికి, నేటికి ''నైషధం విద్వదౌషధ'' మగుచున్నది.

సహృదయులకు ఒక్క మనవి. ఇట్టి అర్థములు నేనుగాని, శ్రీగురువర్యులు శాస్త్రిగారుకాని కల్పించి చెప్పినవి కావు. అక్కడ అ అర్థమును ఆవిష్కరింపకున్నచో మాత్రమే కవికి ద్రోహము చేసినట్లు— అని మనవి చేసెద. ఎందువలననగా— ఆ అర్థమునకు ఉపోద్బలకాలు ఇంకను పెక్కు కానవచ్చును కనుక -

సప్తమసర్గలో నలుడు దమయంతి అంతఃపురములో ప్రవేశించి, (తిరస్కరిణీ విద్యతో) ఆమెను దర్శించి, ఆమెను తనమనసులో వర్ణించుకొని పరవశించెను. ఈ సర్గమంతయు నాయిక అంగ ప్రత్యంగ వర్ణనమే. అంతయు శృంగార మయమే. సామాన్య విమర్శకుడైనచో యీ సర్గ అనౌచిత్య భరితమని చెప్పవచ్చును. కాని కవి ఆత్మ యిందు ఎంతగానో ప్రతిబింబించును. 3 భాగాలుగా ఈ దమయంతీ వర్ణన సాగినది. 1) కేశములతో ఆరంభించి చుబుకము వరకు: 2) మెడనుండి రోమావళి వరకు: 3) క్రింది భాగము అంతయు. ఇట్లు 3 భాగాలుగా కవి వర్ణించెననుటకు గుర్తు- ఆయా అవయవములను వర్ణించిన కవి అక్కడకు ఆపి, ఆ మొత్తము భాగమును విడిగా వర్ణించుట చేసెను. సాహిత్యమున

అంగాంగ వర్ణనలు ఇట్టివి లేవనవచ్చును. [శ్యామలా దండకములో ఇట్టి విభాగము పరోక్ష తీరున సాధింపబడినట్లు కన్పట్టును.]

ఈ మూడు భాగాలను మూడు కూటము లందురు. (1) వాగ్భవకూటము (2) మధ్యకూటము (3) శక్తికూటము. కూటత్రయాత్మకముగా దమయంతీ సౌందర్యము వర్ణింపబడుచున్న దనుటకు గుర్తు— ప్రతికూటమునకు వర్ణనాక్రమము నాపుట. లేనిచో ఆ పద్ధతి వ్యర్థము. ఈ వర్ణనలో శ్రీహర్షుడు దమయంతిని కూటత్రయాత్మికయైన విద్యాశక్తిగా వర్ణించినాడనుటను సమర్థించుటకు నేను ప్రయాసపడ నక్కరలేదు. కవియే మరికొంత ఆధారమిచ్చినాడు. అది ఇది—

"అస్యాం మునీనామపి మోహమూహే: భృగుర్మహాన్యత్కుచ శైలశీలీ।
నానారదాహ్లాది ముఖం శ్రితోరు వ్యాసోమహాభారత సర్గయోగ్యః॥" (7-96)

తాను ప్రేమించిన స్త్రీని చూచుచు, "ఈమె యందు భృగు నారద వ్యాసులకు, మహా మునులకుకూడ మోహము కలుగుచున్నదా అన్నట్లు ఈమె సౌందర్యమున్నదను నాయకుని వాక్యమిది. వాచ్యార్థమువరకు చెప్పి ఊరకున్నచో అనౌచిత్యముగా కన్పించు శ్లోకమిది. [ఇదే అనుమానమును శ్రీగురుపర్యులతో అంటిని. వారిచ్చిన వివరణతో సందేహములు తొలగిపోయినవి] భృగువు మధ్యకూటమును ఆశ్రయించిన ఐశ్వర్యోపాసకుడు. నారదుడు వాగ్భవకూటము నాశ్రయించిన స్తోత్రపరుడు. పరమాత్మను స్తుతించుటలో తత్పరుడు. వ్యాసుడు శక్తికూటము నాశ్రయించిన జ్ఞాన సాధకుడు, బ్రహ్మసూత్ర నిర్మాతయై ఉపనిషత్సారమును పిండి పోసినవాడు. చిత్ర మేమంటే వారెంత మహామునులైనా ఒక్కొక్క కూటమును మాత్రమే ఆశ్రయించిన వారు. విద్యాశక్తి కూటత్రయాత్మిక. కనుకనే ఆమె సమగ్ర స్వరూప విషయములలో వారు భ్రాంతి చెందుచున్నారు. ఉపాసకులలో అధిక సంఖ్యాకులు ఐశ్వర్యకాములు. పిమ్మట వాక్సిద్ధి కాముకులు. మిగిలినవారు మాత్రమే మోక్ష కాములు అను అంశమును సూచించుటకై ఈ శ్లోకమున శ్రీహర్షుడు 3 కూటముల క్రమమును కూడ మార్చినాడు.

ఈ విద్యాశక్తియొక్క సర్వసిద్ధి ప్రదత్వమును కవి 21వ సర్గములో ఎట్లు చెప్పెనో చూడుడు— ఆమె మధ్యమునందు అణిమ; శ్రోణీ, వక్షోజములయందు గరిమ, మహిమలు; చేతమునందు వశిత్వము; స్మితమునందు లఘిమ; నా (నలుని) విషయములో ఈశిత్వము; సూక్తిరమ్యత్వము నందు ప్రాకామ్యము; యశస్సునందు లబ్ధికామత్వము (ప్రాప్తి): ఈ విధ

ముగా అష్టసిద్ధులతో ఆ పరమాత్మ నిన్ను సృజించెను సుమా! అని నలుడు [21-160] దమయంతిని పొగిడెను.

"అణిమాది సిద్ధయోస్యాః; స్వీకృత కమనీయ కామినీ రూపాః ।
విద్యాంతర ఫలభూతాః; గుణభావేనాంత్యభూవికేతనగాః ॥"

అని (కామకళావిలాసము) శ్రీవిద్యా సంప్రదాయికుల వాక్యము. అణిమాది సిద్ధులన్నియు తమను తాము అప్రధానము చేసికొని ఆ పరాశక్తిని సంసేవించుచుండును.

ఇదే అంశమునకు సమర్థకములైన వాక్యములు ఇంకనూ కలవు. ఒక శృంగార నాయికను శ్రీహర్షుడు ఇట్లు రూపాంతరము చెందించెను.

నలుడు :-

నలుడు సాధకుడైన జీవుడుగా, పరమాత్మ సాక్షాత్కారము పొందినవాడుగా, పరమాత్మగా కవిచే ప్రతిపాదింపబడెను. నల పాత్రను "రలయోరభేదః" అను మర్యాదతో నరునిగా చెప్పెను. ఇందు కాధారముగా "బంధాయదివ్యై" [3-20] అను శ్లోకములో "తన్నరస్య స్వర్భోగ భాగ్యం విరలోదయస్య" అని, నావంటి హంసను పట్టుకొనగలవాడు దయుడైన ఏ ఒక్క నరుడో యుండునని హంస పలికెను. నర శబ్దమునందు రేఫవిగతమై ల కారము ఉదయింపగా [విరలోదయ] నలుడు సిద్ధించును.

నలపాత్ర యందలి వైశిష్ట్యమును.

"నిపీయ యస్య క్షితి రక్షిణః కథాః; తథాద్రియంతే న బుధాస్సుధామపి ।
నలశ్శిత చ్ఛత్రిత కీర్తి మండలః సరాశిరాసీన్మహసాం మహోజ్జ్వలః ॥"

అను కావ్య ప్రారంభ శ్లోకమునందే కవి స్థాపింపసాగెను. (నిపీయ అను అవ్యయముతో ప్రారంభమైన ఈ కావ్యము అవ్యయుడైన పరమ పురుషుని ప్రతిపాదించునది) దేవతలు ఈ కథను వినుటయందు దాసక్తులై అమృతమును తిరస్కరించుచున్నారు. నలుడు సామాన్య క్షత్రియుడైనచో ఈ వర్ణనము కేవల మతిశయోక్తి కాగలదు. కానీ ఇందలి యర్థము విలక్షణమై యున్నది. క్షితి శబ్దమునకు క్షీయతే అను వ్యుత్పత్తినిబట్టి శరీరమని యర్థము. దానిని రక్షించువాడు దేహానుప్రవిష్టుడైన ఆత్మ. అతని కథ వేదాంతవాక్య సంపుటియే. సుధ చేత దేవత్వము సిద్ధింపవచ్చును. కానీ, ఉపనిషద్విద్యచే అమృతత్వము (ముక్తి) సిద్ధించును. నలుడు తాదృశుడైనప్పుడే అతనికథ సుధావధీరిణి కాగలదు.

3వ సర్గలో "లక్ష్మి, వాణి, దిరిజలుకూడ నలునియం దనురక్తలైరి" (29, 30, 31) అనుటలో శ్రీహర్షుని యభిప్రాయముకూడ ఇదియే. త్రిమూర్తులు పరబ్రహ్మ మయూఖములు మాత్రమే. అందుచేతనే త్రిమూర్తుల భార్యలు పరమాత్మయందు సక్తలైరనుట.

ఈ అంశమును ప్రతిపాదించెడి వాక్యములు ఈ కావ్యము నందంతట నిండి యున్నవి. శ్రీహర్షుని వాక్యము ఒక్కొక్కటి ఒక్కొక్క ఉపనిషద్వాక్యమును స్ఫురింప జేయునది.

"శ్రుతస్సదృష్టశ్చ హరిత్సుమోహాత్: ధ్యాతఃస నీరంధ్రిత బుద్ధిధారం" [ఆత్మావారే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః—బృహదారణ్యకం]

"దత్వాత్మజీవం త్వయి జీవదేపి శుద్ధ్యామి జీవాధికదే తు కేన ।"

"త్వామద్యలబ్ధ్వాఽమృత తృప్తి భాజాం, స్వదేవభూయం చరితార్థమస్తు ।"

మొదలగు వాక్యములన్నియు ఇందుకు సమర్థకములు. [3-82, 86, 101]

ఇంద్రాదులు :-

భైమీనల పాత్రల వైశిష్ట్యమున కనుగుణముగా ఇంద్రాది పాత్రల కల్పనముకూడ సాగెను. కావ్య ప్రారంభము నుండి దేవతలకు నల కథతో కల సంబంధమును కవి పరోక్షముగనో, ప్రత్యక్షముగనో ప్రస్తావించుచునే యుండెను. దేవతలు నలునకు ఈ భూమియందే స్వర్గభోగముల నందించుచున్నారట. [3-21]

1) ఇంద్రాదులు నలుగురు నలుని (జీవుని) పరీక్షించి, తుష్టులై, ఆతనికి దమయంతి నందించుటకు వచ్చినవారు మాత్రమే – అని ఈ కావ్యమును పరిశీలింపగా తెలియగలదు. 2) ఇందు మరొక అభిసంధినికూడ కవి సాధించినాడు. జ్ఞానము వేదాంత ప్రతిపాదితమై, సత్యమై, పరబ్రహ్మ ప్రవణమై ఉండును. మీమాంసాది దర్శనములు ఎంతెంత చెప్పినను, అవి సత్యబోధకములు కాజాలవు. అప్పుడు, జ్ఞాన విద్యకు దమయంతి; మీమాంసాది దర్శనములకు ఇంద్రుడు .... ; ఆత్మకు నలుడు సంకేత ప్రాయులయ్యెదరు. ఈ రెండు అంశాలను జోడించుకొనుచు శ్రీహర్షుడు యీ కావ్యకథను తీర్చి నిర్మించుకున్నాడు. ఆయా శక్తులకై తపస్సుకు పూనుకొనువారిని పరీక్షించుట; వారు యోగ్యులైనచో వరము లిచ్చుట దేవేంద్రుని విధులలో ఒకటిగా పురాణములు ఘోషించుచున్నవి. అట్లు నలదమయంతులను పరీక్షించి, వారికి సమాగమము కల్పించుటకు దేవతలు వచ్చిరి.

వాచ్యార్థమందలి దేవతలు దమయంతీ కాముకులు కాగా, వ్యంగ్యకోటిలో ప్రవేశించినప్పుడు,- వారు భైమీ నల సంయోజకులు— అని తెలియగలదు.

1) 5వ సర్గములో దేవతలు ప్రవేశింతురు, నలునిజూచి "తద్విధవధూవరణార్హమైన వానిగాను (5—65, 67, 69) అతనిని దమయంతి వరింపక పోయినచో ఆమె మూర్ఖురాలే అని వారనుకొనిరి.

2) ఆమె 16వ కళతో [శ్రీవిద్యాసంప్రదాయము] నిఖిలమైన భూమియు సాటి రాజాలదు – అని ఇంద్రుని వచనము (5-32).

3) ఇంద్రుడు వక్రోక్తితో మాట్లాడినాడట. ఏ మా మాటలు — "మేము దమయంతి పాణిగ్రహణ మహోత్సవమును కోరి వచ్చితిమి". – అని ఇంద్రుని వచనము (5-99). అనగా ఆమెను తాము వివాహమాడుటకు రాలేదు – అని: పెండ్లి చూచుటకు మాత్రమే వచ్చితిమని అర్థము వచ్చుచున్నది.

4) దౌత్యము నిర్వహింపుమని దేవతలు నలుని పంపినారు కదా! కాని మూల భారతమున లేని కల్పన చేసినాడు కవి ఇక్కడ. అదేమనగా తిరస్కరిణీ విద్యతో అంతఃపురమున ప్రవేశించిన నలుడు ఇంద్రాదులు పంపిన దూతికలతో దయమంతి మాట్లాడిన మాటలన్నియు వినును. తాము దమయంతిని వివాహమాడుటకే దేవతలు వచ్చినచో ఈ విధమైన సంఘటన జరుగనివ్వరు.

"దిగధిప కృపయాప్తాత్ ఈదృశః సంవిధానాత్" అని సర్గాంత శ్లోకములో దేవతల అనుగ్రహమును కవి స్పష్టముచేయుట పై యర్థమునకు మరింత సమర్థనము కాగలదు.

5) మరొక్కచోట కవి ఇట్లు చర్చించినాడు. దేవతలు దౌత్యమునకు నలునే ఎందుకు ఎన్నుకొనిరి ? ఈ ప్రశ్నకు సమాధానము – నలుడు చెప్పిన మాటను దమయంతి పాటించునని అతనిని ఎన్నుకొనిరా ? కాదు. ఏలయనగా రాబోయే స్వయంవరమందు వలెనే ఏ ఇంద్రుడైనా నలరూపమును ధరించి దౌత్యమునకు రావచ్చునే ? చూచిచూచి తమ ప్రత్యర్థియైన నలుని, అంతఃపురములోనికి పంపుట యేల ? అని ప్రశ్న ప్రశ్నగానే మిగిలెను. (8—16) నలుడు కానివాని యందు దమయంతి నలబుద్ధి పొందకుండుటకు, తద్వారా ఆమె శీలము కళంకితము కాకుండ ఉండుటకు మాత్రమే దేవతలు, తాము మారువేషములో వచ్చుట- అను ఆలోచన చేయలేదు. [స్వయంవరములో అయిదుగురు నలులున్నను, వారిని చూచిన

దమయంతికి మనస్సు కళంకితముకాదు. ఏలయనగా వారిలో నలుగురు అసత్యనలులని తెలియుచునే యుండును కనుక.] దీనిని బట్టి దమయంతి శీలరక్షణమున దైవసహాయము ఎంత విస్తృతమైయున్నదో తెలియును.

6) నలుని దూతగా పంపుట యేల? వారి ఇద్దరి కలయికకు దేవతలు ఇంత నాటక మాడనేల? వారిరువురును ఎట్లును అన్యోన్యబద్ధానురాగులే కదా! మరిక దేవతలు చేయునదేమి? మొదలగు ప్రశ్నలు కలుగవచ్చును. అన్నింటికి శ్రీహర్షుడే సమాధానము సూచించి యున్నాడు. ఈ పరిశోధన వాటిని ఆవిష్కరించుటకు మాత్రమే. శ్రీహర్షుని భావాలకు వ్యతిరేకమైన ప్రసంగమొనర్చు వ్యాఖ్య కాదిది. మూషానిషక్తమైన ధ్వనిని ఆవరణ భంగమొనర్చి ఆవిష్కరించుటయే, యీ ప్రయత్నము.

జీవుడు విద్యోపలబ్ధికై ప్రయత్నించును. అందుల కాతనికి కొన్ని యర్హతలు కావలయును. ముఖ్యముగా కామక్రోధాదుల జయింపవలయును. మధ్యలో అనేక విఘ్నములు-వాటి నన్నింటిని అధిగమింపవలయును. అట్లే ఆ జ్ఞానవిద్య తనకభిముఖమా- పరాసక్తమా- అను విషయముకూడ అతనికి స్థిరపడవలెను. ఇన్ని ప్రయోజనాలను సాధించుటకు దేవతలు నలుని దూతగా పంపిరి. తిరస్కరిణిని తోడిచ్చిరి.

“ దూత్యాయ దైత్యారిపతేః ప్రవృత్తో ద్విషాం నిషేద్ధా....” [6-1]

అను శ్లోకములో శత్రువులను నిషేధించిన వానిగా కవి నలుని చెప్పినాడు. వెళ్ళుచున్నది వివాహ విషయము కాగా యీ విశేషణము ఎందుకు ప్రయోగింపబడెనో ఆలోచింపవలెను కదా! అదియునుగాక, శత్రువులను నిషేధించుట ఏమి? ఆపదప్రయోగమే చిత్రముగా వున్నది. విజ్ఞుడైనవాడు కామక్రోధాదులను అంతశ్శత్రువులను తన జోలికిరాకుండ దూరము నుండియే నిషేధించివేయును. అట్టి నలుడు దేవతలు ఆదేశించిన దౌత్యమునకు బయలుదేరినాడు అని శ్లోక భావము. దేవతలు నలుని పరీక్షించుచున్నారనుటకు ఇది నిదర్శనము. అతని ప్రతికదలిక వారికి తెలియును. తిరస్కరిణితో అంతః పురములో ప్రవేశించిన నలుడు ఎవ్వరికి కన్పించుటలేదు. ఆ అవరోధ మంతయు ఒక స్త్రీలోకముగా నున్నది. రాసికొనుచు, పూసికొనుచు అతడు నడువవలసి వచ్చెను. ఆ ఘట్టమంతయు మధురమైన శృంగారమయము.

కాని, నలుని ఆ దృశ్యములు, ఆ పడతులు కదల్చలేకపోయిరి. సామాన్యముగా- ఎవరును చూచుట లేదన్నప్పుడు మానవునిలో నేరప్రవృత్తి-దుష్టప్రవృత్తి ఎక్కువగును. కాని నలుడీ పరీక్షలో నెగ్గెను; మన్మధుడు ఆ స్త్రీలచూపులు అను వలలెన్ని వేసినను, అతని కన్నులనెడి లేళ్ళజంటను పట్టలేకపోయెనట [6-19]. కామము ఓడినది. నలుడు జయించెను. ఇంద్రాదులు తృప్తిజెందిరి. (శ్రీనాథుని వాక్యమిది- "ఇరులు గెలిచిన అంతఃపురేందుముఖుల కురులు మరుడను వేటకాడురులువేసి, మరులు గొలుపంగ లేడయ్యె మనుజవిభుని సరులు లేని దృక్ఖంజన శాబకముల").

7) ఇంక దౌత్యము సాగినది. విద్యాశక్తిని పరమాత్మ పరముగా సమన్వయింపవలెనా - లేక కామ్యకర్మలకు ప్రాధాన్యమిచ్చెడి మీమాంసాదులతో సమన్వయింపవలెనా అను చర్చ ఆ దౌత్యములో ప్రధానమైనది. దర్శనాంతర తిరస్కారము దాని ఫలితార్థము. ముఖ్యముగా పూర్వమీమాంసకు, అద్వైతమునకు యుద్ధమీ ఘట్టము. నేనిట్లు చెప్పినచో ఎవరికైనా విపరీతముగా తోపవచ్చును. కాని యీ కావ్యము విద్వదౌషధమను మాట మరువ రాదుకదా ! శాస్త్రములను శాస్త్రములుగా చదువుట తేలిక. కాని ఆ శాస్త్రవాదములను కావ్యముఖముగా బిగించుట పాఠకులకెంత ప్రయాస కల్పించునో ఆలోచింపుడు. —

6వ సర్గలో తానెంత ఘనకార్య మొనర్చెనో తెలియును కనకనే, సర్గాంతమున కవి "షష్ఠః ఖండన ఖండతోఽపి సహజాత్ క్షోదక్షమే...." అని హెచ్చరించినాడు. ఖండన ఖండఖాద్యము శాస్త్రవాద గ్రంథాలలో ఎంతపెటుకో, ఎంత దురవగాహమో, ఎంత దుష్ప్రవేశ్యమో, పండితుల మనుకొన్నవారి గర్వము నెంతకూల్చెడిదో విజ్ఞులకు తెలియును. ఆ 'ఖండనము' కంటె విషమమైన నైషధీయ చరిత్రలోనిది ఈ ఆరవ సర్గ" అని సర్గాంత శ్లోకమున శ్రీహర్షుడు హెచ్చరించుట జూచినచో నల దౌత్యములోని సారమును - పైన పేర్కొన్న దానిని అంగీకరింపక తప్పదని మనవి చేసెదను. దీని నింకను వివరింపవచ్చును కాని ఈ పీఠిక మరల గ్రంథమంత యగునని విరమించెద.

8) దమయంతిని పొందుటచే ఇంద్రాదుల కంటె నలునకు కలిగిన ఉత్కృష్టత్వము 15వ సర్గలో పురస్త్రీల పలుకులతో కవి ఇట్లు ఆవిష్కరించెను.

"... గీర్వాణాలయ సార్వభౌమ సుకృత ప్రాగ్భార దుష్ప్రాపయా
యోగం భీమజయానుభూయ భజతా మద్వైత మద్య త్విషాం॥" [15-87]

వేదాంతపరమైన ప్రబంధవ్యంగ్యమునకు ఈ శ్లోకమొక గ్రంథి. గీర్వాణాలయ సార్వభౌముడైన ఇంద్రుడు చేసికొన్న సుకృతము. అనగా పూర్వజన్మలో అతడు చేసిన

శతాధిక యాగములవలన కలిగిన మహాపుణ్యము, అట్టి సుకృతమునకు కూడ అలభ్యరాలు ఆ దమయంతి. ఆమె "భీమజ"యట– అనగా వైరాగ్యముచే జనించిన విద్యాశక్తి యామె. యజ్ఞయాగములవలన కలిగెడి సుకృతము "అవిద్య" అనబడును. వేదాంత జ్ఞానముమాత్రమే "విద్య" అనబడును. ఇప్పుడు నలుడు పైన పేర్కొన్న "భీమజ"తో "యోగ"మును పొంది "అద్వైతము" పొందునుకదా! అని పురస్త్రీల పలుకుల భావము. [నారాయణీయ వ్యాఖ్యకూడ ఇచట వేదాంతార్థమును వివరించుట మా ప్రతిపాదనకు మరింక ఉపకారకము అగుచున్నది. ఈ విధముగా అనేకానేక శ్లోకములు భైమీ నల పాత్రల స్వరూపమును వివరించుచు, ఇంద్రాదుల కింద ఎంతవరకు ప్రయోజనమున్నదో చాటుచున్నవి.

కలి :- 17వ సర్గలో శ్రీహర్షుడు చేసిన కలి ప్రస్తావన కూడ వేదాంతము ప్రబంధ ధ్వని యనుటకే ఉపయోగించును. కొందరు పూర్వవిమర్శకులు, ఈ కలి ప్రస్తావన, అట్లే కావ్యాంతమున ఉన్న చంద్రోదయ వర్ణన వ్యర్థములేమో అను అభిప్రాయమును వ్యక్త మొనర్చిరి. గ్రంథ గ్రంథిని విప్పసాగినప్పుడు వాటి ప్రయోజనము తెలియకలదు.

మోక్షమార్గము, వేదాంతజ్ఞానము దృఢముగా నిలబడవలె నన్నచో ధర్మమనెడి పునాది గట్టిగా నుండవలెను. చార్వాకము ధర్మదూషకమైనది. దానిని విస్తృతముగా చూపి, ఇంద్రాదులచే=వైదిక మార్గముచే తిరస్కృతము కావించుట కవియాశయము. నలుని వరకు కలి రాలేకపోవుట; ఇంద్రాదులచేతనే తిరస్కరింపబడుట విశేషము. పైగా, మూల భారతము కంటె విలక్షణముగా కలి కామక్రోధాదులతో కలసి ప్రవేశించును. నలుడు "ద్విషాం నిషేద్ధా" కదా! అతని పురములో వీరికి యాశ్రయము లభింపలేదు. వారందరు వ్యర్థాగమనులై రనుటయే ఈ పాత్రలను ప్రవేశ పెట్టుటలో కవి సాధించిన ప్రయోజనము.

కావ్యాంతమున 22వ సర్గలో కవిచేసిన చంద్రోదయ వర్ణన, దానితోనే కావ్యమును ముగించుట చాలా విలక్షణమైనది. 1) వహ్ని – సూర్య – సోమ ఖండ త్రయాత్మకమైన పంచదశీ మంత్రమునకు 16వ అక్షరము "శ్రీం" చేర్చిన అది నాల్గవ ఖండమనబడునుగదా! దానికే "చంద్రకళాఖండ"మని పేరు. ఈచంద్రవర్ణనము - ఆచంద్రకళాఖండము పరస్పరానుబద్ధములు. "శ్రీం" బీజమును సహస్రారమున ధ్యానించెదరు. మూలాధారమునుండి ఆరు చక్రములు [మూలాధార, స్వాధిష్ఠాన, మణిపూర, అనాహత, విశుద్ధ, ఆజ్ఞా] పిమ్మట సహస్రారము ఏడవది. ".... అవాప్తవాన్ సప్తమ భూమిభాగే: భైమీధరం సౌధమసౌ నరేంద్రః" [22–1] అను వాక్యముతో ఈసర్గ ప్రారంభమగు చున్నది. సౌధమనగా అమృత

స్థానము. భైమిని ధరించు సౌధమది. అదికూడ ఏడవ భూమిభాగములో ఉన్నదట. దానిని నలుడు పొందినాడట, ఆ పదములకూర్పు ఎంత సాభిప్రాయముగా నున్నదో చూడుడు. సామాన్య పద్ధతిలో చూచిన "నాయికను మోయునట్టి భవనమును చేరె"ననుట ఎంత ఎబ్బెట్టుగా నుండెను ? వ్యంగ్యార్థమును ఇట్టి పట్టుల చెప్పక తప్పదని మనవి.

2) ఆ చంద్రోదయ వర్ణనలోనే ఒకచోట కవి ఇట్లనెను. పాడ్యమి మొదలు పూర్ణిమ వరకు 15 కళలేకదా చంద్రునకు; మరి 16వ కళ ఏది సుమా ? అని ప్రశ్నించుకొని దానిని ఈశ్వరాలంకారముగా తేల్చినాడు [22–142] సహస్రారము కామేశ్వరీ కామేశ్వరుల స్థానము, అది చంద్రకళాస్థానము అగుట నిట అన్వయించిన నూటిగా సరిపోవును. ఇట్లు వర్ణన సాగించి మంగళాశాసన రూపముగా చివరి శ్లోకమున ఏమిచెప్పనో చూడుడు—

" స్వర్భాను ప్రతివార పారణ మిళద్దంతౌఘ యంత్రోద్భవ-
శ్వభ్రాళీ పతయాళుదీధితి సుధాసారః తుషారద్యుతిః ।
పుష్పేష్వాసన తత్ప్రియా పరిణయానందాభిషేకోత్సవే
దేవః ప్రాప్తసహస్రధార కలశ శ్రీరస్తు నస్తుష్టయే ॥ "

అమృతము క్రిందకు స్రవించుచుండుట, కామునకు అతని ప్రియురాలికి పరిణయాభిషేకమున చంద్రుడు సహస్రధార కలశుడనుట — ఇందలి సారాంశము. కామేశ్వరీ కామేశ్వరులకు కేవల "కామ" పదముతో గూఢముగా కవి నిబద్ధించెను. సహస్రధా — అరములు కలవి సహస్రారమే. [సహస్ర–ధార–అని ఒక పదవిభాగము] చంద్రస్థానము నుండి అమృతము క్రిందకు స్రవించు చుండునని యోగులు దానిని అనుభవించెదరని శ్రీ విద్యోపాసకు లందురు. "ఈ చంద్రుడు తుష్టినిచ్చుగాక" అని కావ్యమును ముగించినాడు శ్రీహర్షుడు.

"నిపీయ యస్య క్షితిరక్షిణః కథాః, తథాద్రియంతే నబుధాస్సుధామపి ।
నలస్సితచ్ఛత్రిత కీర్తిమండలః "

మరియు; "సువర్ణదండైక సితాత పత్రిత జ్వలత్ ప్రతిపావళి కీర్తిమండలః" ।అను కావ్య ప్రారంభ శ్లోకములలోనున్న శ్వేతచ్ఛత్రము సహస్రారమే. కావ్యము ముగింపుకూడ దానితోనే జరిగెను. ప్రబంధ వ్యంగ్యమునకు ఏకవాక్యతయనగా ఇది. సుధా, సహస్రధార, సితాత పత్రాది పదములు ఈ ఆద్యంతశ్లోకములలో ఐక్యమునకై నిబద్ధింప బడినవి.

ఇప్పటికీ మహాకావ్యమందు ప్రబంధ వ్యంగ్యమును గూర్చి వివరించుట కొంత యైనది. ''హంస'' యనగానేమి? దమయంతి విద్యాశక్తి ఎట్లు? నలుడెవరు? దేవేంద్రాదుల రాకలో అంతరార్థమేమి? మీమాంసాది దర్శనములు జ్ఞానవిద్యను ఎట్లు స్వాధీనపరచు కొనలేక పోయినవి? నలదమయంతుల కలయిక ఎట్టిది? అను ప్రశ్నలకు సమాధానములు వచ్చినవి. గూఢమైన ఈ ప్రబంధ వ్యంగ్యము ఈ అద్వైత వేదాంతమును కవి కొన్ని తావుల స్వోక్తిచేత ఆవిష్కరించి నాడనుటకు ఆధారములు కలవు. అట్టి వాని వలన ధ్వనికి ధ్వనిత్వము పోయి, గుణీభూతము సిద్ధించినను, అవియన్ని ఈ ప్రస్తుతాంశ సమర్థనకు ఉపయోగించినవే.

1) నలుడు విరలోదయుడనుట: [3-20] 2) భైమీసన్నిధిలో నలునకు ప్రబోధము కలిగెననుట: [6—111] 3) ఇంద్రుని వక్రవచనములు. [5—99]

4) భీమజతో యోగమనుభవించి నలుడు అద్వైతమును పొందెననుట. [15—87] మొదలగు కొన్ని ఇంతకుముందే పేర్కొంటిమి. వీటికితోడు మరికొన్ని :—

5) ''సానంతానాప్య తేజస్స ఖ నిఖిల మరుత్ పార్థివాన్ దిష్టభాజః
చిత్తేనా శాజుషస్తాన్ సమమసమ గుణాన్ ముంచతీ గూఢభావా!

పారే వాగ్వృత్తి రూపం పురుషమను చిదంబోధి మేకం శుభాంగి
నిస్సీమానంద మాసీత్ ఉపనిషదుపమా తత్పరీభూయ భూయః ॥'' [11—129]

అనుశ్లోకము స్వయంవర సందర్భములోనిది. ఇతరులను తిరస్కరించి, వాక్కులకందని దశలో ఉన్నట్టి. ఆనంద సముద్రుడైన, ఏకత్వ విశిష్టుడైన పురుషుని—పరమాత్మను లక్ష్యముగా పెట్టుకొని వెళ్ళుచున్న ఉపనిషద్విద్యవలె దమయంతి నలుని కొరకు వెళ్ళుచున్నది. ఈవిధమైన పద్యము మరెక్కడైనా ఉండునా? కాళిదాసు ఇందుమతీ స్వయంవరము మనోహరము, ప్రసాదగుణ సంభరితము కావచ్చును. కాని ఈపద్ధతిలో నుండునా! నైషధమందలి ప్రబంధ వ్యంగ్యమునకు ఈ ఉపమానము బాహ్య సూచనము. శ్లోకము పూర్వార్థములో తర్కశాస్త్రమును బిగించినాడు. ఇతర దర్శనములను తిరస్కరించి, [ఉపనిషదాది ప్రస్థానత్రయముచే] అద్వైతమును ఉపనిషద్విద్య స్థాపించును. పరమాత్మ సాక్షాత్కారమును స్థాపించును.

"అతః సిద్ధమ్ అస్యైవ ఔపనిషద జ్ఞానస్య సమ్యక్ జ్ఞానత్వమ్'' అని'' ''తర్కాప్రతిష్ఠానాత్'' అను బ్రహ్మ సూత్రబాష్యములో శ్రీ శంకర భగవత్పాదులవారు

ఇతర దర్శనములను తిరస్కరించి ఉపనిషదాది ప్రస్థాన త్రయముచే చెప్పబడుచున్న జ్ఞాన విద్యయే పరమ పురుషప్రాప్తి సాధకమని నిర్ద్వంద్వముగా ప్రకటించినారు. ప్రకృతమున శ్రీ హర్షుడు కావ్యముఖమున దానిని స్థాపించినాడు.

6) " సాప్తుం ప్రయచ్ఛతి న పక్షచతుష్టయే, తాం
తల్లాభ శంసిని న పంచమ కోటి మాత్రే ". [13—36]

అయిదుగురు నలులు వరసగా కూర్చుండిరి. జైన, బౌద్ధ, సాంఖ్యాదులను చతుష్కోటిలో చేర్చి పంచమకోటిలో ముక్తిని వేదాంతులు చెప్పుదురు. దాని సంతతిని ఈ పంచనలీయ శ్లోకమున బిగించి, ఆయాపాత్రలు ఏయే అంశములకు సంకేతములో మరొక్కసారి శ్రీహర్షుడు విశదపరచినాడు.

7) 18 వ సర్గయంతయు నలదమయంతుల శృంగారమే ప్రధానముగా కలది. సంభోగ శృంగారము బహుభంగుల ఇందు వర్ణితము. కావ్యమునకు సంపూర్ణత్వము, సమగ్రత్వము సిద్ధించుటకు అట్టి వర్ణన అవసరమే. కాని అందులోకూడ కవి తన ప్రబంధ ధ్వనిని విడువలేదనుట ఆశ్చర్యమును గొల్పును. సర్గ ప్రారంభములోని ఈ శ్లోకమును చూడుడు—

" ఆత్మవిత్సహ తయాదివానిశం భోగ భాగపి న పాప మాపస ః।
ఆహృతాహి విషయైక తానతా జ్ఞాన ధౌత మనసం న లింపతి ॥ " [18—2]

" ఆ భార్యతో అట్లు విహరించుట అతనికి ఎట్టి పాపమును కలిగింపలేదు " అనుచున్నాడు కవి. రాత్రి పగలు, సమయాసమయములు లేక సంగమించుట పాపమందురేమో— అ పాపముకూడ వారికిలేదు. నలుడు ఆత్మవేత్త. కావున అతనికి ఏ పాపములు చేందవు. వేదాంత పరముగా ఈశ్లోకమునకు పూర్వరంగము కొంత కలదు. బ్రహ్మ విద్యా సిద్ధిమైన పిమ్మట, జీవుడొనరించు కర్మలకు పాపపుణ్యములుండునా? ఉండవా! అనుచర్చ "తదధిగమాధి కరణమున " [బ్రహ్మసూత్రములు — శాంకరభాష్యసహితము 4-1-9-13] చేయబడెను. ఆత్మవిత్ అయిన జీవునకు కర్మసంపర్కము ఉండదు. భగవత్పాదులవారు సమగ్రముగా చర్చించి దీనిని నిర్ధారించినారు.

"యథా పుష్కర పలాశ (శే) ఆపో నశ్లిష్యంత (తే) ఏవమేవం విది పాపం కర్మ నశ్లిష్యతే" అను ఛాందోగ్య శ్రుతికూడ ఈ అంశమును ధృఢపరచు చున్నది. " విదా"త్మత్త్వమును స్వాయత్త మొనర్చుకున్న నలునకు పైచర్చయంతయు అన్వ

యించును. "ఏవంవిత్" అను ఛాందోగ్యశ్రుతి యందలి పదమును "ఆత్మవిత్" అని శ్రీహర్షుడు మార్చుకొనినాడు. వారిరువురు సామాన్య నాయికా నాయకులైనచో ఈ విధమైన సమర్థనమే అనవసరముకదా! కావున ఇదికూడ ప్రబంధ వ్యంగ్యమునకు బాహ్యసూచనము కాగలదు.

8) దేవతల రాకలో నిజమైన ప్రయోజనమును చెప్పితిమికదా! దానిని 17వ సర్గారంభములో కవి ఇట్లు ఆవిష్కరించినాడు.

"అథారభ్య వృథాప్రాయం ధరిత్రీధావనశ్రమమ్।" (17-1)

దేవతలు నిజముగా దమయంతిని వివాహమాడుటకే వచ్చియున్నచో, వారిరాక పూర్తిగా వ్యర్థమైనట్లే- ఆమె నలుని వరించినది కనుక. కాని ఇచట కవి 'వృథా' అను పదమునకు బదులుగా 'వృథాప్రాయ' మనుటలో విశేషమున్నది. వారి ఆగమనము వ్యర్థమన్నట్లు కన్పించునని దాని భావము. వారి రాక వ్యర్థము కాలేదన్నమాట. వ్యర్థమన్నట్లు సామాన్య దృష్టికి కన్పించును — అని కవి ఉద్దేశ్యము. ఇది నేను కల్పించి చెప్పుచున్నట్లనిపింపవచ్చును. కాని ఇది కవి శబ్దశక్తినిబట్టి రప్పించిన యర్థము. దీనిని ఆ తరువాత శ్లోకములో మరింత విస్పష్టముగా శ్రీహర్షుడే చెప్పివేసెను.—

"తై మీం పత్యే భవ స్తస్మై, చిరం చిత్తే ధృతా మపి ।
విద్యామివ వినీతాయ: నవిషేదుః ప్రదాయతే ॥" (17-2)

దమయంతిని తమ మనస్సులలో ఎప్పటినుండియో దేవతలు ధరించియున్నారు. ఆమెను నలునకు దానమిచ్చి, వినయము, పాత్రత కల సత్‌శిష్యునకు 'విద్య'ను ఇచ్చినట్లుగా యిచ్చి, వారు ఇసుమంతకూడ బాధపడలేదు. ["సుశిష్యపరిదత్తేవ విద్యా, త్వమశోచనీయాసి సంవృత్తా", అను కాళిదాస వాక్యమును శ్రీహర్షుడు గౌరవపూర్వకముగా స్వీకరించెను.]

దమయంతికి నలునకు భీమరాజు ఇచ్చినాడా ? లేక ఆమెయే వరించినదా ? లేక దేవతలు ఇరువురిని పరీక్షించి వారికి సంయోగము కలిగించినారా ? అను సందేహాలకు కవి సుస్పష్టముగా యిచ్చిన సమాధాన మిది. దేవతల రాకలో కాముకత్వము లేశముకూడ లేదని దీనితో తేలిపోగలదు. దమయంతికి, దేవతలకు జన్యజనక భావసంబంధమే కలదనుట దీనిచే విశ్చయము. దమయంతిని విద్యాశక్తి యంటిమి. ఇక్కడ ఆ"విద్య"నే ఉపమానముగా స్వీకరించి కవి తన ప్రబంధ వ్యంగ్యమునకు మరింత ఆధారము చూపెను.

"ఇదంతే నాతపస్కాయ; నాభక్తాయ కదాచన ।
నచాశుశ్రూషవే వాచ్యమ్: .... " [18-67]

అను గీతావాక్యము పై ఘట్టమును ఎంత సమర్థించుచున్నదో చూడుడు.

9) కలి ప్రసంగమైన పిమ్మట, దేవతలు అతనిని తిరస్కరించిన తరువాత, దేవతలతో సరస్వతీదేవి కలిని దూషించుచు, దేవతల రాకలోని పై రహస్యార్థమును ఇంకను విస్పష్టముగా చెప్పెను.

"కీర్తిం భైమీం వరంచాస్మై దాతుమేవాగమన్నమీ ।
న లీఢే ధీరవైదగ్ధీం ధీ రగంభీర గామినీ॥" [17-134]

నలునకు (1) కీర్తిని (2) దమయంతిని (3) వరములను ఇచ్చుటకు ఈ దేవతలు స్వర్గము నుండి వచ్చినారు సుమా! అని పలికిన సరస్వతి మరింత వదనుగా ఇట్లనెను. "ధీరుల ఆలోచనా విధానము గూఢముగా ఉండును. లోతైన అర్థమును గుర్తింపలేని వారికి అట్టి గూఢార్థములు తెలియవుకదా!" కవి ఇచట ఎంత చమత్కారము చూపెనో చూడుడు.

ఈనాడు ఈ పరిశోధన గ్రంథములో శ్రీసద్గురువర్యుల అనుగ్రహముతో ఈ కథలో దేవతల రాకలోని గూఢార్థమును చెప్పగల్గితిని. అంత గంభీరమైన అర్థమును అందరు అవగతము చేసికొనలేరుకదా! అని కవి పలుకుచున్నాడు. కవియే ఇట్లు ఉద్ఘోషించుచుండగా దేవతల పాత్రలలోగల వైశిష్ట్యమును ఇక అంగీకరింపని వారెవరు? — అని భావించెద.

"కీర్తిని, భైమిని, వరమును" ఇచ్చిరి అనుటలోగల ప్రత్యేకార్థమును గూడా సహృదయులు గుర్తించెదరుగాక! [విస్తరభీతిచే తెలుగులో వ్రాయుటలేదు.]

సర్గాంత శ్లోకములలో "ఆనంద" పదమును నిక్షేపించుట ఈ కావ్యాంతరార్థమును వెలికి తీయుటలో మరికొంత సాహాయ్యకము. ఆనందమయ కోశమున పుచ్ఛస్థానీయమై పరబ్రహ్మమున్నదని తైత్తరీయోపనిషత్తు చెప్పుచున్నది. [తిక్కనకూడ శాంత మోక్షములు ప్రధానమైన మహాభారతమును ప్రతి పర్వాంతమున ఆనందపదమును నిక్షేపించుచు రచించుట ఆనందవర్ధన, శ్రీహర్షుల ప్రభావమే అనిపించును.] అట్లే శ్రీగుంటూరు శేషేంద్రశర్మగారు "స్వర్ణ హంస" గ్రంథములో ఇచ్చిన సూచనను బట్టి "శ్రీ, చంద్ర, అమృత" పదములను శ్రీహర్షుడు వాడిన తీరుకూడ కావ్యాంతర వైలక్షణ్యమును సాధించుచున్నది. [ఆ పదములను శ్రీ హర్షుడు ప్రయోగించిన శ్లోకముల పట్టికను అనుబంధములలో చూపినాను.]

సర్గాంత శ్లోకములలో తనను, తన కావ్యమును పొగడుకొనుచు, కవి పల్కిన పలుకులుకూడ మరువరానివి. కాళిదాసాదులు రసమార్గములో సంచరించిన మహాకవులు. అట్లే శాస్త్ర చర్చలతో గ్రంథముల రచించిన మహాపండితులు ఎందరో వున్నారు. తన మార్గము తదుభయ విలక్షణమైనది. అందువలననే "అన్యాఽక్షుణ్ణ రసప్రమేయ భణితి" అని, కవి కులముచే ఇంతవరకు కనుగొనబడని మార్గము తనదని, పరమజటిలమైన ఖండనఖండ ఖాద్యము కంటెను ఇది తత్త్వనిర్ధారకమైనదని....ఇంకను పలురీతుల నైషధమునందే కవి స్పష్టమొనర్చినాడు. మరింత ఆశ్చర్యమేమనగా— "చాపల్యము తొలగుటచే ఆత్మతత్వమనే అమృత సరస్సులో మునిగి, మనస్సు ఎట్లు పరమానందమును పొందునో ఆ అంశమును నేను నా నైషధ కావ్యములో పరమపురుష స్తుతి పరమైన సర్గలో ప్రతిపాదించి చూపినాను" అని శ్రీహర్షుడు "ఖండన ఖండ ఖాద్యమున" గొంతెత్తి చాటుచున్నాడు. నైషధమందలి ప్రబంధ ధ్వని సమర్థనమునకు ఇంకేమి సాక్ష్యములు కావలయును ?—

అట్లే కావ్యాంతమునకు వెళ్ళి ముగింపు వాక్యాలు పలికినాడు కవి. ఆత్మస్తుతి పరముగా అవి ఉన్నను, ఈ కావ్యమును అర్థము చేసికొనుటకు అందు కవిచేసిన హెచ్చరికలను మనము అలక్ష్యము చేయరాదు.

"అనేకములైన కొండలలో రాళ్ళ సందులనుండి సరస్వతి [కవిత, నీరు] జల జల స్రవించుచునే యుండును. వాటిలో వాటికి తులనాత్మకమైన పరీక్షలు పెట్టుకొనండి. కాని సకల భేదములను తొలగించి, మోదప్రమోదముల నందించి అమృతము [అమృతముక్తి] నందించెడి పాలసముద్రముయొక్క స్థానము విశిష్టమైనదికదా!" [22-153], ఈ అమృతము నందివ్వవలెనన్న క్షీరసాగరము, శ్రీహర్షుడు ఇరువురే సమర్థులట. ఇట్టిదే మరొక్క మాట :—

"…. య స్సాక్షాత్ కురుతే సమాధిషు
పరంబ్రహ్మ ప్రమోదార్ణవమ్ ।
యత్ కావ్యం మధువర్షి, ధర్షితపరాః
తర్కేషు యస్యోక్తయః ….” [22-155]

"ప్రమోద సముద్రమైన పరబ్రహ్మను సమాధి దశలో సాక్షాత్కరింప చేసికొన్నవాడను నేను" అని శ్రీహర్షుడు పలికినట్లు మరేకవియైన చెప్పికొనినాడా? అద్భుతములో

ముంచెత్తునట్టి వాక్యమిది. అతను కేవలము కవి కాదు. యోగి. ఆ యోగముకూడ యోగ దర్శనము వరకు పరిమితమైనది కాదు, అద్వైత వేదాంతముతో పండినది. అట్లు పరబ్రహ్మ సాక్షాత్కారమును పొందిన కవియొక్క ఈ కావ్యము అమృతమును వర్షించు ననుటలో సందేహ మేమున్నది.

ఇతర దర్శనము లన్నియు "ఖండన" గ్రంథములో అపాస్తములైనట్లే ఈ కావ్యముచేకూడ దూరాపాస్తములైనవి— అని కవి ఘంటాపథముగా చెప్పుచున్నాడు —

"ధర్షిత పరాః తర్కేషు యస్యోక్తయః"— అని.

అయినచో ఇంత ప్రౌఢమై, సామాన్య కావ్య ప్రస్తావనము కంటె విలక్షణమై క్రొత్త ప్రయోగ మనదగినదై, శాస్త్ర రహస్యములతో జటిలమై, పైపెచ్చు, ఆమూలాగ్రము అద్వైత వేదాంతమును, పరమాత్మ ప్రాప్తిని ప్రబంధ వ్యంగ్యముగా ఉపనిబద్ధించి చెప్ప బడిన ఈ కావ్యము నధ్యయన మొనర్చుటకు యోగ్యసాధకు లెవరు ? ఎందుకనగా అర్థము చేసికొను స్థాయిలేని ప్రతి పాఠకుడు తేలికగా చేయుపని కావ్యమును నిందించుట కనుక. మరి ఈ కావ్యమును పఠించువారికి శ్రీహర్షుడు కొంత మార్గోపదేశమును చేసినాడు. దానిని చూడుడు—

"గ్రంథ గ్రంథి రిహ క్వచిత్ క్వచిదపి న్యాసి ప్రయత్నాన్మయా
ప్రాజ్ఞమ్మన్యమనా హఠేన పఠితీ, మాస్మిన్ ఖలః ఖేలతు ।
శ్రద్ధారాద్ధగురుః శ్లథీకృత దృఢ గ్రంథిః సమాసాదయ—
త్వేతత్ కావ్యరసోర్మి మజ్జన సుఖవ్యాసజ్జనం సజ్జనః ॥"

"ఈ గ్రంథమున ఒక 'క్లిష్టమైన ముడిని' నేనచట నచట కావలెనని, ప్రయత్న పూర్వకముగా వేసి యుంచితిని. పండితుడనని, ప్రాజ్ఞుడనని తనకు తాను భావించుకొను మూర్ఖుడు ఈ కావ్యములోనికి వచ్చి క్రీడింప ప్రయత్నింపవలదు. గురువులను శ్రద్ధతో ఆరాధించి, వారి యనుగ్రహముతో నేను వేసిన ఆ 'దృఢగ్రంధి'ని కొంత కొంత వదులు చేసికొని విప్పికొనగల సజ్జనుడు మాత్రమే ఈ కావ్యామృతమున సుఖముగా స్నానమాడు గాక" అని శ్రీహర్షుడు పలికిన ఈ పలుకులు ప్రబంధ వ్యంగ్య నిర్ధారణకు బహిరంగ సాక్ష్యమనుటలో సందేహములేదు కదా!

ఈవిమర్శ గ్రంథమును వ్రాసి కృతకృత్యుడ నగుటలో గురుపర్యుల అనుగ్రహము నాకు ఎంత ఉపకార మొనర్చెనో తలచుకొన్నప్పుడు, పై శ్రీహర్ష వాక్యములు ఎంతటి సార్థకములో తెలిసి నే నెన్నిమార్లో ఉక్కిరి బిక్కిరినైతిని.

ఈ కావ్య రచనలో శ్రీహర్షుని లక్ష్యమును మాత్రమే ఈ తెలుగు పీఠికలో మిక్కిలి సంగ్రహముగా వివరించినాను. నాస్తిక-ఆస్తిక దర్శనములలో ఆ మహామహుని వ్యుత్పత్తినిగూర్చి, ఆయా దార్శనికాంశములను కావ్యము ద్వారమున అతడు ప్రకటించిన పద్ధతిగూర్చి, ప్రబంధ వ్యంగ్య ప్రతిపాదకములైన పెక్కు ఇతరాంశములను గూర్చి, విజ్ఞులు ఈ సంస్కృత పరిశోధన గ్రంథము పఠించి నన్ను కృతార్థుని చేయగలరని ప్రార్థించెద.

"మదుక్తిశ్చేదంతర్మదయతి సుధీభూయ సుధియః
కిమస్యానామస్యాత్ అలసపురుషానాదరభరైః"॥

అన్న శ్రీహర్షుని వాక్యములనే నేనును సవినయముగా పలికి ముగించెదగాక !

"आर्षधर्मप्रचारकः"

श्री भागवतुल कुटुम्बशास्त्री, एम० ए०

विश्रान्त प्रधानाचार्यः

आन्ध्रजातीयकलाशाला

मचिलीपत्तनम्

अभिनन्दनम्

श्रीहर्षकविः सकलदर्शनपारदृश्वा, मन्त्रशास्त्रनिधिः, सिद्धचिन्तामणि-मन्त्रः। अद्वैतेतरवादखण्डनपण्डितः ब्रह्मानन्दानुसन्धानकुशलः रसध्वनिमयकाव्य-रचनामर्मज्ञश्च। एतादृशस्य कवेः काव्यग्रन्थम् आत्मीया भावाः सहजमेव अह-महमिकया अभिसरन्ति, यथाकथञ्चित् प्रकाशमाप्नुवन्ति च। श्रीहर्षस्तु प्रयत्न-पूर्वकं ग्रन्थिन्यासमपि चकार। अतः श्रीहर्षस्य नैषधं काव्यम्, न केवलं रसध्वनि-मयकाव्यत्वेन अपि तु शास्त्रत्वेन, दर्शनत्वेन तत्रापि च अद्वैतवादसिद्धान्तनिरूप-कत्वेन, मन्त्रशास्त्रत्वेन च पठनीयम् परिशीलनीयञ्च। तत्र चतुर्दशतयीविद्या-वैदुष्यम् केवलम् नालम्। श्रद्धाराद्धगुरुत्वमपि आवश्यकम्। गुरुशब्दस्य विशिष्टार्थोऽत्रानुसन्धेयः एवंविधसाधनसामग्रीसहितस्य न केवलं भौतिकमज्ञान-रोगम्, किन्तु आध्यात्मिकमप्यज्ञानजाड्यम् निवार्य परमार्थज्ञानं ददिदं काव्यम् विदुषामपि औषधीयते, विद्वत्तायाः निकषोपलश्च भवति।

पूर्वस्मिन् काले एतत्काव्यरहस्या ग्रन्थग्रन्थयश्च गुरुपरम्परागताः आसन्। व्याख्यातृभिः तत्तद्दर्शन सम्बन्धिनः अंशाः तत्र तत्र सूचिताः। साकल्येन तु न विस्तृताः। ग्रन्थिविभेदनेऽपि बह्वपेक्षितं विद्यते। रसालङ्कारादि विवरणे तु कृतार्था एव ते। वैदिकानां पौराणिकानाञ्च आख्यानानां केषाञ्चित्, आधिभौति-काधिदैविकाध्यात्मिकरूपार्थत्रयं विद्यते इति यास्काद्यभ्युपगतो विषयः। सावित्र्यु-पाख्यानस्येव, नलोपाख्यानस्यापि व्यङ्ग्यः औपनिषदर्थोऽस्ति। तदर्थमपि

ग्रन्थग्रन्थित्वेन निक्षिप्तवान् कविः। उपक्रमोपसंहारादि तात्पर्यलिङ्गप्रदर्शनेन, संस्कृतभाषायां कैरपि सोऽर्थः अद्यावधि न विवृतः। श्रीविद्यासम्प्रदायविषया अपि व्याख्यातृभिर्वा न साकल्येन परामृष्टाः। श्री जयसीतारामशास्त्रिणः श्रद्धाराद्धगुरवः महातपश्शालिनाम् राघवनारायणशास्त्रिणामन्तेवासिनः एतद्ग्रन्थरचनेन विदुषामादरणीयास्संवृत्ताः, यतस्तैरत्र बहवो विषयाः प्रदर्शिताः। ग्रन्थग्रन्थयः श्लथीकृताश्च।

दर्शनपरामर्शाख्यभागे पूर्वव्याख्यातृभिरसूचितान् विषयान् कांश्चित् अत्र वयं पश्यामः। बहवो विषयाः पूर्वव्याख्यातृभिस्सूचिता केवलम्। अत्र तु तत्तद्दर्शनकाराणांसूत्राणि, तद्भाष्यम्, तदर्थे एतत्काव्यसमन्वयश्च समुपलभामहे। संहितोपनिषद्गृह्यसूत्रस्मृतिवाक्यान्यप्युद्धृतान्यत्र लक्ष्यन्ते। संज्ञापरिभाषादिविवृतिर्दत्ता। आवश्यके सति प्रक्रिया ऽपि प्रदर्शिता। तत्तदर्शनकृद्भेदाः, सप्रमाणं प्रदर्शिताः। बहुग्रन्थपरिशीलनैकसाध्यो ऽयं विषयः। तत्र तत्र पूर्वव्याख्यातृविमर्शकभावाः प्रत्याख्याता अपीत्यवधेयम्।

प्रबन्धध्वनिपरामर्शनामकः द्वितीयः भागः अत्र मकुटायते। भैमीवर्णनपरश्लोकार्थेषु पञ्चदशीमन्त्रकूटत्रयसम्बन्धप्रदर्शनम्, अणिमादिसिद्धीनां समन्वयः, भैम्याः श्रीविद्यास्वरूपत्वनिरूपणम् नलभैमीपरमार्थरूपविवृतिः, कूटत्रयप्रस्तावे भृगुनारदव्यासर्षीणाम् परामर्शः, इन्द्रादीनाम् काव्यगतप्रामुख्यस्य तदुद्देश्यस्य च वर्णनम् इत्यादि विषयाः विदुषाम् मुदे कल्पन्त एव। अद्वैत दर्शनपरामर्शे ऽपि प्रकरणे श्रीहर्षस्य अद्वैतेतरखण्डनपूर्वक मद्वैतप्रतिष्ठापकत्वम्, नैषधकाव्यस्य तत्परत्वं च सम्यङ्निरूपितम्। अन्ततः काव्यस्यास्य मोक्षशास्त्रत्वमपि आविष्कृतमिति विदितं भवति पठितॄणाम्।

एवञ्च ग्रन्थोऽयं, नैषधकाव्यहृदयाविष्कारात्मकस्सन् विद्यार्थिनां विदुषामपि नेत्रोन्मीलनम्, नेत्राञ्जनम् अपि भविष्यति। केषांचित् श्लोकानाम् नवीना समग्रा व्याख्या ऽपि भवति। भविष्यत्परिशोधकानां मार्गदर्शी च भवेत्। ग्रन्थविस्तारभिया अद्य असङ्कलितान् अस्पृष्टान् अपि नैषधीयविषयान् श्री जयसीतारामशास्त्रिणः भविष्यद्रचनास्वाविष्कृत्य विद्वज्जनमुल्लासयन्त्विति केवलमभ्यर्थये।

श्लो॥ विद्याविनीतम् शास्त्रज्ञम् विद्यावृद्धोपसेविनम् ।
श्रद्धाराद्धगुरुं सम्यक् नैषधस्य विमर्शकम् ॥

ग्रन्थग्रन्थिविभेत्तारम् जयसीतारामशास्त्रिणम् ।
व्याख्यातृशेखरत्वेन मुदा सम्भावयाम्यहम् ॥

अस्मिन् सन्दर्भे एतद्ग्रन्थप्रकटने द्रव्यप्रदानेन बहूपकृतवन्तः गुरुभक्तशिरोमणयः गुणज्ञाः वदान्यशेखराः श्री गोल्लपूडि वेङ्कटरामशास्त्रिणः सर्वथा अस्मादृशानामभिवन्द्याः पूज्याश्चेति – शम् –

इत्थम्
भागवतुल कुटुम्बशास्त्री

" अवधानविद्यावाचस्पतिः "

श्री चेरुवु सत्यनारायणशास्त्री, एम० ए०
प्रधानाचार्यः, संस्कृतकलाशाला
तणुकु

आनन्दभूम

महानयं प्रमोदव्यतिकरो यदत्राप्यवसरे वाङ्मनसयोः प्रसिता प्रसृतिस्सम्भाव्यते। अनादिजन्मपरम्परावाहिनि संसारे निरन्तराध्यासनासीरित प्रपञ्चव्यवहारे द्विता वा अद्विता वा निश्चिता सगुणे सति वा वस्तुनि भोगमोक्षौ व्यातन्वाना जन्तोरभीप्सिता वरीवर्तते। अक्षेषु च पराक्षु प्रत्यक्षं च विषये प्रवृत्तं चित्तमनासक्तमगम्य प्रज्ञाचक्षुरक्षुण्णे पथि दुर्गमे, सुगमेवा शतपथे प्रवर्तयितुः परम कारुणिकस्य भगवतो गुरोर्गरिम निरन्तरमैकान्तिकमावश्यकञ्च। प्रकृतस्य चास्य शोधग्रन्थस्य परिशीलने परिचिता मतिःधृतिर्मनीषा च मनागनीषद्विशेषमाचकलन्। अमुमुईच्या च धिया परिस्पृतं जयमुद्यन्तमिवादित्यमभिध्यायंश्रितश्रास्याः कारणमपादानमनुधावन्नुदबोधिषि केनापि महीयसा परदेवतावरिवस्यासब्रह्मचारिणा वेङ्कटराममहोदयेन रूपधेयमस्य च भागधेयेन चिकल्पिषुणा यथाकिल कथञ्चिदपि पदगौरवमनुसंधातुमनुस्मरणेन गुरुचरणत्रयस्य सतीर्थ्यता समासादितस्य।

विदितचरमेव यन्नारायणोपक्रमे गुरुक्रमे मायातीतमायिमायाकृतसमवष्टम्भेन लीलास्वीकृतविग्रहा निग्रहानुग्रहाध्यक्षा दक्षाश्च महागुरवो जगदनुगृह्णन्तीति। हरिहराद्वैतविलसिते चेतसि शङ्करमनुसंदधानः प्रथमसादसस्पत्यगण्यः पवित्रात्रिगोत्रसमुद्भूतिधन्यः "ताडेपल्लि" उपाह्वयः श्रीमान्वेङ्कटप्पशास्त्रीति सुगृहीतनामधेयस्समवतीर्णो भुवं १८६७ तमे खिस्ताब्दे सम्यगलञ्चकार चालम्भूर्णुराचार्यकस्य, अन्ध्रदेशे गर्तपुरीमण्डले 'चन्दवोलु' इति प्रथितो ग्रामो धन्यतामयान्निवासेन। रामभट्टारकनाम्ना प्रथितस्य महापुरुषस्य सदन्वये लक्ष्मम्बा हनुमदार्ययोरनवद्यामपत्यतां यातो वेङ्कटार्यस्साक्षाच्छङ्कर इव समभावि समानेषु

समकालीनेषु च बहुश्लोकेषु । बाल्ये तु केवलमनुरुद्धो लिखितुं पठितुं च यथाकाल-मुपनीतस्सञ्चरन्नेकदा दीक्षितेन यज्ञनारायणमहोदयेन समादिष्टो दिष्टेनेव फलमिष्टं दिदिक्षुणा यावदावृत्ति शिवपञ्चाक्षरं समुच्चरन् अपचिकाय पूजाकुसुमानि । तेनैव संस्कारेण समाकृष्टः प्रत्यहमुपाजहार च । तस्यैव महितस्यादेशेन समुद्धार बहूनि मनुतन्त्राणि शीर्णेभ्यस्तालपत्रेभ्यः । तावन्मात्रजातोपदेशः शुशुभे दिव्यया दीप्त्या अमोघया चाशिषा गुरोरनुग्रहेण च भगवतस्साम्बस्य सदाशिवस्य । उपविंशे च वयसि विधिवदुदवोढ हनुमाम्बिकां सहधर्मचारिणीं गुणशालिनीम् । समनन्तरं च समभ्यसिषुर्विद्यां कोटयार्यप्रभृतीनामाचार्याणामन्तेवसन् केवलमेकादशमासपरिमिते काले काव्येषु नाटकेषु साहित्ये सर्वेष्वपि दर्शनेषूपदेशमात्रेणैव समासादितविषय-सर्वस्वस्सर्वग्रहणया धिषणया समग्रतामयासीत् । समुद्बुद्धबुद्धिश्च संस्कृतान्ध्रयोः कवितायां नितान्तमाप्तवान् प्रागल्भ्यम् । अध्यापिताश्च बहवश्शिष्या अन्तेवासिनः, पाठशाला च निर्व्यूढा चत्वारिंशद्वत्सरान् । रचिताश्च बहवो ग्रन्था येषामन्तिमो रामकथामृतनामा सर्वरामायणसारभूतोऽनुवादो महितश्चतुर्विंशतिसहस्रगद्यपद्यात्मको महाप्रबन्ध आन्ध्रभाषायाम् । अन्तश्चालञ्चकार कैलासं १९३४ तमे खिस्ताब्दे यस्य कीर्तिस्त्रिपथगेव पुनाति भुवनत्रयम् ।

तस्य चैवंविधस्य तनयो विदितनयो हनुमाम्बाशर्मीगर्भहविर्भरायमाणो "राघवनारायण" इति सुगृहीतनामधेयो विधेयस्सचेतसां, निधानं सर्वविद्यानां, विधानमागमानां, प्रधानं धर्मदर्शिनाम्, आकार श्चाचारस्य, प्रकार इव सम्प्रदायस्य, मूर्तिरिव कीर्तेः, स्फूर्तिरिवेष्टापूर्तयोराबाल्यमबालेनानुभावेन प्रावर्तत । उपनीत-श्चोपदिष्टबालामनुर्दीक्षितेन केदारलिङ्गेन गुरुणा मन्त्रसिद्धिमवाप । अनादृ-तांग्लविद्याभ्यासश्च पितुरन्तिके समारब्ध काव्यपाठः पटीयसा चेतसा परं पारमध्य-गच्छत्संस्कृतान्ध्र साहित्यमहापारावारस्य । मुदिगोण्ड नागलिङ्गशास्त्रि महोदयस्य वीरशैवस्य महाचार्यस्य शुश्रूषया समधीतव्याकरणः अष्टावधान नेत्रावधानादिषु च प्रक्रियासु गण्यं नैपुण्यं समासादितवान् । पुष्पगिरिपीठादि महासंस्था-नेष्वस्यावधानकविताऽशुकविता बहूनां बहुश्रुतानां प्रशंसामार्जितवती । श्री चल्ला पिच्चय्यशास्त्रि, तुम्मल सीताराममूर्ति चौदरि प्रभृतयस्सतीर्थ्याः, श्रीतिरुपति वेङ्कटे-श्वरप्रभृतयश्च समकालिका विद्वत्कवयो बहुधा प्राशंसन्नस्य प्रतिभाम् । यावदस्य-धीर्विकासमाप, तावत्प्रभृति लौकिकेषु विषयेष्वनीहया चिरमभ्यस्तसंसारासार

निस्सारतातत्त्वस्सन्यासे मतिं चकार। अनवधीरित मातापित्रनुरोधश्च श्रीदेवीं नाम-साक्षाच्छ्रियं, तनयां पाण्ड्यशास्त्रिणस्सोमनाथदीक्षितसोदरस्य, उपयम्य द्वितीयाश्रमं प्राविशत्। शिवसायुज्यमाप्तवति च पितरि तदाज्ञामापीडमिव शिरसि कृत्वा तत्प्रबन्धं रामकथाऽमृतमपूरयत् षट्सहस्रैः पद्यगद्यैर्हृद्यैर्येनास्य चिरश्लोकता बाण-भट्टतनयस्येव प्रथिता। बहुभारकुटुम्बभरणकृतश्रमो रामकथाऽमृतमुद्रापणजितक्लमश्च पितॄणादुदमुच्यत। येन च व्यतिकरेण सम्पन्नोऽप्यामुष्मिके विधावैहिके दुर्भरे दारिद्र्य व्यत्यवाहयत् बहुतिथं कालम्।

ततश्चैकदा शरन्नवरात्रेषु यथासम्भवं कुलदेवतामर्चमर्च, चरमे दिनत्रये निवेद-यितुमपि यत्किञ्चिदलभमानः केवलमुदकोपहारेण वरिवस्यां समर्प्य कठिनोपवास-शुष्यत्तालुकः देवी सविधे क्षितावेव प्रावारं प्रच्छदीकृत्य शयितवान्। स्वप्ने च दशवर्षदेशीया दिव्यभूषामण्डिता कन्यका समागत्य "अरे! भिक्षां गृहाणे"ति उत्तरीयाञ्चले रत्नमुष्टित्रयं निक्षिप्य अन्तर्हिता। विक्षिप्तायाञ्च निद्रायां अद्यत्वञ्च याते परेद्युः तत्प्रान्तग्रामवासिभिः क्षत्रियैः खारीमितं धान्यं प्रेषितम्। ततः प्रभृति निरस्तग्रासवासोदैन्यः, अकिञ्चनोऽप्यवनीयकः, अतिथीनभ्यागतांश्च प्रीणयन्, त्यागेनामृतत्वमश्नन् कालमुवाह। दत्तात्रेयानुग्रहेण, कस्यचिद्योगिनश्च प्रसङ्गेन दुःखबहुलेऽपि संसारे नियुक्तोऽप्यसक्तः दत्तभागवतादीन् बहून् ग्रन्थान् विनिर्ममौ। बहवश्चाश्रवाश्शिष्या, येषामेकोऽयं अस्यनिबन्धस्य मुद्रापयिता, मनूपदेशेनानुगृहीताः मनोरिवोपदेशमनुष्ठाय सिद्धिमवापुः। ज्यौतिषे, वास्तुनि, जातकविषये, मन्त्र-तन्त्रेषु, आगमप्रतिष्ठाकल्पेषु, धर्मनिर्णये, ग्रहपीडानिवारणे इतरास्वपि बह्वीषु प्रक्रियासु समर्थः, तपोधनो वश्यवाक् सत्यवादी सर्वेषामप्याश्रितानां कृपया केवलं तेषु तेषु विषयेषु आशीः पूर्वकं उपदर्शयन् कर्तव्यं, अधुनातने कलौ काले महर्षि पदवाच्यतया बहुभिर्मनीषिभिः प्रशंसितस्तपसा ब्रह्म विज्ञातुं प्रभवतितराम्।

इदमेव मे जनुषः चारितार्थ्यं खलु यदहमनुगृहीतो दौहित्रतया तादृशेन महानुभावेन मातामहतामहितेन। अन्तिकाय च वर्षद्वयात्पूर्वं मातामही मे देवी-सायुज्यं समागता। अनन्तरं च मातामहपादाः वयसा, जरसा वपुषा च परिणताः षण्णवतिषु वर्षेषु श्लथया शक्त्या, विकलेनारोग्येण, धनुषेव नम्रेणावलग्नेन, कथङ्कथमपि कन्धरामुन्नमय्य इतस्ततो दृष्टिं विक्षिपन्तः, शनकैश्शनकैः पदे पदं विन्यस्य केवलं चलितुं प्रभवन्तः, त्रिषवणस्नानेन, पञ्चाक्षरी पञ्चदशाक्षरीतदानु-

ष्ठानेन, शिवाराधनया तत्वप्रसङ्गेन निकट मागतानामन्तेवासिनां परिचितानां परामर्शेन च दिवसं गमयन्तः, निशासु प्राणायामेन अजपया च गायत्र्या ब्रह्मानु-सन्धाननिध्यानेन समयं नयन्तः तत्रैव "चन्दवोलु" ग्रामे विजयन्तेतमाम् ।

तेषां च तादृशामनुभावमहतां तत्तातपादानाञ्च प्रसितोन्तेवासी प्रथितः मुल्लपूडि कुलकलशजलराशिशशधरो नारायणशास्त्री षट्स्वपि दर्शनेषु तलस्पर्शिनीं पाण्डितीमवाप । अध्ययनाध्यापनसत्यव्रतश्च पुत्रसञ्जीवनादीनां काव्यनाटकानां प्रबद्धा, बहुश्रुतः बहुभिरन्तेवासिभिः गुरुगौरवेण समुपास्यमानः विजयते। तस्य च द्वितीयो नन्दनः हृदयचन्दनो जयसीतारामशास्त्री यथापथमधीतसंस्कृतान्ध्रसाहित्य, स्नातकोत्तरपट्टभद्रः परिशोधनार्थमन्वर्थस्य विषयस्य हर्षनैषधं स्वीकृतवान् । येनास्य न केवलं साहित्ये, दर्शनेषु च कृतः परिश्रमस्समुचितसदवकाशप्रकाशितो महान्तमस्य गीर्वाणसाहित्ये भृशमद्वितीयमध्यायं प्राकल्पयत् । एतं च परिशोधन-मधिकृत्य जयस्स्वयं तातपादगुरुपादानामन्तिकमनुवसन् यावच्छ्लोकं नैषधकाव्यं: सर्वदर्शन विशेषविश्लेषणाय प्रबन्धव्यङ्गयमर्यादासमुपबृंहणाय च श्रमक्लमाभ्यां पारयन्नधीयाय। श्री राघवनारायणशास्त्रिणश्च बहोः कालात् श्रीहर्षस्य काव्ये प्रबन्धव्यङ्ग्यमधिकृत्य तत्वदर्शिनः समुचितशिक्षायै योग्यविनेयं शिष्यं पात्रभूत-मधिगन्तुमवसरं प्रतीक्षमाणा जयमेनं प्रश्रयलीनं आशीर्भिरेधयामासुः, अखिलानि दर्शनरहस्यानि समुपदिदिशुः, प्रबन्धव्यङ्ग्यविशेषान् श्लथीकृतदृढग्रन्थि, ससङ्केत-मभिव्यानञ्जुः ।

श्रद्धाराद्धगुरुरयं परिशोधकशेखरः जयसीतारामशास्त्री विपुलमपि सङ्गृहीतं, गभीरमप्यदुरवगाहंञ्च प्रतिपादयन्विषयं कृतार्थतामभजदवतीर्णः परं पारं परिशोधन पारावारस्य। अयं च निबन्ध स्त्रिर्मया निभृतमनुसृतः, अन्वर्थमस्य श्रमं प्रादर्शयत्। महता चानन्दभूम्ना सर्वमेतदन्वीक्षमाणा भूयो भूयो मोमुद्यामहे । अपि चाशास्महे "समानानामुत्तमश्लोको अस्तु" इति । इत्थम् चेरुवु सत्यनारायण शास्त्री

अभिनन्दनम्

"Vedanta Siromani," "Vedanta Visarada"
"Vidvan"
Dr. P. SRI RAMACHANDRUDU
M.A.Ph.D. (Sanskrit), M.A.(English), M.A.(Hindi)
Professor of Sanskrit
Osmania University.
(U.G.C. National Lecturer)

प्रायः सर्वेऽपि संस्कृतकवयः आत्मभिः रचितेषु महाकाव्येषु, खण्डकाव्येषु वा एकं रसं अङ्गितया, अन्यांश्च रसान् यथासम्भवम् अङ्गतया उपनिबध्नन्ति। न केवलं कालिदासादीनां कृतिषु आदिकाव्यतापदभाजि रामायणे तदनुजन्मनि महाभारतेऽपीयं रीतिर्दृश्यते। अत एव सहृदयशिरोमणिः आनन्दवर्धनः रामायणे करुणरसस्य, अनुभूतमहैश्वर्याणाम् प्रदर्शितातिलोकबलवीर्याणां च राजवंश्यानाम् अन्ततो निधनमेव वर्णयति। महाभारते शान्तरसस्य च अङ्गितां प्रत्यपादयत्। मेघदूत कुमारसम्भवयोः अङ्गितया कृतशृङ्गाररसनिवेशः महाकविः कालिदासः रघुवंशे दिलीपरघुरामाद्यैः महापुरुषैः लब्ध लोकोत्तरयशसः सूर्यवंशस्यापि अग्निवर्णादयः कीदृशीं शोचनीयां स्थितिं समपादयन्निति पठितॄणा मानसेषु अन्ततः निर्वेदमुपजनयन्, शान्तरसमेव प्रधानतया उपन्यबध्नात्। किरातार्जुनीय शिशुपालवधादिषु वीरस्य, बुद्धचरितसौन्दरनन्दादिषु शान्तस्य प्राधान्येनानुप्रवेशः प्रथित एव। महाभारतविषये आनन्दवर्धनेन कृतं निर्णयं मनसिकृत्य कल्हणः नैकेषां राजवंशानाम् उत्थानपतनवर्णनात्मके आत्मना विरचिते राजतरङ्गिणीप्रबन्धे शान्तस्यैव प्राधान्यमिति स्वयमेव प्रत्यपीपदत्। तदेवं निश्चप्रचमेवेदं यत् सर्वेष्वपि काव्येषु एकस्यैव रसस्य अङ्गित्वम्, अन्येषां च अङ्गत्वमिति। अङ्गिरस एव आप्रारम्भात् काव्यस्य चास्य आसमाप्तेः पुनः पुनः उद्दीप्यमानः प्राधान्यं वहति।

एवं स्थिते लोकोत्तरप्रवृत्तिशाली तत्रभवान् श्रीहर्षः नैषधीयचरिताख्ये महाकाव्ये रसद्वयमङ्गितया उपनिबबन्धेति महदिदमाश्चर्यस्थानम्। महाभारतात् नलदमयन्तीचरितात्मकं वस्त्वादाय "शृङ्गारसप्रधानमिदं काव्यं निरमायि" इति स्वयं कण्ठत एवोक्तं कविना– "...शृङ्गारभङ्ग्या महाकाव्ये चारुणि नैषधीय-

चरिते" इत्यादि तत्र तत्रोल्लिखिता । स्वीयमिदं काव्यं चिन्तामणिमन्त्रोपासनाफलमिति वदतः, अद्वैतवेदान्तशास्त्रस्याऽभेद्यं दुर्गं "खण्डनखण्डखाद्यं" निर्मितवतः, बहुधा समाधिषु समास्वादितब्रह्मानन्दनामात्मनः उद्घोषयतश्च, कविपण्डितमूर्धन्यस्यास्य श्रीहर्षस्य श्रीविद्यापारङ्गतत्वम्, अपरोक्षीकृतब्रह्मविद्यातत्वम् च न केनाप्यपह्नोतुं शक्यते ।

साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य श्रवणमननिदिध्यासनादयः यथा अद्वैतब्रह्म साक्षात्कारे उपकुर्वन्ति तथा ब्रह्माभिन्नायाः श्रीमातुर्यथाविधि सम्पादिता उपासनापि सुप्तां कुण्डलिनीं प्रबोध्य तस्याः सहस्रारचक्रस्थेन परमात्मना संयोजनद्वारा साधकं ब्रह्मानन्दमनुभावयितुं प्रभवतीति बहुधा प्रपञ्चितं श्रीशङ्करभगवत्पादैः ललितात्रिशतीभाष्यादिषु । एवं च श्रवणमननादिः श्रीविद्योपासनञ्च द्वे भिन्ने अद्वैतात्मसाक्षात्कारैकफले साधने इति समायातम् । यदि शृङ्गारादीनां ब्रह्मानन्द–सब्रह्मचारितया रसत्वं, तदा ब्रह्मानन्दस्य रसानामपि रसत्वे को वा सन्देग्धि अमूढात्मा ? अत एव भगवदालम्बनरतिस्थायिकायाः भक्तेरेव प्रधान रसत्वम् इतरेषां च गौणमेवेति प्रतिपादितं तत्रभवता मधुसूदनसरस्वत्याचार्येण भगवद्भक्तिरसायने । शमस्थायिभावं चिदात्मकं शान्तमेव सर्वरसप्रकृतितया अङ्गीकुर्वाणैः आलङ्कारिकशिरोमणिभिः परमदार्शनिकैः अभिनवगुप्ताचार्यैश्चायमेव वैयञ्जनिकया विषया अभ्युपगत इति शक्यते वक्तुम् । तदेवं रसराजं शृङ्गारं, रसराजाधिराज अद्वैतात्मसाक्षात्कारं चोभावपि काव्यस्यादितः अन्तपर्यन्तम् उपनिबध्नता श्रीहर्षेण सर्वेऽप्यन्ये कवयः एकरसमात्रावलम्बाः न्यक्कृताः । द्वितीयमिमं रसं स्वीये काव्ये निगूहितवतः अस्य कविकुलशिरोमणेः मनसि संशय इवासीत्–किं नाम कोऽपि मया निगूढतया निक्षिप्तानिमानंशान् ब्रह्मविद्यादिसम्बद्धान् यथातथं प्रत्यभिजानीयाद्वेति । अत एव च ग्रन्थग्रन्थिरित्यादिना स्वकाव्ये कस्यचिद्गढस्यार्थस्य स्थितेः सूचनां चक्रे । सप्तसप्तति [77] हायनेभ्यः पूर्वं यावत् तदीयसंशयस्योत्तरैव कोटिर्लब्धप्रसरा आसीत्, यतः न केनापि विदुषा निगूढास्ते अंशाः उदघाटिषत । "अधिगत्यजगत्यधीश्वरात्" इत्यादिश्लोकव्याख्यानेषु तत्र तत्र मल्लिनाथ नारायणादिभिर्व्याख्यातृभिः केषांचिदद्वैततत्वानां ध्वन्यमानतया प्रतिपादनेऽपि, आदितः अन्तपर्यन्तं श्रीहर्षेण श्रीविद्योपबृंहितः अद्वैतसिद्धान्तः प्रतिपिपादयिषितः इति न केनापि न्यरूपि ।

"मधुसूदनसरस्वत्याः सारं वेत्ति सरस्कती ।
सारंवेत्ति सरस्वत्याः मधुसूदनसरस्वती ।।"

इति यथोच्यते तथा श्रीविद्योपासनादिषु श्रीहर्षवत् परिनिष्ठितप्रज्ञा एवं किल प्रभवेयुः नदीयं हृदयम् अवगन्तुम् । आबाल्यात् श्रीविद्योपासनरताः साक्षात्कृतबालात्रिपुरसुन्दरीदेवताः श्री ताडेपल्लि राघवनारायणशास्त्रिमहोदयाः सप्तसप्तेः वर्षाणां पूर्वं, तत्वमिदं नैषधीयचरितनिगूढं स्वीयया अनुपमया धिषणया आकलय्य नैकेभ्यः विनेयेभ्यः प्राचीकरन् । श्रीचरणानेतान् जङ्गमतीर्थरूपान–भिपद्य तैरुक्तानेतानविदितपूर्वान् ग्रन्थे निबध्नन् श्री सीतारामशास्त्री नितरामभि–नन्दनीयः, यतोह्येतत्कृतेन यत्नेन मादृशैरपि अशकि विषयानेतान् विज्ञाय आनन्द-मनुभवितुम् ।

अत्र च केचित संशयाः उदियेरन्–निबन्धेऽस्मिन् एक एव नलः एकत्र नरत्वेन (साधक-जीव) तथा, अन्यत्र च परब्रह्मत्वेन वर्ण्यते । एवं हंसोऽपि एकत्र प्राणतया, अन्यत्र जीवतया, अपरत्र च ब्रह्मतया सूच्यते एवं स्थिते कथमस्य ध्वन्यमानस्यार्थस्यानुस्यूतता भवेत् ? इति । अत्र अयमेव समाधिः - श्रीविद्याया-ब्रह्मविद्याया वा साहाय्येन साधकेन जीवेन परब्रह्मसाक्षात्काररूपो मोक्षः अधिः गम्यते इति प्रधानमद्वैततत्वमत्र प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः । स च प्रधानकथा-गमनाविरोधेन प्रतिपादनीयः । एवं स्थिते कस्य कथं वा उट्टङ्कनमिति अत्र न कवेरास्था । "यथा यथा भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रिया ज्ञेया साध्वी सा चानवस्थिता" इति किल अद्वैतिभिः आदृतः पन्थाः । अतश्च नलादयः कदाचित् जीवरूपेण सूच्यन्ताम्, कदाचिद्ब्राह्मरूपेण, कदाचिदन्यथा वा, अद्वैततत्वसंबद्धानां विषयाणां मुहुर्मुहुः प्रतिप्रादनेनैव कवेः प्रबन्धध्वनिरूपस्यास्य निर्वहणे चारिताथ्यं निष्पद्यते । दृश्यतां कथं वा शृङ्गारस्य प्राधान्यं सम्पादित मेघदूते कविकुलगुरुणेति । यक्षवर्णनेन काव्यप्रारम्भे द्वित्रश्लोकेषु व्यञ्जित-विप्रलम्भशृङ्गारः कविः द्वितीयसर्गे यक्षकामिन्याः विरहस्थितिवर्णनेन पुनरपि तं सम्यक् समेधयामास । मध्ये च मार्गवर्णनप्रसङ्गे गिरिनद्यादीनां, नदीमेघादीनां नायिकानायकादिभावं सूचयन्, आम्रचूडादीन् उद्दीपनविभावतया निबध्नन्, अभि-सारिकादीनां च प्रवृत्तिं चित्रयन् शृङ्गारस्यानुस्यूततां साधयति; न तु पुनः केवलम् यक्ष – तद्वरवर्णिन्योरेव वर्णनेन । यद्यसौ मार्गवर्णनं सर्वमपि तत्तद्देशानां धन-

धान्यादि समृद्धिनिरूपणेन वा तत्रत्यजनानां पाण्डित्यशौण्डीर्यादिचित्रणेन वा समापयिष्यत्, [यथा कैश्चित् सन्देशकाव्यान्तररचयितृभिः कृतम्] तदास्य काव्यस्य शृङ्गारप्राधान्यं व्याहतमभविष्यत् । प्रतिपिपादयिषितस्य विषयस्य पुनः पुनर्ग्रहण-रूपा सैव रीतिः अनुसृता अत्रापि श्रीहर्षेण । कथासम्बद्धवैयक्तिकनामसु पुनः अस्य अनास्थैवेति ज्ञेयम् ।

श्री शास्त्रिचरणेभ्यः समुलब्धकुञ्चिकः सीतारामशास्त्री रहस्यमुद्घाट्या-स्मिन् ग्रन्थे, पुरतोऽस्माकं तत् वितस्तार । तावता अतृप्तोऽयं "नैषधं विद्व-दौषधम्" इति विज्ञोक्तिं सत्यापयन्, श्रीहर्षेणात्मनः काव्ये नैकेषु स्थानेषु सूचितां न्याय-व्याकरण - वेदान्तादिशास्त्रपाण्डितीं, विविधदर्शननादीष्णुतां च सोदाहरणं प्रत्यपादयत् । सोऽयं ग्रन्थः विद्वज्जनामोदं लब्धुं सर्वदा प्रभवेदिति आशासे ।

आन्ध्रप्रदेशोच्चतमन्यायालये न्यायाधिपतिपदमलंकृत्य अद्य गृहीतविश्रान्तयः, सुगृहीतनामधेयाः श्री गोल्लपूडि वेङ्कटरामशास्त्रिमहोदयाः केवलमसाधारण्या गुरुभक्त्या चोदिताः गुरुभिः प्रकटितमर्थं सर्वत्र प्रथयितुकामाः विंशतिसहस्रस्य रूप्यकाणां व्ययेन इमं ग्रन्थं प्रकटयितुमुदयुञ्जन्निति आश्चर्यकरमिदं बहूनां भवेत् । परन्तु नैवात्राऽस्माकं विदिततदीयधार्मिकप्रकृतीनां विस्मयः । यत एते त्रिचतुरेभ्यः वेदविद्भ्यः गृहाणि निर्माय तेषां पोषणाय पर्याप्तां भुवमप्ययच्छन् । श्री गुरु-चरणानां मनोगतमाशयं बुद्ध्वा कृष्णानदीतीरे वेकनूरु ग्रामे देवालयमेकं निर्माय गते मासे देवप्रतिष्ठामकार्षुः । एवं धर्मकार्यकृते व्ययितनैकलक्षरूप्यकाणां श्री शास्त्रिणां कियदिदं सद्ग्रन्थमुद्रापणाय विंशतिसहस्रव्ययीकरणं नाम ! एतादृशान्येव कार्याणि कुर्वन्तः श्री गोल्लपूडि वेङ्कटरामशास्त्रिणः भारतीयां संस्कृतिम् वेदशास्त्रादीनि च पोषयंतः चिरं समेधन्तामिति मारमणमुमारमणं च सर्वदा प्रार्थये । एतेषां शास्त्रिणां सौहृदवशेनैवाहमपि श्रीताडेपल्लि राघवनारायण-शास्त्रिपादानां दर्शनाद्यनुग्रहमलभे इति तदुपज्ञविषयविलसितस्य च ग्रन्थस्यास्य लघ्वीमिमां प्रस्तावनामलिखमिति तेभ्यः कार्तज्ञ्यमाविष्करोमि । श्री ताडेपल्लि राघवनारायणशास्त्रिश्रीचरणेभ्यः पुनः पुनः साष्टाङ्गदण्डप्रणामान् विधाय उत्तम-मेतादृशं निबंद्धवन्तं श्री सीतारामशास्त्रिणं पुनरप्यभिनन्दामि ।

इत्थम्

15-4-1987

पुल्लेल श्रीरामचन्द्रः

Foreword

Gollapudi Venkata Rama Sastry, B. A. B. L.
Retired Judge, High Court of Andhra Pradesh
HYDERABAD

As Sri Bhagavan Adisankara Says

दुर्लभं त्रय मेवैतत् दैवानुग्रहकारकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥

(To be born as a human being, to have a desire to attain Moksha or Salvation and to have contact with Mahapurushas or great Men, are the three things impossible to achieve in this world except by grace of God Almighty.) A Mahapurusha is born and not made and such Mahapurushas appear in this world as कारणजन्मानः to give succour to needy souls. As indicated already in the above Sloka, one comes across such a Mahapurusha only on account of the will of God and probably due to one's "Purva janma punya phala visesha".

My revered Guruji Brahma Sri Tadepalli Raghava Narayana Sastry garu of Chandolu village in Guntur District in Andhra Pradesh State, is a Mahapurusha of that type. On account of our Purva janma Viseshapunya, I and my Dharmapatni, happened to approach him for delivery from this human bondage by showing us the light to strive for salvation. On account of our good fortune our Guruji has been kind towards us in this respect ever since we came into contact with him more than twenty years ago.

Our Guruji is at present aged more than 90 years. He is a Sanskrit scholar of exceptional ability with equal proficiency in Telugu poetry. Both he and his late revered Father Sri T. Venkatappayya Sastry garu, have successfully run a Gurukula Sanskrit Pathasala (school) giving training to various students who approaced them for study from A B C of Sanskrit to high proficiency in Sastras. Their family have sacrificed their large extent of landed property in running this Gurukula, where all the students were freely fed and bred as their own children for years, till the completion of their

courses. Such was the type of oriental learning in days of yore, which system has now become mostly obliterated on account of the dawn of so called civilized methods in education, which have sacrificed the substance for the form. The number of successful students turned out in this Gurukula exceed over a thousand and it is a no mean achievement.

My Guruji and his father are great poets in Sanskrit and Telugu. They have authosed several books. The magnumopus is the poetic rendering of Srimad Ramayana (closely following the Adikavi Sri Valmiki) entitled "Sree Rama Kathamritam." It was applauded as the best work on Ramayana and they have been described as "नानृषि: कुरुते काव्यम्" Rishis for having brought out such a great work by no less a person than the ex-poet laureate late Sri Chellapilla Venkata Sastry garu of good olden days. My Guruji is also the author of Sree Bhagavata Purana in praise of his devotional Diety Sri Dattatreya. Besides them he has been the author of several other works bringing out the essence of Puranas, like Mahabharatha, Sastras, Ritual texts etc. etc.

On the spiritual side my Guruji is an ardent devotee of Sree mata or Parasakti and has attained Siddhi in Sree Vidya. As a matter of fact, it is said by someone who knows about his past birth, that he was one of the Rishis or sages worshipping Sree Mata in Sree chakra and this birth is only ordained by Parasakti for him to give a lead to several persons who approach him for guidance.

सर्वागमाना माचार: प्रथम: परिकल्पित: ।
आचारप्रभावो धर्म: धर्मस्य प्रभुरच्युत: ॥

My Guruji is a strictler in observing daily rituals ordained by Sastras. He is a Nitya Agnihotri. and encourages the study of vedas and Sastras and the performance of Yagna yagadi kratus ordained by Sastras. Many persons approach him for guidance and solace and his house is a regular spot of piligrimage. His brother's son has performed Agnishtomayaga and daily Sroutagni prevails there. In short it is a hermitage pure and simple.

My Guruji is a Vedantin in theory as well as in practice. He adopts what he preaches. He is a true Karmayogi always immersed in prayers to God and attaining Samadhi state very often.

In view of his multifarious scholarly attainments and vedantic approach he could dive deep into the latent meaning of many kavyas and expound the inner meaning imbedded thererin. One of the kavyas in which he evinced such keen interest is "Sree Harsha's Naishadham" which is often described as 'नैषधं विद्वदौषधम्' Even in his 19th year he could bring out the real meaning of the said Kavya, its Vedantic aspect and its close affinity with Srividya, on account of his profound knowledge and practice of Sri Vidyopasana.

Sree Harsha has himself indicated that the real meaning and purpose of his Kavya is not patent but latent and none should approach to arrive at it except through the assistance of proper Master (Guru).

ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन्खलः खेलतु ।
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिस्समासादय-
त्वेतत्काव्य रसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥

He has purposely put some Guardian knots which have to be untied by only the learned ones.

A person who gets at the real meaning through the instrumentality of a proper Guru can blissfully enjoy the result. This is exactly what happened when Sri M. J. Seeta Rama Sastry, an aspirant for a Doctarote in Sanskrit with Sree Harsha's Naishadha kavya as his subject has properly chosen as his guide and preceptor the proper Guru Sri Tadepalli Raghava Narayana Sastry Garu, who, having realised his dream of expounding the real meaning to a deserving sishya has spared no pains in untieing the various Guardian knots in the Kavya and the result was a big thesis which won the Doctorate Degree for Mr. Seeta Rama Sastry. The result was no doubt satisfactory to my guru and his sishya, but my effort in getting the thesis published now and circulated to various lovers of Sanskrit is to enable

all to enjoy that bliss and happiness coming straight from my Guruji whose glory would thus stand enhanced.

Sree Harsha's Hiranmaya Hamsa is nothing but Prana or Jeeva within the self of a person

" हंस तनौ सन्निहिते चरन्तम् "

Prana if properly controled brings about Samadhi and thereby Atma sakshatkara. The heroine Damayanthi is but Sushumna nadi proceeding from Muladharachakra to Sahasrara in search of Ananda or Paramatma. She is also Vidyasakti or Gnana vidya— des-cribed as "भीमजा" vidya arising out of vedantic knowledge. She is also described as "Sreem" or चन्द्रकळाखण्ड which is the 4th khanda in Sree Vidya Mantra, and yogins who attain siddhi in this Mantra enjoy the Amrita or nector that flows from चन्द्रकळा which is above Sahasrara. Sree Harsha has therefore aptly put it as follows :

" श्रियमेव परं धराधिपात् गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।
व्यवधावपि वा विधोः कळां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥ "

It is not possible for even Rishe Bhrugu, who worshipped Madhyakuta or Narada who worshipped Vagbhavakuta or Vyasa who worshipped Saktikuta to realize the full amplitude and scope of Sree Vidyasakti, which is described as kuta trayatmika and is thus alluring all people, according to the poet in this Sloka –

अस्यां मुनीना मपि मोहमूहे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली ।
नानारदाह्लादि मुखं श्रितोरु व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥

What to speak of others ? This kavya deals indirectly व्यङ्ग्य with words imparting Sahasrara in the beginning and at the end of the kavya. Hence the real meaning is what the poet intended to imbed into it by using words capable of different interpretations.

My knowledge of Sanskrit is very limitted and the above gist of the kavya's व्यङ्ग्यार्थ is what I could gather from what little I learnt about it. Even with this learning I feel proud of a Mahakavi like Sree Harsha and am obliged to my Guruji for expounding its real meaning its Vedantic aspect and its close inter reletionship with Sree

Vidya. I shall feel happy if the readers of this book also share the happiness with me.

I offer my pranamas to my Guruji for his blessings for this publication. I also thank on Dr. M. J. Seetha Rama Sastry in allowing me to publish his thesis in this book and for the trouble taken by him in looking after the printing etc. I also thank Sri Dr. P. Sree Ramachandrudu garu, Professor in Sanskrit in Osmania University, Sri Bhagavatula Kutumba Sastry garu M. A., Retired Principal, National College, Machilipatnam and Sri Cheruvu Satyanarayana Sastry M. A., Principal, Oriental College at Tanuku, for their words of introduction which they have so spontaneously offered at my request.

I thank the printers for the nice and neat preparation of this book.

2-10-87 (Sd) Gollapudi Venkata Rama Sastry

प्रकाशनप्रीतिवचनम्

गोल्लपूडि वेङ्कटरामशास्त्री

विश्रान्तन्यायमूर्तिः

आन्ध्र प्रदेशोच्चतमन्यायालयः

हैदराबाद्

श्रीः

"दुर्लभं त्रयमेवैतत् दैवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥"

इति श्रीशङ्करभगवत्पादैः दुर्लभतया वर्णिते त्रितये महापुरुषसंश्रयः अन्यतमः। लोकानुजिघृक्षैवैतादृशां महापुरुषाणां जगतीतलेऽस्मिन्नाविर्भावे हेतुः। तादृङ्महापुरुषसमाश्रयश्च पूर्वपुण्यैकमात्रलभ्य इति स्पष्टीकृतमत्र श्लोके भगवत्पादैः ।

आन्ध्रदेशस्थगुन्टूरुमण्डलान्तर्गत चन्दवोलु ग्रामाभिजनाः अस्मद्गुरुचरणाः श्री ताडेपल्लि राघवनारायणशास्त्रिमहोदयाः प्रातःस्मरणीयनामधेयेषु महापुरुषेषु अन्यतमाः । महता पूर्वजन्मकृतेन पुण्येन प्रचोदितोऽहं सहधर्मपत्नीकः संसार–बन्धमेतं हातुमुपायमुपादिशन्त्विति प्रार्थयमानः विंशतेर्वर्षाणां पूर्वम् एतेषां चरण–नलिनयुगं शरणमगमम् । तदाप्रभृत्यसमानपारेण कृपालहरीपूरेणानुगृह्णन्ति श्री शास्त्रिवर्या इति महतीयमाहोपुरुषिका मम सहकुटुम्बस्य ।

संस्कृतवाङ्मयशास्त्रादिषु निरुपमपाण्डिती सम्पन्नाः, नैकग्रन्थविरचनेन आन्ध्र-भाषाकवितल्लजतया विराजमानाः एतेऽस्मद्गुरुचरणाः अद्य पञ्चनवतिवर्षदेशीया अपि निरन्तरेण तपसा देशमिमं पावयन्तः प्रतिदिनं दर्शनोपदेशदानादिना भक्त-बृन्दाननेकान अनुगृह्णन्ति । शास्त्रिमहोदयानां पितृचरणाः श्री वेङ्कटप्पय्यशास्त्रि-

---

The introductory remarks in English of Sri G. Venkata Rama Sastry, Retired Judge, have been kindly translated by Sri Dr. P. Sri Rama Chandrudu garu at our request, for which the publisher hereby expresses his gratitude to him.

पादाः एकबारपाठनमात्रेणैव गुरुभ्यः अधिगतसकलशास्त्राः संस्कृतपाठशालामेकां स्थापयित्वा आवासाशनवसनादिकमपि स्वयमेवोपकल्प्य नैकान् शिष्यान् विविध-शास्त्रपारंगतानकार्षुः। पितृपादैः कृतप्रारम्भामिमां रीतिं अविच्छिन्नां कुर्वद्भिः अस्मद्गुरुचरणैरपि नैके शिष्याः आवासभोजनादिदान पूर्वकं विविधविद्या विश्राण-नेनाद्यावध्यनुगृह्यन्ते। स्वीयं क्षेत्रारामादिकं विक्रीयापि सानन्दं भारतीयसंस्कृतेर-साधारणाङ्गभूतामिमां गुरुकुलविद्याभ्यासरीतिं प्रवर्तयताम् एषां कियती वा श्रद्धा प्राचीनविद्याविधानपरिरक्षणे इति अभ्यूहितुं शक्यते। एवमेषां पाठशालायामधीत-वेदशास्त्राणां विदुषां सङ्ख्या सहस्राधिकेति कियद्वा वर्णनीयं वैशिष्ट्यमस्य विद्या-विधानस्य! हन्त! अद्यत्वे नवनागरिकंमन्यैरनुसृते विद्याविधाने, यत्र बाह्याडम्बर-स्यान्तः नितरां विलीनप्राय इव दृश्यते ज्ञानप्रकाशः, सर्वथा विनष्टैवेयं गुरुकुल-रीतिः।

संस्कृतान्ध्रभाषयोः प्रथितकवयः अस्मद्गुरुचरणाः, तेषां तातपादाश्च नैकानि काव्यानि अरचयन्। 'श्री रामकथामृतम्' इति नाम्ना तैः विरचितः। रामायणानुवादः महोत्तमकाव्यतया बहुधा श्लाघितः तदात्वे आन्ध्रप्रदेशास्थान-कविवरेण्यैः श्री चेल्लपिल्ल वेङ्कटशास्त्रिमहोदयैः, अन्यैश्च पण्डितप्रकाण्डैः। "नानृषिः कुरुते काव्यम्" इति सूक्तिः एतादृशानेव महाकवीन् विषयीकरोती-त्यभिप्रयन्तः सर्वेऽपि सुधियः पितापुत्राविमौ 'ऋषि' पदेन सभाजयामासुः। आन्ध्र-भाषायां 'दत्त भागवतम्' इति काव्यस्य निर्मित्या अनुपमां स्वां दत्तात्रेयभक्तिं प्रकटयन्तः अस्मद्गुरुचरणाः महाभारत—पुराण—शास्त्र—तन्त्रादिसम्बद्धान् अनेका-नन्यानपि ग्रन्थानग्रथ्नन्।

आबाल्यात् समाराद्धश्रीमातृभिः गुरुचरणैः बहोः कालात्पूर्वमेव श्रीविद्या-सिद्धिरधिगता। विदितास्मद्गुरुचरणपूर्वजन्मवृत्तान्तेन किल केनचिदवोचि पुरा-जन्मनि श्रीचक्रे श्रीमातुः पूजां कृत्वा लब्धसिद्धिः कश्चिदृषिः श्रीविद्याप्रचारेण लोकाननुग्रहीतुं अद्य श्री शास्त्रिचरणरूपेणावततार" इति।

सर्वे वेदाः शास्त्राणि च सदाचारं बहुधा प्रशंसन्ति।

"सर्वागमानामाचारः प्रथमः परिकल्पितः ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥"

शास्त्रोक्तानां नित्यकर्मणामनुष्ठाने नितरां श्रद्धालवः अस्मद्गुरुचरणाः स्वयं नित्याग्निहोत्रादिनिरताः अन्यानपि शास्त्रोक्तकर्माचरणे, वेदशास्त्राद्यध्ययने च प्रवर्तयन्ति । आचारादिविषयेषूत्पन्नान् संशयानपाकर्तुकामाः, मानसिकशान्तिलिप्सवश्च नैके जनाः प्रतिदिनमेतानुपगच्छन्ति, यैः समेतैरेषां गृहं यात्रिकैर्भरितं पुण्यक्षेत्रमिवोपलक्ष्यते । तत्रैव वसन् एतेषां भ्रातुः पुत्रः इष्टाग्निष्टोमः नित्याग्निहोत्री वैदिकमाचारं परिरक्षति । एवमेतेषां गृहं प्रशान्तमाश्रमपदमित्यत्र न कोऽपि संशयः ।

अस्मद्गुरुचरणाः न केवलं सिद्धान्तज्ञानेन, तत्वसाक्षात्कारेणाऽपि यथार्थां वेदान्तज्ञतां भजन्ते । आत्मना उपदिष्टं सर्वमपि स्वयमाचरन्ति । कर्मयोगिनः एते सर्वदा भगवद्ध्याननिरताः मुहुर्मुहुः समाधिस्थितिं लभन्ते ।

अनेकशास्त्रपाण्डितीबलेन एते बहुषु महाकाव्येषु निगूढं तत्वं समुन्मीलयन्ति, यदेतदवधि बाह्यकदृशां पण्डितानां नैव गोचरमासीत् । "नैषधं विद्वदौषधम्" इति विद्वत्प्रशंसापात्रं श्रीहर्षविरचितं नैषधमहाकाव्यं सम्यक् परिशील्य, एकोनविंशतिवर्षदेशीया एव एते गुरुचरणाः तदन्तर्निगूढं श्रीविद्यातत्वशबलितम् अद्वैतवेदान्ततत्वम् आविष्कृत्य नैकैर्विनेयैर्ग्राहयामासुः । सेयमद्भुता मेधाशक्तिरेतैः श्रीविद्योपासनामहिम्नैवाधिगतेति नात्र संशीतिलेशोऽपि ।

श्रीहर्षः स्वयमेव—"मया प्रतिपिपादयिषितं तत्त्वम् अस्मिन् निगूढतया निक्षिप्तम् । अतः ये वा श्रद्धाराद्ध गुरुपदेशविशुद्धमतयः त एवैतदधिगन्तुं शक्नुयुः नान्यै" इति स्पष्टं प्रतिपादयामास—

"ग्रन्थग्रन्थिरिहक्वचित् क्वचिदपिन्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ।
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-
त्वेतत् काव्यरसोर्मिमज्जन सुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥" इति । श्रीहर्षस्येदं वचः, नैषधीयचरितं विषयीकृत्य पि.हेच्.डि. उपाध्यर्थं प्रयतमानस्य श्री एम्. जे. सीतारामशास्त्रिणः विषये यथार्थतामभजत् । श्री ताडेपल्लि राघवनारायण शास्त्रि

श्री गुरुचरणेभ्यः कृतज्ञतां निवेदयन्नहमाशासे सर्वेऽपि विद्वांसः व्यङ्ग्यार्थस्यास्य सौन्दर्यमास्वादयेयुरिति ।

ग्रन्थमेतं प्रकाशयितुं प्रदत्ताशिषां श्रीगुरुचरणानां चरणनलिनयोः प्रणामाञ्जलिम् समर्पयामि । स्वग्रन्थप्रकाशनाय दत्तानुज्ञाय मुद्रणादिपर्यवेक्षणविषये च बद्धश्रद्धाय श्री सीतारामशास्त्रिणे कृतज्ञतां निवेदयामि । मदीयां प्रार्थनामङ्गीकृत्य स्वीयानुमोददानेन ग्रन्थस्यास्य वैशिष्ट्यमुपबृंहितवते, हैदराबादनगरे उस्मानिया विश्वविद्यालये, संस्कृताचार्यपदवीमलङ्कुर्वाणाय डा. पुल्लेल श्रीरामचन्द्रुडु महोदयाय, मचिलीपट्टणे आन्ध्रजालीयकलाशालायां प्रांशुपालपदवीमधितस्युषे श्री भागवतुल कुटुम्बशास्त्रि महाशयाय, तणुकु नगरस्थ प्राच्यकलाशालाप्रांशुपालाय श्री चेरुवु सत्यनारायणशास्त्रि मनीषिणे च कृतज्ञतामावेदयामि ।

रुचिरतयैतद्ग्रन्थमुद्रणव्यापृताः मुद्रालयाधिकारिणश्च मे कृतज्ञतापात्रविषयाः ।

प्रभव
विजयदशमी

इत्थम्
गोल्लपूडि वेङ्कटरामशास्त्री

—0—

Brahmarshi
Sri Tadepalli
Raghava Narayana Sastry,
Dharmapatni
Srimati Sri Devi

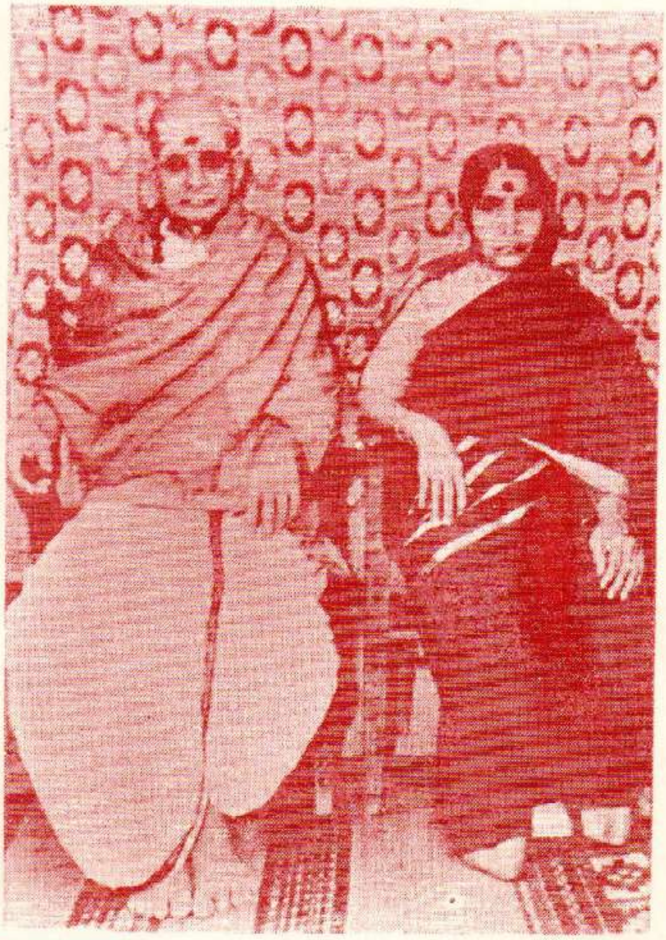

Publishers
Honourable Justice (Retired)
Sri Gollapudi
Venkata Rama Sastry
Dharmapatni
Srimati Sarojini Sastry

श्री शिवाय गुरवे नमः

श्रीमतां महातपस्विनां प्रथितब्रह्मर्षीणां कविपण्डितशेखरणां,
चन्दवोलु पुरालङ्काराणां ताडेपल्लिवंशपावनानां

श्री राघव नारायण शास्त्रिगुरुवर्याणाम्

सुवर्णाशिषः

शब्दानां खलु तिस्र एव मभिधाख्या लक्षणा व्यञ्जने –
त्यालङ्कारिकशास्त्रपद्धतिजुषा मङ्गीकृता श्शक्तयः ।
आद्ये द्वे सकलागमै रभिमते, अन्त्या पुन स्सम्मता
शब्दब्रह्मविदामलङ्कृति कला सारस्य सम्मर्शिनाम् ॥ १

सेयं पञ्चविधा स्वकीयकृतिषु श्रीकाळिदासादिभिः
नित्यं नृत्य मवापिता कविवरै रामोदिता व्यञ्जना ।
श्रीहर्षेण तु नैषधीयचरिते सा ऽ ऽ द्यन्त मुन्नर्तिता
षष्ठचानन्दपदाङ्किते ऽ द्वय परब्रह्मात्म संयोगतः ॥ २

गुरुवर्याणां सुवर्णाशिषः

प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मा ऽ स्मिन् खलो गाहता –
दित्यन्ते खलु पद्यके निजकृतेः प्रौढत्व मुच्छंसितम् ।
व्यङ्ग्यार्थो यदि गृह्यते न विबुधैः को लाभ एतच्छ्रम –
स्येत्यालोच्य गुणीचकार च महार्थं चित्र वैचित्र्यतः ॥ ३

विस्तारे जगतीम मर्थ मुत न ज्ञाता बुधाः के ऽ पिचे–
द्वक्तुस्साहसमेव, तद्विदितवन्त स्सन्तु सम्मोदिताः ।
अन्तर्हृष्टतमा स्तथा बहिरपि प्रख्यापयन्तो ऽ पि तत् –
काले गच्छति भूयसीह परिपाटीयं जनैर्विस्मृता ॥ ४

ग्रन्थो ऽ यं किल विद्वदौषधमिति प्रख्यातिमागात्पुरा
भाषायां न विशेषता, भवतु वा बन्धे ऽ त्र चित्रे ऽ थवा ।
शास्त्रार्थोपहितस्वभावचितचित्रोपात्तवैचित्र्यतः
विद्वांस स्तदिदं स्तुवन्ति न पुन र्व्यङ्ग्यप्रबन्धं परम् ॥ ५

स्वीये शङ्करपादनाम विलसद्विद्यालये मत्पिता
देवीदेवदयासमापित महाविद्यारहस्यः कृती ।
कर्ता चोभयभाषयोः कृतिशतानां वेङ्कटप्पाभिधः
शास्त्री शिष्यगणानपाठयदिदंभंग्या तमुद्ग्रन्थकम् ॥ ६

संगोप्यार्थनिधिं तुतोष च दिवं श्रीहर्ष आयात् पुरा
तत्सर्वं प्रविविच्य चार्थिनिबहायाऽपूर्यं तातो ऽ पि मे ।
अक्षय्यं तमिमं महार्थ मनुभूत्या सार्थयन्तो वयं
पूर्णं साधकसार्थकेष्वपि ददन्तो नित्य सन्तोषिणः ॥ ७

गुरुवर्याणां सुवर्णाशिषः

इत्थंभूत जनप्रचारसरणौ तृप्ति र्न याता मया
पौनपुन्यपरीक्षणेन सुकृतं कर्तुं द्विधा योजितः ।
व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादिकामिह महाव्याख्यां करोमीप्सितां
नोचे दुत्तरनैषधीयचरितम् कुर्वे कृतिं चात्मना ॥ ८

एतस्मिन् समये "तेनालि" नगरदागत्य मां हूतवान्
शर्मा माधवराय इत्यभिहितो तत्पाठशालाबुधः ।
तत्रत्येषु च पण्डितेषु सकलार्थिष्विभ्य सभ्येषु वा
स्वोपन्यस्त मभून्निरूढ मखिलं श्रीहर्षकाव्यामृतम् ॥ ९

अस्मत्तात विनेय एक उदगाद्विद्यारत स्तिर्पति
वेदान्ताह्वय वंशवान् सहि जगन्नाथोऽत्र वैखानसः ।
तत्रत्यैः स परीक्षितो निषधनाथाख्यानके विस्मयं
प्रापुस्ते लिलिखु स्तदर्थकलिता लेखा अनेका मुदा ॥ १०

कैलासं गतवत्यथो मम पितार्यावश्यकोऽभूद्विधिः
स श्रीरामकथामृताऽह्वयकृतेः कर्तुं स्वसम्पूर्णताम् ।
सत्सङ्कल्पितदत्तभागवतकं निर्मातुमप्युद्यतः
तत् पश्चात्कृत एतदीय विधिनिर्वाहो विधे राज्ञया ॥ ११

एतस्मिन् समये स्वशिष्यसहितो नारायणो मुल्ळपू–
डचाख्योपाख्य उपागतोऽह मिति तत्कृत्यर्थं निर्वाहणे ।
तच्चिन्तामणिमन्त्रराड्जपविधिं मत्तोधि गम्याऽप्यसो
तत्याजैतदुपक्रमं विधिवशात् सक्तोऽन्य कार्येष्वहो ॥ १२

गुरुवर्याणां सुवर्णाशिषः

तत्पुत्रो ऽय मथो मनुं मदुपदिष्टं तं जपन् बुद्धिमान्
बुध्वैतत् कविहृन्निरन्तरनिरूढे तद्विमर्शक्रमात् ।
विद्याशाखिकया विचक्षणवरै र्नुत श्चकारेति, शै -
ष्योपाध्यायिकया ऽनुभूत कृति वाच्य व्यङ्ग्यसर्वार्थकः ।। १३

नाप्नोत्येष इहेति धीः सुकृतिनां वाच्ये नले नायके
सा ब्रह्मण्यपि वाच्यवत् सरति नित्यं व्यङ्ग्य मर्यादया ।
तद्ब्रह्मा ऽत्र हि नैषधीति कथितं, चारित्र मस्येति, त -
न्नाम्ना ऽप्यारचितं तथेति कविना विद्वांस आचक्षते ।। १४

श्रीनाथेन तदेतदान्ध्रकरण व्यापारकाले ऽस्य सं -
ज्ञा "शृङ्गार" पदाद्य नैषधमिति व्याकारि विज्ञानतः ।
तद्व्यङ्ग्यस्य दुरासदत्व मनुभूया ऽऽमुच्य वाच्यार्थ ए -
वा ऽत्रा ऽन्धीक्रियते मयेति हि तदाकूतं समूहामहे ।। १५

विद्याशक्ति रिहेरिता हि दमयन्ती नामतो, ब्रह्म तत् -
संपन्नं नल नामतो "रल" भिदात्यागेन, श्लेषादिषु ।
ग्रन्थे ऽस्मिन् कविना तयोः परिणयव्यापार माशंसतां
निर्णीता ऽभिदशङ्करार्यकथिता शारीरमीमांसिका ।। १६

कर्मा ऽवश्यकता ऽप्यवर्णि सुकवीशा तत्र तत्र क्रमात्
दैवाविष्कृति मन्त्र तन्त्र कलना सम्पत्ति रप्यादित ।
योगं सांख्य मनूद्य दुर्मत निराकृत्या सहोद्बोधितं
सान्द्रानन्दरति प्रथान रसतो ऽद्वैतं परं ब्रह्म तत् ।। १७

गुरुवर्याणां सुवर्णाशिषः

श्रीहर्षो जयतु प्रगल्भकवितारङ्गे नट न्नाटयन्
धन्य श्श्री विजयादि राम सुकविः तत्सूक्ति संशीलकः ।
धन्यं तत् खलु नैषधीय चरितं, जानन्तु तत्वं बुधाः
अस्मत्सम्मत संप्रदाय विशदीकाराच्च धन्या वयम् ॥ १८

मूलाधार उदेति नाद उभयो र्नाड्योः सुषुम्नामभि –
व्याप्या ऽमूर्धतलं समस्तजगति व्याप्नोति, वेद स्स हि ।
तन्मध्ये च सरस्वती सरति दैवी मानुषीति द्विधा
सा ऽद्योपासक योगिगम्य चरणा ऽन्त्या ऽस्मदास्योद्गता ॥ १९

तच्चिन्तामणि मन्त्रयोग वशतः स्वस्यात्मतामापयन्
ईशत्वं स्वनुभूय हर्षवशतो हर्षः स्व बीजावळिम् ।
सम्भूत्यै किल काव्य नाटककळाभूमौ समावाकिरत्
तद्भूत्यै स्पृहयामहे वयमप्याब्रह्मलोकाप्तितः ॥ २०

प्रौढ प्रौढिमनैषधीय चरितव्यङ्ग्यार्थ संशीलनात्
धन्यो ऽसौ जयराम नामविबुधः श्रीमुल्ळपूड्यन्वयः ।
धन्यो वेङ्कटरामशास्त्रि सुपदः श्री गोल्लपूड्यन्वयः
तत्पत्नी च सरोजिनी, तदिदकं मुद्रापणोद्योगतः ॥ २१

इत्थं काव्यकराः प्रयत्नकलितां कुर्वन्त्वलं सर्वतः,
विद्वांसो विमृशन्तु, शास्त्र पदवीं नोत्सृज्य चानूद्य च ।
विद्यानन्द मवाप्य पाठकजना नन्दन्तु; निन्दन्त्वतत्
पन्था ह्येष समापितान्त जनुषामानन्दभूमास्थितेः ॥ २२

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

1

श्रीहर्षः

" यस्साहित्यरसाऽमृताब्धिलहरीजालेषु खेलाचलः
यश्चात्यर्थगभीरतर्कजलधेर्मथ्ने स मन्थाचलः ।
मीमांसायुगसिन्धुतारणविधौ यः कर्णधारः परः
केषामेव मनो विनोदयति न श्रीहर्षनामा कविः " ॥

श्रीहर्षः

श्रीहीरमामल्लदेव्योः यः प्रतिष्ठाकरः पुत्रः, यं च कान्यकुब्जेश्वरः सम्मान्य धन्योऽभवत्, येन विजयप्रशस्ति, स्थैर्यविचारणप्रकरण, खण्डन–खण्डखाद्यादिग्रन्थजातं रचितं, श्रद्धाराद्धगुरुभिः प्रौढभावुकैः यस्मै नमांसि समर्प्यन्ते, यस्माच्च शृङ्गारामृतशीतगु काव्यं सम्भूतं, यस्य च काव्यं कविकुलादृष्टाध्वपान्थमिति, प्रथामाप्नोति, यस्मिन् चिन्तामणि मन्त्राधि–देवता सम्पूर्णानुग्रहा, सोऽयं शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्तिः, अन्याक्षुण्णरसप्रमेय-भगितिप्रदर्शकः श्री हर्षकविराजशेखरः विजयतेतराम् ।

1–1 श्रीहर्षस्य दर्शनपाण्डित्यविवरणात्मके शोधग्रन्थे कवेः देशकालजीवितपाण्डित्यादिकम् अस्मिन् प्रकरणे परिशील्यते ।

श्रीहर्षनिवसितदेशविचारणा विवादमयी सन्दृश्यते । तत्र देशत्रय सम्बन्धः श्रीहर्षस्य कथ्यते ।

यथा :–

१) नैषधकाव्यान्त्यश्लोकनिर्देशानुसारं कान्यकुब्ज – प्रभोरास्थाने स्थितोऽयं कविरिति ज्ञायते । [* 1] कान्यकुब्जाधिपश्च जयन्तचन्द्रः । स एव काशीराजोऽपि । जयन्तचन्द्रः, तत्पिता विजयचन्द्रश्च श्रीहर्षम् आदृतवन्तौ – इत्यंशस्य प्रतिपादिका काचन गाथा लोके परिव्याप्ता । ततश्चायं कविः कान्य–कुब्जवासीति, अथवा काशीवासीति च कथ्यते ।

* 1 "ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् "

(नैषधम् – २२ - १५५)

२) श्रीहर्षः नैषधकाव्ये स्वरचितस्य गौडोर्वीश–कुलप्रशस्तिनामक–ग्रन्थस्य प्रस्तावनां कृतवान्। [* 1] गौडदेशश्च अद्यतन "Bengal" प्रान्त इति, तस्मात् तस्य राज्ञः प्रभावातिशयं वर्णयितुमुद्युक्तः आयं कविः तत्प्रान्तीय एवेति वक्तव्यम्।

३) काश्मीरपण्डितप्रवरैः नैषधामादृतमिति श्रीहर्षेण स्वयमुद्ट–ङ्कितम्। [* 2] मम्मटस्य श्रीहर्षः भागिनेय इति ऐतिह्यं जनश्रुतिषु श्रूयते। एवं च श्रीहर्षः काश्मीरवासी – इति तृतीयो वादः।

Jani महाशयः स्वपरिशोधनग्रन्थे एतद्विषयं वादचतुष्टयत्वेन [कनोज्, काशी, काश्मीर, गौड] परिमृश्य, साहित्यचरित्रकाराणाम् अभिप्रायान् विविच्य, अन्ते श्रीहर्षं गौड – [अद्यतनबेंगाल्] देशीयमेव निरूपयितु प्रयति–तवान्। [* 3]

एतदर्थं Jani महाशयेन दर्शिता उपपत्तयः :–

१. श्रीहर्षप्रयुक्तानि फाल, अन्नमीन, घु घु ... ... इत्यादिपदानि बेङ्गालराज्ये प्रहतं प्रयुज्यन्ते। (* 4)

२. श, ष, स, वर्णानाम् ऐक्यमभिलक्ष्य शब्दालङ्काराः श्रीहर्षेण सङ्ग्रथिताः। (* 5)

३. विवाहविधिषु दोरकबन्धनादिकं श्रीहर्षेण यद्वर्णितं तद्बेङ्गालदेशे सन्दृश्यते आचारत्वेन। (* 6)

---

* 1 **गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि ... ... ।**
(नैषधम् – ७ - ११०)

* 2 **काश्मीरैः महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिः।**
नैषधम् – १६ - १३१

* 3 Jani's NAISADHIYACARITAM — *Chapter - 7*

* 4 Jani's Naisadhiyacaritam — Page 97, 98

* 5 ,, ,, ,, 98

* 6 ,, ,, ,, 103

४. चिन्तामणिमन्त्रस्य, तदीयतन्त्रस्य च बेङ्गाल् राज्यसम्बन्धः वर्तते। (* 1)

५. " श्रीहीर " इत्यादौ नाम्नि श्रीशब्दप्रयोगः वङ्गानां बहुत्र दृश्यते। (* 2)

६. परिशोधकानाम् अभिप्रायाः बेङ्गालराज्य – वादसमर्थका एव भवन्ति च – ।

एवं प्रसक्ते Jani महाशयस्य वादे सन्ति काश्चन विप्रतिपत्तयः ।

१. फालादिशब्दाः न केवलं वङ्गदेशीयाः । यतः तत्रत्यः " घु घु " इति ध्वनिः कपोतहुङ्कारानुवादे, कपोतनाम् आह्वाने च आन्ध्रदेशे प्रसिद्धः । तथैव फालशब्दः हलावयवार्थकत्वेन कोशग्रन्थेषु दृश्यते । (* 3) [फालेन द्विधा कृते सति क्षेत्रस्य स्थितिः यथा वर्तते, तथा नलस्य चिकुराः शिरोमध्यगत-रेखया द्विधा कृताः प्रकाशन्ते – इति कवेर्भावः ।] एवं च सुविशाले भारतदेशे संस्कृतपदानां माण्डलिकत्वविचारः नैव युज्यते ।

२. दोरकबन्धनादिकम् आपस्तम्बादिगृह्यसूत्रकारैः विवाहविधिषु विहितमेव। (* 4) गृह्यसूत्रानुसारिभिः सर्वैः तदनुश्रियते च । [आपस्तम्बश्च आन्ध्रदेशीयः ।]

३. चिन्तामणिमन्त्राधिदेवता सरस्वती। ["मन्मन्त्रचिन्तामणिः ..."] वङ्गदेशीयाः यद्यपि देवीतन्त्रपूजाप्रवणाः, तथाऽपि शारदादेव्याः अनुबन्धः काश्मीरदेशस्य यथा वर्तते न तथा वङ्गदेशस्य ।

---

* 4 Jani's Naisadhiyacaritam — Page 107
* 5 " " " 108

* 1 निरीषं कूटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम्
[अमरकोशः :– 2 काण्डः – वैश्यवर्गः :– 13 श्लो]

* 2 आवृतश्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् । [आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् २–१५]
– तत्र समन्त्रकाः – ग्रहपूजाङ्कुरारोपणप्रतिसरबन्धाद्याः आचार-सिद्धाः । अमन्त्रकाः :– "नाकबलियक्षबलिइन्द्राणीपूजादयः । ... ..."
[तात्पर्यदर्शनव्याख्या।]

४. मातापितृनामपद्धतिमनुसृत्य कवेः देशनिर्णयपद्धतिः न तावद्-युक्ता सन्दृश्यते। एतच्च Jani महाशयेनापि अङ्गीकृतमेव। (* 1)

अपि च श्रीहीरश्रीहर्षशब्दौ "श्री" – युतत्वात् यदि बेङ्गालदेशीयौ, तर्हि श्रीशङ्कुकादीनां काश्मीरीयाणां "श्रीनाथे"ति नैषधानुवादकर्तुः आन्ध्र कवेश्च नामसु संवाद- कथं वा समाधीयते।

एवमेव "कमलाकरगुप्त"नाम श्रीहर्षवंशीयं निर्दिश्य "गुप्त" नामधारणं बेङ्गालदेशीयमेवेति (* 2) Jani महाशयस्य सम्भावनमपि न ताव-द्युक्तिसहम्।

"गुप्तनाम्नः" श्रीहर्षस्य च न खलु साक्षात् सम्बन्धः वर्तते। श्रीहर्षस्य गुप्तवंशीयत्वं न तावत् कविना, नापि प्राचीनग्रन्थकारैर्वा संसूचितम्।

अपि च काश्मीरदेशीयः विमर्शकतल्लजः अभिनवगुप्तः गुप्तनामधारी एव।

एवञ्च श्रीहर्षस्य कान्यकुब्जवासित्वं, Jani महाशयेन निराकृतमिति, तेन च प्रतिपादितं गौडदेशवासित्वं पूर्वोक्तप्रकारेण सन्दिग्धविषयकं सञ्जात मिति कथनात् परिशिष्टः "काश्मीरवासी"ति वादः विचारणीयो भवति।

कवेः काश्मीरवासनिर्धारणे, नैषधे अन्तस्साक्ष्यं किञ्चन वर्तते। भैमीस्वयंवरे श्रीहर्षेण वर्णिते राजकदम्बे काश्मीराधिपप्रसङ्गः नास्ति। गौडकाशीराजौ तु वर्णितौ।

गौड – काशीराज्याधिपाभ्यां पोषितः, तत्प्रभुद्वयमुद्दिश्य स्तुति-काव्यानि रचितवांश्च श्रीहर्षः, तद्देशाधिपद्वयं भैमीद्वारा स्वयंवरे तिरस्कृतवान्। अपि च नेपालादिदेशाधिपान् स्वयंवरे तिरस्कृतराजलोके संवर्ण्य काश्मीराधिपं

---

(1) ... ... the names of one province are sometimes adopted by the other ... ... [नैषधीयचरितम् Page - 108]

(2) Jani महाशयस्य नैषधीयचरिते – Page - 109

तु नैव तत्र संयोजितवान् । (*1)

लोकसहजोऽयमंशः यथा – सर्वोपि कविः [अथवा सर्वोपि जनः] स्वदेशाभिमानं काव्यमुखेन प्रकटयति । स्वदेशस्य, देशाधिपस्य वा अवमानकर विषयं न तावत् स्वीकरोति स्वीयकाव्ये कविः ।

एवं च गौडकाशीप्रभु तिरस्करणेन, काश्मीरप्रभोःप्रसङ्गस्य परिहारेण च कविना उद्दिष्टः अर्थः सूक्ष्मेक्षणिकया परिशीलयितव्यः । अनेन च हेतुना कवेः काश्मीराभिजनत्वम् अभ्युपेयम् ।

अपि च, श्रीहर्षकृतग्रन्थानां पौर्वापर्यविचारणया (*2) सोऽयं कविः प्रथमं कान्यकुब्जगौडदेशाधीशसभाद्वये कविपण्डितपदवीम् अधिष्ठितवानिति, गलति काले सः तद्देशाधिपद्वयं त्यक्तवान् – इति ज्ञायते । तदैव एतद्राजद्वयस्य प्रसङ्गः, तिरस्कारश्च युक्तियुक्तं भवति । काश्मीराभिजनः कविः काश्मीराधिप भैमीस्वयंवरे न तावत् सङ्ग्रथितवान् ।

---

*1 **स्वयंवरे वर्णिताः जंबूद्वीपराजाः :–**

1. **उज्जयिनीप्रभुः**	११स ८८–९२श्लो		8. **काञ्चीपुराधिपः**	१२स३३–४०श्लो
2. **गौडराजः**	,,– ९५–१००श्लो		9. **नेपालदेशप्रभुः**	,, –४३–४९श्लो
3. **मधुरापुराधिपः**	,,–१०२–१११श्लो		10. **मलयाद्रिनाथः**	,, –५२–५८श्लो
4. **काशीराजः**	,,–११२–१२७श्लो		11. **मिथिलाधिपः**	,, –६१–६७श्लो
5. **अयोध्याधिपतिः**	१२स ५–१२श्लो		12. **कामरूपदेशाधिपः**	,,–६९–७५श्लो
6. **पाण्ड्यदेशाधिपः**	,,– १५–२०श्लो		13. **उत्कलाधिपतिः**	,, –७८–८५श्लो
7. **कालिङ्गः**	,,– २३–३०श्लो		14. **कीकटाधिपतिः**	,,–८८–१०६श्लो

*2 **विचारणा प्रकरणे ऽस्मिन्नेव त्रियते (1–5)**

अमुमेवाभिप्रायं नैषधान्ध्रानुवादकर्तुः श्रीनाथस्यापि [A. D. 1397] वचनानि उपोद्बलयन्ति । (*1)

अयं तावत् श्रीनाथः न केवलं भाषानुवादकः, अपि च श्रीहर्षग्रन्थस्य व्याख्याता – इति Jani महाशयेनैव उक्तत्वात्, तद्वचनं प्रमाणमेव । एवं च A. D. 14 शताब्दकाले आन्ध्रदेशपण्डितसमूहेन श्रीहर्षः काश्मीराभिजन इत्येव संभावित इत्यपि वक्तुं पार्यते ।

नैषधकाव्ये मूलभारतातिरिक्तम् चित्रितं सरस्वतीप्राधान्यं, काश्मीर-गतशारदापीठस्य कवेश्च स्थितं सन्निहितसम्बन्धं निरूपयति च ।

एवं परिशीलिते, श्रीहर्षस्य गौडदेशित्वं किञ्चित्कालवासपरिमितमेवेति, पाण्डित्य प्रकर्षलब्धं कान्यकुब्जपुराधीशसन्मानं न तावत् निवासनिर्धारकमिति च यद्यङ्गीक्रियते, तदा काश्मीरीयत्वमेव तस्य परिशिष्यते – इति च सम्भाव्यम् ।

---

*1 श्रीनाथः स्वानुवादस्य अवतारिकायां "कविराजराजिशेखरहीरमकुटः, श्रीहीरकलशाब्धिशिशिरकरः, मामल्लदेवीकुमाररत्नं, चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफलः कविकुलादृष्टाध्वगमनाध्वनीनः, काश्मीरनृपसभा-कमलहेलिः, खण्डनग्रन्थसङ्ग्रथनकर्कशबुद्धिः, षट्कर्मधर्मैकचक्रवर्तिः, भट्टहर्षः ... ..." इति श्रीहर्षं प्रस्तुतवान् ।

(शृङ्गारनैषधम् – 1–16,)

भैमीस्वयंवरानन्तरं च नलाय वरप्रदाने सरस्वती साशीर्वचनम् एवमुक्तवती – "हे नल ! कलियुगे [नलः कृतयुगवासीति पौराणिकाः] काश्मीरदेशे मत्पीठे [शारदापीठे] धरामरः श्रीहीरनामकः कश्चन जनिष्यति । स च शेषाहिरूपः । सः मामल्लदेव्यां प्रियभार्यायां चिन्तामणिमन्त्रचिन्तन-फलत्वेन कञ्चन सुतं प्राप्स्यति । आकाशवाग्देवी कल्पयिष्यति च तद्बालकस्य श्रीहर्ष इति नाम । स खलु सकलविद्यावेदी, खण्डनकारः सुकविश्च भविष्यति । तत्कृतकाव्यद्वारा निर्मला सत्कीर्तिः ते सम्भविष्यति" — इति ।

(शृङ्गारनैषधम् — 6–25)

एभिः वाक्यैः अनुवादकः श्रीनाथः मूलकर्तुः आनृण्यं साधयति । नलचरितस्य एतादृशी लोकप्रसिद्धिः श्रीहर्षकृतैव ननु – इति श्रीनाथ-वाक्याशयः ।

कवेः देशत्रयसम्बन्धस्य सत्वादेव तत्तद्देशाचारः, भाषासंप्रदायाः, माण्डलिकपदविशेषाश्च काव्ये ऽत्र दृश्यन्ते – इत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः इत्यवधेयम् ।

1–2 कालः

श्रीहर्षकालनिर्णये नास्ति किञ्चिदपि स्पष्टं प्रमाणम् । गौड–कान्यकुब्ज–प्रभुद्वयं यद्यपि उट्टङ्कितवानयं कविः, तथापि तयोः नामधेयाग्रहणात्, कौ वा तद्देशाधिपौ श्रीहर्षसमकाले वर्तेते ? इति प्रश्नः उदेति । विषये ऽस्मिन् परोक्षाधारस्तु एवं सन्दृश्यते । राजशेखरसूरिः, भोजः वाचस्पतिमिश्रः, माधवाचार्यश्च एवमादिभिः श्रीहर्षस्य प्रस्तावः कृत इति सम्भाव्य तदनुसारं च आधुनिकविमर्शकाः अस्य कालनिर्णये मार्गत्रयम् अवलम्बितवन्त इति Jani महाशयेन साकल्यं चर्चितम् । (* 1)

१. नवम दशमशताब्दमध्यकालिक इति केषाञ्चन मतम् ।

२. एकादशशताब्दस्य मध्यभागे कविरयं वर्तते इति द्वितीयः पक्षः ।

३. द्वादशशताब्दस्य अन्त्यभागस्थः इति च तृतीयः पन्थाः ।

एतद्वादत्रयं प्रदर्श्य, Jani महाशयः, कैश्चिदान्तरङ्गिकप्रमाणैः श्रीहर्षस्य कालं निर्धारितवान् । तच्च निर्धारणं सम्यक्तया प्रतिभाति । तद्यथा —

श्रीहर्षः स्वीये खण्डनग्रन्थे लक्षणावलीकारस्य उदयनस्य अभिप्रायान् बहुशः खण्डितवान् । उदयनकालश्च –

" तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥ (* 2) "

इति श्लोकानुसारं क्रैस्तवीय 984 वत्सरप्रान्त इति ज्ञायते । पितुः श्रीहीरस्य वाक्यानुसारं यो वा उदयनं जितवान्, सः श्रीहर्षः नूनं क्रैस्तवीय 1000 वत्सरानन्तरम् एकादशशतकप्रारम्भे वर्तते – इति

* 1 Jani's NAISADHIYA CARITAM — Page - 126
* 2 ,, ,, ,, — Page – 128

वक्तुमुचितम् । श्रीहर्षस्य जीवितकालश्च 990–1060 वत्सरमध्यस्थ इति सम्भाव्यः । A. D. 1040 प्रान्तीयस्य महिमभट्टस्य नामधेयं श्रीहर्षेण यदुट्टङ्कितं तदपि अविरुद्धम् भवति पूर्वोक्तकालस्य ।

1–3 ग्रन्थाः :–

श्रीहर्षकृतग्रन्थेषु उपलभ्यमानौ नैषधमहाकाव्य, खण्डनखण्डखाद्यनामकौ द्वावेव । इतोऽपि अधिकं श्रीहर्षेण कण्ठोक्त्या कथिताः ग्रन्थाः अनेके वर्तन्ते, ये तावत् अद्य अनुपलभ्याः । ते च यथा –

१. स्थैर्यविचारणप्रकरणम् (* 1)
२. विजयप्रशस्तिः (* 2)
३. गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः (* 3)
४. अर्णववर्णनम् (* 4)
५. छिन्दप्रशस्तिः (* 5)
६. शिवशक्तिसिद्धिः (* 6)

---

* 1 " तुर्यः स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महाकाव्ये ... ... ॥ "
(नैषधम् — ४ - १२३)

* 2 " तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महाकाव्ये ... ... । "
(नैषधस् – ५ - १३८)

* 3 " गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महाकाव्ये ... ॥ "
(नैषधम् – ७ - ११०)

* 4 " सन्दृब्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महाकाव्ये ... ... ॥ "
(नैषधम् – ९ - १६०)

* 5 " यातः सप्तदशस्वसुः सुसदृशिच्छिन्दप्रशस्तेः (छन्द) ... ॥"
(नैषधम् – १७ - २२२)

* 6 " यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रात्रभव्ये ... ॥ "
(नैषधम् – १८ - १५५)

७. नवसाहसाङ्कचरितम् । (* 1)
[एतावत्पर्यन्तं नैषधकाव्योपनिबद्धा ग्रन्थाः ।]

८. ईश्वराभिसन्धिः [अयं ग्रन्थः खण्डनखण्डखाद्ये बहुशः संस्मृतः कविना ।] (* 2)

एते अनुपलब्धाः अस्टौ ग्रन्थाः, उपलब्धौ नैषध खण्डनग्रन्थौ – आहत्य दश ग्रन्थाः श्रीहर्षरचिता इति सुस्पष्टं ज्ञायते ।

1–4 ग्रन्थानां विषयानुसार विभागः :–

एते दश ग्रन्थाः चतुर्धा विभक्तुमर्हन्ति ।

I. राजस्तुतिपरा लघुकृतयः —		
	1)	विजयप्रशस्तिः ।
	2)	गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः ।
	3)	च्छिन्दप्रशस्तिः ।
	4)	नवसाहसाङ्कचरितम् ।
II. वर्णनात्मिका लघुकृतिः	1)	अर्णववर्णनम् ।
III. महाकाव्यम्	1)	नैषधीयचरितम् ।
IV. वेदान्तवादग्रन्थाः	1)	स्थैर्यविचारणप्रकरणम् ।
	2)	खण्डनखण्डखाद्यम् ।
	3)	शिवशक्तिसिद्धिः ।
	4)	ईश्वराभिसंधिः ।

---

* 1 " द्वाविंशो नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं ... ... ॥ "
(नैषधम् – २२ - १५१)

* 2 1) शेषं चेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ॥
(खण्डन – P - 107)

2) एवंमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने तिष्टत् सर्वनामान्तर–खण्डनमत्र द्रष्टव्यम् । (खण्डन – P - 1041)

3) दर्शितं च विविच्येदमीश्वराभिसन्धौ ...
(खण्डन – P - 1325)

1–5 **ग्रन्थानां पौर्वापर्य विचारणम्**

एतेषु ग्रन्थपौर्वापर्यविचारणा कर्तव्या ।

I, II विभागगताः – राजस्तुतिपराः, अर्णववर्णनञ्च नैषधरचनायाः पूर्वमेवोपनिबद्धाः ।

अनन्तरं स्थैर्यविचारण, शिवशक्तिशिद्धिनामकौ विरचय्य श्रीहर्षः नैषधरचनामारब्धवान् । नैषधरचनासमकालमेव खण्डनग्रन्थोऽपि प्रारब्धः । यतः उभयत्रापि उभयग्रन्थयोः स्मरणं वर्तते । (* 1)

नैषधरचनायाः समाप्तेः. अनन्तरं च खण्डनग्रन्थेन साकं 'ईश्वराभि–सन्धि' निर्माणं प्रारब्धमित्यभ्यूह्यते । खण्डनपरिसमाप्त्यनन्तरं ईश्वराभिसन्धि गतान्यन्तिमप्रकरणानि आरचितानीति Jani महाशयोऽप्यभिप्रैति । (* 2)

1–6 **ग्रन्थ पौर्वापर्यम् – कवेः मनः परिपक्वता :–**

एवं च श्रीहर्षग्रन्थानां वर्गीकरणेन, पौर्वापर्यनिरूपणेन च कविजीवनमार्गे सन्दृश्यमानः कश्चन क्रमपरिणामः, मानसिकपरिपक्वता च ज्ञायेते ।

---

* 1 a) **षष्ठःखण्डन ... [नैषधम् – ६ - ११३[**

b) **परिहृतचापलं ... नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे ...**

[**खण्डन** – P - 226]

* 2 However it is curious to note that in one place, the author refers to it in future tence meaning thereby that the book was not written yet, while all the other references are the past tence. This difficulty can be solved by saying that the chapter on Svaprakasavada was not written, when he refered to this work while other chapters were perhaps ready. It is not wise to say that he had written two independent works of this name. Thus it becomes clear that the Khandana and Iswarabhisandhi were simultaneously written.

(Jani's Naishadheeyacharita – Page - 112)

चिन्तामणिमन्त्रचिन्तन प्रभावेण सकलशास्त्रपाण्डित्यं सम्पाद्य, पितुः आनृण्यार्थं श्रीहीरप्रतिस्पर्धिनः उदयनादीन् जेतुं प्रवृत्ते श्रीहर्षे रजोगुणप्रवृत्तिः स्पष्टमवभासते । तस्य वयः अपि तथाविधमेवेति वक्तव्य् । श्रीहर्षस्य तत्द्राजा–स्थानवासः, ताम्बूलद्वयादिगौरवप्राप्तिः, देशसञ्चारः ... ... इत्यादिकं [I, II] राजस्तुतिपरैः ग्रन्थैः ज्ञायते । तद्ग्रन्थरचनाकाले तस्य प्रज्ञा तद्राजस्तुतिमात्र–पर्याप्ता सन्दृश्यते । गलति काले, चत्वारिंशत् वत्सरात्मके वयसि, परिपक्वतां प्राप्ते च मनसि, आध्यात्मिकताप्रतिपादकौ बौद्धमतनिरसनपूर्वकौ वादग्रन्थौ स्थैर्यविचार, शिवशक्तिसिद्धिनामकौ आरचितौ। नैषधमपि तदैव निर्मित–मित्युक्तम् ।

" पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे
स्मृता रसक्षालनयेव य[त] त्कथा ।
कथं न सा मद्गिरमाविलामपि
स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ " (* 1)

इति नैषधश्लोके स्ववचसाम् आविलत्वं नलकथावर्णनमहिम्ना तेषां पवित्रताप्राप्तिश्च कविना आकाङ्क्ष्यते । लौकिकविषयप्रवृत्तान् राज्ञः उद्दिश्य कृतैः स्तुतिभिः स्ववाचः कलुषिता इति कवेः आवेदना अस्मिन् श्लोके सन्दृश्यते । तत्कालुष्य प्रक्षालनार्थमेव नैषधीयचरितरचना कविना प्रारब्धा ।

नैषध – खण्डनग्रन्थपरिसमाप्तिकाले श्रीहर्षस्य स्थितिः आरुरुक्षुदशातः आरूढदशां प्राप्ता इति वक्तव्यम् ।

" यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्मप्रमोदार्णवम् " (* 2)

इति वाक्यं तत्र प्रमाणं तावत् । वाक्येनानेन ज्ञायते – महायोगिभिः अनुभूयमानां जीवन्मुक्तस्थितिं साधितवान् श्रीहर्षः – इति ।

---

* 1 **नैषधम्** – १ – ३

* 2 **नैषधम्** – २२ – १५५

श्रीहर्षस्य समग्रं ग्रन्थजातं – तत्रापि वेदान्तग्रन्थजातं – यदि नाम लभ्यते – तदा केवलम् अद्वैतमार्गस्य तत्कृता सेवा, तस्य ज्ञाननिधित्वं च स्पष्टं ज्ञायते । तदा जगद्गुरूणाम् शङ्कर भगवत्पादानाम् अनन्तरस्थानं श्रीहर्षस्यैव – इति निश्चीयते नूनम् ।

1–7 **जीवितपरिचयः :–**

श्रीहर्षजीवितपरिचयस्य आधाराः परिमिता एव वर्तन्ते ।

1) श्रीहर्षेणैव स्वयं प्रकटिताः

2) राजशेखरादिभिः कथितानिवाक्यानि

3) जनप्रचारे स्थिताः गाथाः, इति तेषां त्रैविध्यम् ।

1) कविराजः श्रीहीरः कवेरस्य पिता । माता च मामल्लदेवी (* 1) । जनन्यां अस्य भक्तिः अधिकतरा दृश्यते । (* 2) गौड, कान्यकुब्ज, काश्मीर– देशैः कवेः सम्बन्धः, सुस्पष्टः । (* 3) तत्र "कान्यकुब्जाधिपात् ताम्बूलद्वयं प्राप्तवान्इत्यनेन कवि पण्डित, सत्कारद्वयं तेन लब्धमित्यर्थः प्राचीनैः सम्भावित (* 4) । खण्डनग्रन्थे प्रसिद्धतार्किकविद्वन्मणेः उदयनस्य मतं नितरां खण्डित– मनेन ।

2) एभिः विस्पष्टैः प्रमाणैः राजशेखरादीनां वचनानि अपि संवदन्ति । प्रबन्धकोशनिर्माता राजशेखरः; विद्याधर, चाण्डु, गदाधरादिनैषधव्याख्यातारश्च श्रीहर्षजीवितं प्रति कांश्चिदंशान् कथितवन्तः । तद्यथा –

---

* 1 " **श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतम्**
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् । "
(नैषधे प्रतिसर्गान्त्यश्लोकम्)

* 2 **एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेः ...** **[नैषधम् – १२–११३]**

* 3 1) **गौडोर्वीशकुलप्रशस्ति ...** **[नैषधम् – ७–११०]**

2) **ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् ।**
[नैषधम् – २२–१५५]

3) **काश्मीरैर्महिते ...** **[नैषधम् – १६–१३१]**

* 4 Jani's Naisadhiya Caritam (Page – 90)

काव्यकुब्जप्रभुः गोविन्दचन्द्रः। तस्य कुमारः विजयचन्द्रः। तस्य च पुत्रः जयन्तचन्द्रः [जयचन्द्रः]। श्रीहीरः तत्तद्राजास्थानेषु वादप्रसङ्गेषु विजयं सम्पाद्य विजयचन्द्रस्य सभायां उदयनेन पराजितस्सन्, चिन्ताज्वरपीडितः भवति। उदयनो विजेय इति पुत्रं श्रीहर्षं प्रतिज्ञाप्य लोकान्तरं गतः पिता श्रीहीरः। तदर्थं चिन्तामणिमुपदिश्य, पुत्रपोषणभारं, प्रतिज्ञानिर्वहणभारं च मामल्लदेव्यां निक्षिप्य लोकान्तरं गतः श्रीहीरः। चिन्तामणिमहामन्त्रसिद्धिं प्राप्य, सकलविद्यापारङ्गतः सन् श्रीहर्षः उदयनं जेतुमिच्छुः कान्यकुब्जपालकस्य विजयचन्द्रस्य सभां प्राप्तवान्।

" गोविन्दनन्दनतया च वपुश्श्रिया च
मास्मिन् नृपे कुरुत कामधियं तरुण्यः।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरस्त्रीः
अस्त्री जनः पुनरनेन विधीयते स्त्रीः॥ "–इति राजानं स्तुत्वा।

" साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती।
शय्या वाऽस्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयङ्गमो यदि पतिस्तुल्या रति र्योषिताम्॥ " – इति

वदन् उदयनं वादाय आह्वयते। विनयपूर्वकैः उदयनस्य प्रशंसावाक्यैः सन्तृप्तः श्रीहर्षः राज्ञा सत्कृतः सन् तदास्थाने कविपण्डितपदवीम् अलङ्कृतवान इत्येका गाथा।

अन्या कथा एवं श्रूयते — सूहलदेवीति काचन युवतिः प्रथमं भोगिनी–स्त्रीत्वेन जयन्तचद्रमाश्रित्य, ततः राज्ञी सम्भूय, सर्वाधिकारं प्राप्य, आत्मानं कलाभारतीं मन्यमाना श्रीहर्षम् अवमानितवती। तेन च विरक्तः श्रीहर्षः सन्यासाश्रमं स्वीकृतवान्। इति।

राजशेखरप्रभृतीनां वचनानुसारं शिवदत्तशर्ममहोदयेन अभिहितेऽस्मिन् वृत्तान्ते प्रामाण्यं न प्रतिस्फुरति। यतः एतद्गाथाकल्पनस्य मूलकारः राजशेखरः

श्रीहर्षात् द्विशतवत्सरं अर्वाचीनः । जनप्रचारे स्थितानंशानाधारीकृत्य राजशेखरः एतां कथां स्वप्रबन्धकोशे उपनिबद्धवान् । तस्मादेव अत्र प्रामाण्यं सन्देहास्पदं भवति ।

3) जनव्यवहारे श्रीहर्षसम्बन्धिन्यः गाथाः अनेकाः श्रूयन्ते । श्रीहीरमरणानन्तरं मातृपोषणे चिन्तामणिमन्त्रप्रभावेण महापण्डितो भूत्वा नैषधकाव्यं निर्मातुं श्रीहर्षे प्रयतमाने सति जटिलां दुरवबोधां च तस्य शैलीं दृष्ट्वा कवेः मातुलः बुद्धितीव्रतापरिहारकं माषभक्षणं कञ्चित् कालं श्रीहर्षम् आदिष्टवानिति, कालान्तरे आगतः सः मातुलः किं करोषि ? इति श्रीहर्षं पृष्ट्वा — " अशेषशेमुषीमूषमाषमश्नामि मातुल ! " इति तेन अभिहितः, शैलीविषये सम्प्रीतस्सन् नैषधरचनाभ्यनुज्ञां कवेर्दत्तवान् – इति काचन गाथा ।

श्रीहर्षस्य मातुलः मम्मटभट्ट इति, नैषधग्रन्थं सर्वमपि काव्यप्रकाशगत-दोषप्रकरणस्य उदाहरणत्वेन दातुं तेन सम्भावितमिति च अन्या गाथा ।

काश्मीरदेशे शारदापीठे परीक्षार्थं नैषधकाव्ये नियुक्ते सति देवी शारदा काव्यमेतत् दूरतः परिहृतवतीति, तस्याः शङ्कानां श्रीहर्षेण समाधाने कथिते काव्यमेतत् सा परिगृहीतवतीति च अन्या गाथा ।

एतादृशकथाः श्रीहर्षं प्रति, तद्ग्रन्थं प्रति च प्राचीनकविपण्डितानाम् आदरानादरयोः संसूचिकाः केवलमिति सम्भाव्यम् ।

1–8 पाण्डित्य प्रस्तावना :

श्रीहर्षस्य पाण्डित्यं पण्डितानामपि दुरवबोधम् इति नैषधव्याख्यातारः (*1) अनेके अङ्गीकृतवन्तः । चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफलत्वेन श्रीहर्षस्य

---

*1 यः साहित्यरसामृताब्धिलहरीजालेषु खेलाचलः
यश्चात्यर्थगभीरतर्कजलधेः माथे स मन्थाचलः ।
मीमांसायुगसिन्धुतारणविधौ यः कर्णधारः परः
केषामेव मनो विनोदयति न श्रीहर्षनामा कविः ।।

इति रामचन्द्रशेषकृतम् ; अपिच —

पाण्डित्यं कवित्वं च दैविकं सम्भूतमिति च निश्चेतुं शक्यते । (* 1)

श्रीहर्षपाण्डित्यस्य खण्डनखण्डखाद्यं परमोदाहरणम् । बौद्ध-तर्क-मीमांसादि दार्शनिकमतानां खण्डनपूर्वकः एष ग्रन्थः (* 2) । न्यायदर्शनकारोक्तेन षोडशपदार्थज्ञानेन निश्श्रेयसाधिगमनं यत्तार्किकोक्तं तस्य खण्डनमेव खण्डनग्रन्थे यद्यपि प्रधानविषयः, तथापि बौद्धमीमांसकादिमतानां तिरस्करणमपि अत्र

अष्टौ व्याकरणानि तर्कनिवहः साहित्यसारो नयः
वेदार्थावगतिः पुराणपठितिः यस्यान्यशास्त्राण्यपि ।
नित्यं स्युः स्फुरितार्थदीपविहता ऽज्ञानान्धकाराण्यसौ
व्याख्यातुं प्रभवत्यमुं सुविषमं सर्गं सुधीः कोविदः ॥

इति च विद्याधर वचनम् तत्र प्रमाणम् ।

* 1 सर्वाङ्गीणरसामृत स्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः
स स्वर्गीय मृगीदृशामपि वशीकाराय मारायते ।
यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा
येना ऽयं हृदये स्थितः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैः चारुहंसेन मां चेत्
निर्यान्तीं मन्त्रमूर्ति जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।
तत्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
सो ऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान् कौतुकं दृश्यमस्याः ॥

[नैषधम् — १४-८९, ९०]

* 2 १) बौद्धमतखण्डनम् — [Page - 430]
२) उदयनाचार्यकृतलक्षणखण्डनम् [Page - 411]
३) अनुमानखण्डनम् — [Page - 641]
४) प्राभाकरमतनिराकरणम् [Page - 372]
५) भाट्टदेशीयलक्षणखण्डनम् — [Page - 427]

सन्दृश्यते एव । अनिर्वचनीयत्वेन ब्रह्मानन्दानुभवं निरूपितुम् उद्दिष्टोऽयं ग्रन्थः ।

खण्डनेतराः श्रीहर्षकृतवेदान्तग्रन्थाः लुप्ताः । तद् ग्रन्थगतपाण्डित्यं तत्रत्य परमतखण्डन नैपुण्यं कथं वा वर्तते इति शङ्कायाः सामधानं न प्राप्यते ।

शास्त्रविमर्शनग्रन्थेषु पाण्डित्यप्रकटनं बहुधा युक्तमेव । किंतु मनोहरे श्रृङ्गारप्रधानतया विरचिते नैषधकाव्ये श्रीहर्षकृतं पाण्डित्यवर्षणं महाश्चर्यकरम् * । वेदवाक्यानि, दर्शनषट्कं, षडङ्गेषु प्रधानानि कल्प – ज्यौतिष – व्याकरणानि, काव्येऽस्मिन् बहुशः तत्तदंशेषु परिदृश्यन्ते ।

1–9 लोकज्ञानम् :–

शास्त्रपाण्डित्यं काव्यहेतुभूतायां व्युत्पत्तौ विभागान्यतमं भवति । लोकवृत्तपरिशीलनज्ञानम्, काव्यज्ञानं च व्युत्पत्यन्तर्भूतमेव । भैमी नलयोः वैवाहिकाचारवर्णने, वैवाहिकभोजनगतभक्ष्यविशेषपरिचये, यौवतस्य सरसालापनिबन्धने च कवेः लौकिकी दृष्टिः मनोहरा प्रतिभाति । तदानीन्तनसङ्घे अनेकाः वृत्तयः श्रीहर्षेण प्रस्ताविताः । कुम्भकारः (* 1) स्वर्णकारः (* 2), नाविकाः (* 3), वयनकाराः (* 4), आहितुण्डिकाः (* 5), तक्षकाः (* 6), पान्थकाः (* 7) ... ... इत्यादिलौकिकजन वर्गाः, तेषामाचाराश्च काव्येऽस्मिन् परिदृश्यन्ते ।

1–10 काव्यज्ञानम् :–

पूर्वकवीनां काव्यावेक्षणमपि श्रीहर्षस्य महाकविप्रथासम्पादकं भवति । कालिदासकाव्यकथाघट्टाः [स्वयंवरादिकाः] अनेके श्रीहर्षेणापि सङ्घटिताः

---

* शास्त्रपाण्डित्यरूपा श्रीहर्षस्यव्युत्पत्तिः प्रथमे अनुबन्धे दीयते ।

* 1 नैषधम् – २–२३ * 2 नैषधम् – ८–९९
* 3 नैषधम् – ७–७१ * 4 नैषधम् – १–१२
* 5 नैषधम् – १२–९६ * 6 नैषधम् – १५–३४
* 7 नैषधम् – १६–८२

कालिदास, बाणादिकवीनां कविताच्छायाः अपि श्रीहर्षवचसि सन्दृश्यन्ते ।

I. "सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या त्व मशोचनीयासि मे संवृत्ता " (*1)

II. "अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया" (* 2)

III. "तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तर– सौहृदानि ।। " इति कविकुलगुरोर्वचनानि –

I. "विद्यामिव विनीताय न विषेदुः प्रदाय ते । " (* 4)

II. "जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः । " (* 5)

III. "जन्मान्तरानुगतकर्मविपाकजन्मं –
वोन्मीलति क्वचन कस्यचनानुरागः " । (* 6) इति
श्रीहर्षवाक्यानां मूलमिव प्रतिभान्ति । एवम् –

" अथ कले कलय श्वसति स्फुटं
चलति पक्ष्म चले परिभावय ।
अधरकम्पनमुन्नय मेनके
किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ।। " (* 7) इत्यादि वाक्येषु –

" लवलिके ! कल्पय केतकीधूलिभिः लवली लतालवाल–मण्डलानि " (* 8) । इत्यादीनां बाणस्य वचनानां छाया परिस्फुरति ।

---

* 1 अभिज्ञानशाकुन्तलम् — Page - 217 – चतुर्थो ऽङ्कः ।
* 2 रघुवंशः 2 – 2
* 3 अभिज्ञानशाकुन्तलम् — Page - 225 – पञ्चमो ऽङ्कः – 2 श्लो ।
* 4 नैषधम् १७ – २ * 5 नैषधम् १–५३
* 6 नैषधम् [१३–३९] * 7 नैषधम् — ४ - ११३
* 8 कादंबरी – पूर्वभागः, कन्यकान्तः पुरवर्णनाम् ।

एवं च परिशीलिते श्रीहर्षः स्वीयं सकलशास्त्रपाण्डित्यं प्रकटय्य लोकज्ञान, काव्यज्ञानसामग्रीं च प्रदर्श्य सहृदयहृदयावर्जनं कृतवान् इत्यत्र नास्ति काचन विप्रतिपत्तिः । तस्मात् इदं काव्यम् " भिन्न रुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्" भवेत् ।

1–11 **ग्रन्थविषये प्रवेशः :—**

अतिप्रभूतायां श्रीहर्षव्युत्पत्तौ दर्शनपाण्डित्यप्रदर्शनं प्रधानतया स्वीकृत्य ग्रन्थोऽयं निबध्यते ।

आस्तिकदर्शनेषु प्रधानानि षट् । न्यायवैशेषिकौ, साङ्ख्ययोगौ, मीमांसाद्वयं चेति । एतद्दर्शन षट्क सम्बन्धिनः विषयाः श्रीहर्षेण नैषधीय चरिते ये तावदुपनिबद्धाः, तेऽस्मिन् ग्रन्थे समग्रं परामृश्यन्ते । [तत्र साङ्ख्यस्य प्रसङ्गः अत्यल्पः वर्तते नैषधग्रन्थे] षडङ्गेषु प्रधानत्वेन परिगणितं व्याकरणं केचन पण्डिताः दर्शनत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति । तस्मात् प्रकृतशोधग्रन्थे व्याकरणप्रस्तावोपि समग्रं दीयते । नास्तिकदर्शनेषु चार्वाकं, बौद्धं यथा श्रीहर्षेण निबद्धं तथा चर्चितमत्र । तस्मात् "श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः" इति ग्रन्थनाम सौचित्यम् भवति ।

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

2

नैषधसरस्वती

सकलशास्त्रेषु दर्शनेषु च स्थितां स्वव्युत्पत्तिं ग्रन्थेऽत्र समासञ्जितुं प्रवृत्तः कविः तदनुकूलमेव सरस्वतीपात्रं मूलभारतात् अधिकतया प्रकल्प्य तां सर्वविज्ञानरूपिणीत्वेन वर्णितवान्। दर्शनज्ञानविवरणात्मकस्य अस्य ग्रन्थस्य तथाविधायाः वाग्देव्याः परिचयः शुभप्रारम्भः, अपि च पूर्वरङ्गः भवति।

दशमसर्गस्थितं सरस्वतीस्तोत्रं काव्यस्यास्य वैलक्षण्यसम्पादकम्। चिन्तामणिमन्त्राधिदेवता सरस्वती काव्येऽस्मिन् प्रधानपात्रत्वेन श्रीहर्षेण कल्पिता। भीमराजः स्वदुहितुः दमयन्त्याः स्वयंवरनिर्वहणार्थं "श्रद्धालुसङ्कल्पित–कल्पनाकल्पद्रुमं" रथाङ्गपाणिम् एकाग्रचित्तः सन् ध्यायति। (अनेनास्मिन् काव्ये विष्णुरपि पात्रधारी इति ज्ञायते।) भगवान् विष्णुः भीमं प्रति दयालुः राज–

कदम्बस्य कुलशीलवर्णनार्थं वाणीमादिदेश । (* 1) अनन्तरं मध्येसभम् अवती... चिन्तामण्यधिदेवता देवीं सरस्वती मतिमनोहरं वर्णितवान् भीमराजव्याजेन मह... कविः भट्टहर्षः ।

सङ्गीतविद्या तस्याः वाग्देव्याः कण्ठनालः, ऋग्यजुस्सामरूपा वेद... च वलित्रयं, सकलविधसाहित्यं दृक्तरङ्गप्रायं च भवति । (* 2) वेद... वलित्रये जाते, श्येनाद्यभिचारक्रियाकलापविधात्री अथर्वणश्रुतिः तस्या दे... मेचकोदररोमरेखा इति सम्भाव्यते । (* 3)

वैदिकभाषागतानां वर्ण–स्वर–मात्रा बलादीनां विवरणात्मिका, वेदा... निर्णये, अपि च वेद परिरक्षणे सुसमर्था वेदाङ्गत्वेन परिगणिता शिक्षा तस्या... भाषादेव्याः नूनंभवति । चरितमेव नारद पराशर, पाणिन्यादिभिः शि... विरचिताः । एवं षट्सु वेदाङ्गेष्वन्यतमः, वेदविहित कर्मकलापस्य निर्णा... मार्गदर्शकश्च कल्पः । योऽयं कल्पः श्रौत – गृह्य – धर्मसूत्ररूपेण त्रि...

---

* 1 a) कुलं च शीलं च बलं च यूनां – जानासि नानाभुवनागतानाम् ।
एषामतस्त्वं भव वावदूका – मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥

b) जगत्त्रयीपण्डितमण्डितैषा – सभा न भूता च न भाविनी च ।
राज्ञां गुणज्ञापन कैतवेन, – संख्यावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥
(नैषधम् — १० - ७०, ७१)

* 2 मध्येसभं साऽवततार बाला – गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला ।
त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा – साहित्यनिर्वर्तितदृक्तरङ्गा ॥
(नैषधम् — १० - ७३)

* 3 आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी – मूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।
नानाभिचारोचितमेचकश्रीः – श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥
(नैषधम् — १० - ७४)

विभक्तस्सन् त्रिपथगेव धार्मिकाणां परमपवित्रमार्गमुपदिशति। सोऽयं कल्पः तस्याः सरस्वत्याः अलङ्कारविधित्वेन परिणतः। अपरं वेदाङ्गं निरुक्तिरूपः। वेदार्थ ज्ञाने महोपकारकः यास्कप्रणीतः निघण्टुः अद्य उपलभ्यते। देव्याः श्रवणत्वेन एषा निरुक्तिः सम्भाविता। (* 1)

छन्दश्शास्त्रं पिङ्गलकृतम् वेदाङ्गत्वेन परिगणितम्। तच्च देव्याः भुजद्वन्द्वत्वेन वर्ण्यते। (* 2) पद्यं जाति, वृत्तभेदन द्विधा वर्तते। षड्विं-शत्यक्षर परिमितेषु छन्दस्सु एकाधिकोत्तरवर्णयुतेषु बहूनि पद्यानि 134217726 जायन्ते। तत् सर्वं वृत्तमित्युच्यते। तत्र च सम-विषम-वृत्तरूपेण पुनः अवान्तरो भेदः। जातिश्च वैतालीय, अनुष्टुप् प्रभृतिभेदसहिता। जातिषु वृत्तेषु च पद्यस्य पूर्वोतरार्थत्वेन विभागो वर्तते। तदेव श्लोकार्थविश्रान्तिः इत्युच्यते। भुजे च पूर्वोत्तरभागौ वर्तेते। तत्सन्धौ या रेखा विद्यते तद्रूपा श्लोकार्थविश्रान्तिः। तस्मात् इदं शास्त्रं देव्याः भुजत्वेन भाव्यते।

देव्याः काञ्ची च वेदाङ्गभूतं व्याकरणमेव भवति। (* 3) गुण-दीर्घभावकृतां वितर्ति धृता, नानाविधशब्दपरम्पराणां निष्पादयित्री, काञ्ची, व्याकरणेन केवलं कृता।

---

* 1 शिक्षैव साक्षा च्चरितं यदीयं
कल्पश्रिया कल्पविधि र्यदीयः।

यस्याः समस्तार्थ-निरुक्तिरूपैः
निरुक्तिविद्या खलु पर्यणंसीत्॥ (नैषधम् — १० - ७५)

* 2 जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दो भुजद्वन्द्वमभूद्यदीयं।
श्लोकार्धविश्रान्तिमयी भविष्णु पर्वद्वयीसन्धि सुचिह्नमध्यम्॥
(नैषधम् — १० - ७६)

* 3 असंशयं सा गुणदीर्घभाव - कृतां दधाना वितर्ति यदीया।
विधायिका शब्दपरम्पराणां - किं चारचि व्यकरणेन काञ्ची॥
(नैषधम् — १० - ७७)

षडङ्गेषु अन्यतमा ज्योतिर्मयी विद्या देव्याः सरस्वत्याः हारलतेव वर्तते । (* 1) यतः उभयत्र उदिततारवृत्तत्वं साधारणो धर्मः । उभयमपि मध्ये ऽङ्गं भ्रियते ।

एवं श्रुतिचतुष्टयं, वेदाङ्गषट्कं च देव्याः अवयवत्वेन, आभरणत्वेन च उपनिबध्य कविः सकल दर्शनविषयत्वेन ता मुपश्लोकितवान् ।

तत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षौ देव्याः ओष्ठाविति वर्णितौ । (* 2) तत्र पक्षद्वये, रदच्छदयोश्च "स्वपक्षराग"ता साधारणः। अनन्तरश्लोकेषु पूर्वोतर-मीमांसाद्वयं, न्यायवैशेषिके च वर्णितानि । तदनुसारं यदि परिशील्यते – प्रस्तुत-श्लोके पक्षद्वयशब्देन साङ्ख्ययोगौ किमु गृहीतौ इति काचन शङ्का चोदेति ।

पूर्वमीमांसा – उत्तरमीमांसा इति मीमांसाद्वयमपि अधिकरणात्मकम् (* 3) दर्शनम् । कर्मब्रह्ममीमांसाद्वय पराच्छादनं चारुकुर्वन्त्याः देव्याः ऊरुयुग्मत्वेन उद्भासते (* 4) । यथा एकस्मात् कटिमण्डलात् ऊरुद्वयं प्रवृत्तं तथा एकस्मात् वेदात् मीमांसाद्वयं अवतरति । पराच्छादनचारुत्वं सर्वत्र समानम् । यतः ऊरुयुग्मं परेण उत्कृष्टेन वस्त्रेण आच्छादितत्वात् मनोहरं भवति ।

---

* 1 स्थितैव कण्ठे परिणम्य हार – लता बभूवोदिततारवृत्ता ।
ज्योतिर्मयी यद्भुजनाय विद्या – मध्येङ्गमङ्गेन भृता विशङ्के ॥
(नैषधम् — १०–७८)

* 2 अवैमि वादिप्रतिवादिगाढ – स्वपक्षरागेणविराजमाने ।
ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे – रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥
(नैषधम् -- १० - ७९)

* 3 विषय - विशय–पूर्वपक्ष–सिद्धान्त–अर्थवाद–उपपत्तिमत्
अधिकरणमित्युच्यते ।

* 4 ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदात् – द्विधा विधायस्थितयात्मदेहम् ।
चक्रे पराच्छादनचारु यस्याः – मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥
(नैषधम् -- १० - ८०)

उभयी मीमांसा च परेषां वैदिकेतरेषां बौद्धादीनां दर्शनानां आच्छादिका भवति, तत्तद्दर्शनतिरस्करणात्। अत्र " ब्रह्मार्थ कर्मार्थक ... ... " इति कवे: वचनं मीमांसाद्वयस्य विषयविभेदं सुनिपुणं सुश्लिष्टं सुलभं च व्यनक्ति। अपि च " अथा ऽतो धर्मजिज्ञासा, " " अथा ऽतो ब्रह्मजिज्ञासा " इति सूत्रद्वयं च स्मारयति।

तर्कशास्त्रं [न्यायवैशेषिकदर्शनद्वयं] देव्याः दन्तपङ्क्तित्वेन, (* 1) एवं व्यासपराशरप्रोक्तं पुराणजातं सर्वं देव्याः पाणियुग्मत्वेन सम्भाव्यते। (* 2)

धर्मशास्त्रव्रजः वेदप्रतिपादितधर्माणां विवरणात्मकः सन् तस्या देव्याः मूर्धस्थानीयः भवति। (* 3)

ॐकारस्य दलौ भ्रुवौ, प्रणवस्थितबिन्दुः भ्रूमध्यगततिलकं प्रणवलेखने यः अर्धचन्द्रः स च वीणावादनसाधकं कोणधनुर्भवति। एवं च सा देवी ॐकारमयी

---

* 1 a) उद्देशपर्वण्यपि लक्षणे ऽपि – द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः।
आन्वीक्षकीं यद्दशनद्विमालीं – तां मुक्तिकामाकुलितां प्रतीमः॥

b) तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या– वादे ऽस्य शक्तिः क्व तथान्यथा तैः।
पत्रं क्व दातुं गुणशालि पूगं, – क्व वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम्॥
(नैषधम् — १०–८१ & ८२)

* 2 सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां – प्रणीतभावादुभयी भविष्णु।
तन्मत्स्यवद्याद्युपलक्ष्यमाणा – यत्पाणियुग्मं ववृते पुराणम्॥
(नैषधम् — १० - ८३)

* 3 आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः – स धर्मशास्त्र व्रज एव यस्याः।
पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली – कण्ठस्थितः कस्य मुदे न वृत्तः॥
(नैषधम् -- १० - ८४)

वर्तते । (* 1)

मातृकालेखनं श्रीकारतः प्रारभ्य विसर्गलेखनेन परिसमाप्यते । तल्लेखने च उभयपार्श्वेषु यः श्रीकारः निक्षिप्यते, स एव देव्याः कर्णयुगत्वेन वर्णितः । तथैव कुण्डलद्वयं अङ्गुलीवर्गं, कैश्यं, स्मितं च लिपिविधानेन संयोज्य देवी वर्णिता । (* 2)

एवं भीमराजकृतस्तवस्य अन्तिमश्लोके – सा गिरां देवी सोमसिद्धान्त मुखा (चन्द्रमुखी) इति, शून्यवादमयोदरा (तनुमध्या) इति च, सर्वाङ्गी– कृतसाकारतासिद्धिरूपा [सकलसल्लक्षणयुता] वर्णिता । (* 3) सोमसिद्धान्त-पदस्य कापालिकदर्शनमित्यर्थः । तथा शून्यवादः, विज्ञानवादः, साकारतासिद्धि– वादश्च बौद्धानां वादभेदाः । सर्वेषां मतानां वागेव प्रकाशिका । सकलमपि वाङ्मयं वाग्देवी स्वरूपमेव भवति । " इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ " इत्यादि संप्रदाय वचनैः सर्वा अपि भाषाः भाषादेव्याःस्वरूपमेवेति ज्ञायते ।

" कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता न भवति " इति वेददूषकाणां नास्तिकानां मतमपि वाग्देवी प्रकाशयति । अत एव कापालिकबौद्धदर्शने अत्र देवीस्वरूपत्वेन वर्णने न किमप्यनौचित्यम् ।

---

* 1 भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्या – स्तद्बिंदुना भालतमालपत्रम् ।
तदर्धचन्द्रेणविधिर्विपञ्ची – निक्वाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥
(नैषधम् — १० - ८५)

* 2 द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्या – कराङ्गुली काञ्चनलेखिनीनाम् ।
कैश्यं मषीणां स्मितभा कठिन्याः – काये यदीये निरमायि सारैः ॥
(नैषधम् — १० - ८६)

* 3 या सोमसिद्धान्तमयाऽननेव – शून्यात्मतावादमयोदरेव ।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव – साकारतासिद्धिमयाऽखिलेव ॥
(नैषधम् — १० - ८७)

तस्मादेव भट्टहर्षः श्रुतिचतुष्कं, सङ्गीतं, षडङ्गानि, षड्दर्शनानि, पुराणधर्मशास्त्रादिकं, लिपिशास्त्रं, नास्तिकदर्शनानि सर्वं देवीस्वरूपत्वेन उपश्लोकितवान् । किं बहुना ? " ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म " इति यः प्रणवः परब्रह्मत्वेन स्तूयते, तमपि प्रणवं देवीरूपत्वेन निबद्धवान् श्रीहर्षः ।

अवामा वामार्थे सकल मुभयाकार घटनात्
द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।
तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं
निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु सते ॥ (* 1) इति —

चिन्तामणिमन्त्रं स्वकीयं प्रकटयति हि सरस्वती । तां चिन्तामण्यधिदेवतां स्मारं स्मारं संस्तुत्य तन्महाकवेः वाग्जन्म साफल्यं प्राप्तम् ।

अपि च एतत्प्रकरणे कृता सरस्वतीप्रस्तावना, स्वयंवरे भैम्याः सखीत्वेन देव्याश्चरितं, नलाय तद्देव्या चिन्तामणिमन्त्रप्रदानं सर्वमपि अमूलकम्, केवलं श्रीहर्षभट्टारकोपज्ञमिति न विस्मर्तव्यम् । (* 2)

---

* 1 **नैषधम् – १४–८८**

* 2 **नैषधकाव्यस्य आन्ध्रानुवादकर्ता श्रीनाथः श्लोकरूपां श्रीहर्षकृत-स्तुतिं संस्कृतभाषायां दण्डकत्वेन अतिमनोहरं निर्मितवान् ।**
II **अनुबन्धे श्रीनाथ कृतदण्डकः दीयते ।**

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

3

चार्वाकदर्शनपरामर्शः

नैषधीयचरिते सप्तदशसर्गः विदुषामपि जटिलः। अस्य ग्रन्थस्य अन्यतमो व्याख्याता विद्याधरः सर्गमिममेवं प्रशंसितवान्।

"अष्टौ व्याकरणानि तर्कनिवहः साहित्यसारो नयः
वेदार्थावगतिः पुराणपठितिः यस्यान्यशास्त्राण्यपि।
नित्यं स्युः स्फुरितार्थदीपविहता ऽज्ञानान्धकाराण्यसौ
व्याख्यातुं प्रभवत्यमुं सुविषमं सर्गं सुधीः कोविदः॥ (*1) इति।

भैमीनलयोः विवाहं गृहप्रवेशादिकं च दृष्ट्वा तुष्टाश्च देवाः नाकं प्रस्थिताः इति षोडशसर्गे वर्णितम्।

---

*1 Jani's NAISHADHIYA CARITAM – Page - 172

अनन्तरप्रवृत्ते ऽस्मिन् सप्तदशसर्गे प्रधानांशाः –

सपरिवारः कलिः दृष्ट इति,

कलिपरिजनेन वैदिकमततिरस्कार पूर्वकः नास्तिमतप्रचारः कृत इति,

देवाश्च तद्वचनानि खण्डयित्वा वेदमतोद्धरणं कृतवन्त इति,

निषधपुरं प्रविष्टः कलिः देशस्य देशाधिपस्य च धर्ममहिम्ना अप्राप्त–प्रसरः व्यर्थप्रयत्नः सम्भूत इति च ।

एवञ्च अस्मिन् सर्गे — अंशद्वयं प्राधान्यमनुभवति । नास्तिकमतविवरणं, तन्निराकरणपूर्वकं वैदिकमतोद्धरणञ्चेति ।

3–1 नास्तिकेषु चार्वाकम् :–

नास्तिकदर्शनेषु चार्वाक, बौद्ध, जैनदर्शनानि प्रधानानि । [तेष्वन्तर्भे–दास्तु बहवो दृश्यन्ते] सर्वे ऽप्येतद्दर्शनकाराः वेदस्य प्रामाण्यं नाङ्गी–कुर्वन्ति । तत्र बौद्धाः यद्यपि यज्ञादिकर्मकाण्डं तिरस्कुर्वन्ति, तथापि अहिंसादि वैदिकधर्मान् रूपान्तरेण स्वीकुर्वन्ति । चार्वाकास्तु सर्वात्मना तद्धर्मान् निराकुर्वन्ति । एवं यद्यपि बौद्ध चार्वाकयोः भेदः वर्तते, तथापि श्रीहर्षः चार्वाकमतप्रतिपादनासन्दर्भे तन्मतस्य बौद्धानुमोदनं सङ्गृह्णाति । यथा –

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।
यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् " ॥ (* 1) इति –

बौद्धानां क्षणिकवादः, तेषां वेदमततिरस्करणं चात्र उपनिबद्धम् ।

3–2 वेद प्रामाण्य निराकरणम् :–

नास्तिकैः वेदस्य प्रामण्यं निराक्रियते । यथा –

वेदवाक्यानि – विधि – मन्त्र – निषेध – अर्थवाद – नामधेय–भेदेन पञ्चधा विभक्तानि । तत्र मन्त्रार्थवादनामधेयभागाः प्रयोजनशून्या

* 1 **नैषधम् — १७ - ३७**

एव। तथाहि – इषेत्वोर्जेत्वा ... इत्यादि मन्त्रभागस्य, "उद्भिदायजेत" ... इत्यादिनामधेयवाक्यस्य, "सो ऽ रोदीत् ... ... इत्यादेः अर्थवादस्य च धर्मं प्रति नास्ति प्रवर्तकत्वं, नाप्यधर्मं प्रति निवर्तकत्वं वा। अपि च अर्थवादवाक्येषु शास्त्रविरोधः लोकविरोधश्च बहुशः दृश्येते। (*1) तेषां फलरहितत्वात् आनर्थक्यमपि वर्तते। तस्मात् तेषु प्रामाण्यबुद्धि नैव कर्तव्या।

एवञ्च विधिनिषेधवाक्यानां सार्थक्येपि मन्त्रार्थवादनामधेयानाम् आनर्थक्यात् " अर्धजरतीन्यायेन " सर्वस्यापि वेदस्य आनर्थक्यकल्पनमेवोचितम्। अमुमेवांशं कलिभटमुखेन प्रकटयति श्रीहर्षः –

" **प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत्।**
केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ॥ " (*2)

यथा अर्थवादादिकं निष्प्रयोजकम्, "अग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिविधिवाक्यानि च तथैव भवेयुः – इति श्लोकभावः।

एवमन्यस्मिन् श्लोके ऽपि, वेदप्रामाण्यं निराकरोति नास्तिकमुखेन श्रीहर्षः। मीमांसकाः शब्दप्रामाण्यवादिनः। नास्तिकास्तु प्रत्यक्षप्रमाणैकवादिनः। प्रत्यक्षाद्भिन्नः शब्दः आप्तोच्चरितो ऽ पि कथं प्रमाणं भवति ? यथा – "ग्रावाणः प्लवन्ते" – इति काचन श्रुतिः। सा च श्रुतिः प्रत्यक्षबाधिता। सर्वत्रापि लोके शिलानां निमज्जनमेव जले दृश्यते। न तु प्लवनम्। एवमेव "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्यमपि अश्रद्धेयम्। न खलु याजकः स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छन् दृश्यते जनैः। अस्मिन्नेव सन्दर्भे नास्तिकमतं विवृण्वतः श्रीहर्षस्य वचनमिदम् –

" **ग्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफले ऽपि श्रुतिसत्यता।**
का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यत्खिलीकृतः॥ " (*3)

*1 **जैमिनीयदर्शनम् – सू – 1–2–1, 2, 3, 4, 5, 6**

*2 **नैषधम् – १७ - ६०** *3 **नैषधम् – १७–३७**

अपि च यागमुद्दिश्य धर्मच्छलेन ब्रह्मचर्यादिकं नाचरणीयम्। उत्तमः कामाध्वा विफलेन ब्रह्मचर्यादिना न खलु त्याज्यः – इति चात्र सूचितं कविना।

अनेनेदं ज्ञायते – यागादिना विधिविहितकर्मणा "अपूर्वं" भवतीति (* 1) अपूर्वद्वारा स्वर्गादिफलं सम्भवतीति च यद्वैदिकैः अभ्युपगतं तदस्मिन् श्लोके अपहसितं नास्तिकैः।

अन्यथापि वेदः नादरणीयः। वेदबोधितस्य धर्मस्य विषये वेदस्यैव सन्दिग्धता वर्तते। यथा –

को हि वेदास्त्यमुष्मिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः।
तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतु वा कथम्। (* 2) इति

कलिभटाःवेदस्य असमग्रज्ञानतां प्रतिपादयन्ति। "को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोके अस्ति वा न वा" इति हि श्रुतिः। अमुष्मिन् लोके [परलोके] सुखादिकं अस्तीति नास्तीति वा को हि वेद – ? इति श्रुतिवाक्यार्थः। तस्मात् स्वविषये प्रामाण्यरहितां श्रुतिं लोकः कथंवा प्रमाणत्वेन स्वीकरोति? इति प्रश्नेन वेदो न विश्वसितव्यः भवति।

3–3 श्रोत्रियत्वपरिहसनम् :–

वेदतिरस्कारेण साकं वैदिकानां परिहसनं बहुधा कुर्वन्ति नास्तिकाः। तत्परिहासपद्धतिं विवृणोत्येवं श्रीहर्षः –

" अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम्।
प्रज्ञापौरुषनिस्वानां जीवो जल्पति जीविका॥ " (* 3)

वेदत्रयं तत्र कर्मार्थकत्वेन विवृण्वत् मीमांसादर्शनं, स्वसमवेतज्ञानेन क्रियमाणं कल्पोक्तं अग्निहोत्रादि कर्मजातं सर्वमपि व्यर्थम्। तथा शैवपाशुपतादि-

---

* 1 "... ... आशुतरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविफल-
साधनत्वोपपत्त्यर्थमन्तरा पुण्यपापरूपमपूर्वं कल्प्यते।
ततश्च यागादेः अपूर्वद्वारा स्वर्गसाधनत्वम् न साक्षात् ... ... "
[मीमांसापरिभाषा – Page - 4]

* 2 नैषधम् – १७–६२ * 3 नैषधम् १७–३९

व्रतजातं च नादरणीयम् । यतः बुद्धिहीनाः, प्रयत्नहीनाः, अलसाश्च जीविका– निर्वहणार्थं यागादिषु प्रवृत्ताः । यागादिना धर्मासक्तिं प्रकटय्य, ते तावत् कर्मिष्ठाः बहुधा धनं सम्पाद्य जीविकां नयन्तीति गीष्पतेर्मतम् -- इति श्लोकस्यास्य भावः । (* 1)

3–4 **कर्म मार्गदूषणम् :–**

यज्ञादिकर्मजातं तद्विधाने सहायकं मीमांसादर्शनं च नास्तिकाः निन्दन्ति, दोषोत्थापनं च कुर्वन्ति । कालान्तरे देशान्तरे, देहान्तरे च कर्मफलं अनुभूयते इति यदुच्यते वैदिकैः, तदतिसाहसं जनप्रतारणञ्चैव । यतः — " पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा, पापः पापेन " इति श्रुतिवाक्यं लोके बहुशः विपरीतं तावत् दृश्यते । क्वचित् साधुकर्म, प्रयागादिषु स्नानादिकं कुर्वतः जनस्य सद्यः दुर्मरणम् आपतति । यथावा दुष्कृतकारी चोरः धनप्राप्तिरूपं सुखं सद्य एव प्राप्नुवन् दृश्यते । तस्मात् प्रत्यक्षप्रमाणमात्रानु– मोदि नास्तिकदर्शनमेवोत्तमम् । अमुमेवाभिप्रायं श्रीहर्षः कलि भट मुखेन प्रकटयत्येवम् –

" पापात्तापाः मुदः पुण्यात् परासोः स्युरिति श्रुतिः ।
वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात् तदाख्यात बलाबले ॥ (* 3) इति ।

---

* 1 इदमत्र परिशीलनीयम् :–

" अग्निहोत्रं त्रयो वेदाः त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥ " इति

गीष्पतिवचनं [बृहस्पति] व्याख्याकारैः उट्टङ्कितम् । किन्तु सर्व- दर्शनसङ्ग्रहकारेण विद्यारण्यस्वामिना आधुनिकसाहित्यचरित्र कारैश्च चार्वाकदर्शनस्य 'जीव' कृतः सूत्रग्रन्थः, तद्विवरण ग्रन्थादिकं च सर्वं प्रणष्ट मेवेति सम्भाव्यते । प्रकृते श्रीहर्षश्लोकस्य गीष्पति– कृतश्लोकस्य च संवादात्, श्रीहर्षस्य काले गीष्पतिग्रन्थः न तावन्नष्ट इत्यभ्यूह्यते ।

* 2 नैषधम् – १७–४५

मीमांसकानामिष्टं यत् शब्दप्रामाण्यं तत् प्रत्यक्षप्रमाणबाधितत्वात् तिरस्करणीयमेव । अपि च, स्यादेतत् शब्दप्रामाण्यं वेदस्य, तर्हि "न हिंस्यात् सर्वभूतानि ... ..." इत्यहिंसां प्रतिपादयन्नेव वेदः कथं पश्वालम्भनं बहुशः यतो विदधाति – ? तस्मात् स्ववचोव्याघातरूपदोषदूषितत्वात् वेदः न श्रद्धेयः । एवं च सन्दिग्धफलं स्वर्गादि प्रति हिंसाप्रधानं कर्मजातं न विधेयम् । तत्सर्वं त्याज्यमेव – इतीमं भावं श्रीहर्षः एवं प्रकटयति । यथा –

" सन्देहे ऽप्यन्यदेहाप्तेः विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।
त्यजत श्रोत्रियाः सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ " (* 2) इति ।

3–5 याजकानां वञ्चकत्वम् :–

अयमपरो ऽप्यंशः श्रीहर्षेण विक्रियते नास्तिकमतानुसारम् । याजकानां दुर्बुद्धिः मीमांसकैः अपि संसूचिता । (*) ज्योतिष्टोमयाग–परिसमाप्तौ भूरिदक्षिणाः अवश्यं समर्पितव्याः याजकेन । किंतु यजमानः तथा न ददातीति विदित्वा ऋत्विजः समाप्तेः पूर्वमेव – "यूपे यूपे हस्तिनो बद्ध्वा ऋत्विग्भ्यो दद्यात्" इत्यादि श्रुतिवाक्यानि कल्पयन्ति । अत्र हस्ति-शब्दः लक्षणया हस्तपरिमाणवाचकः । ततश्च यूपपरिधानवस्त्रवाचकः ,

" औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या" इति सर्ववेष्टनस्मृतिः । "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गायेत्" इति च श्रुतिः । अनया श्रुत्या सर्ववेष्टनस्मृतिः बाध्यते । उद्गाता लोभात् रागाद्वा वेष्टनवस्त्रं अधिकतया सम्पिपादयिषुः सर्ववेष्टन-स्मृतिं कल्पितवानित्यनेन ज्ञायते । यतः "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति "

---

* । नैषधम् – १७ - ४६

* **" औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः ।**
अमितिर्वेति सन्देहे मितः स्यादष्टकादिवत् ॥ "
" औदुम्बरीं स्पृशन् गायेत् इति प्रत्यक्षवेदतः ।
विरोधान्मूलवेदस्याननुमानान्न मानता ॥ "

जैमिनीयन्यायमाला – Page - 29

[यूपपरिधानवस्त्रस्य] इति हि अनन्तरवाक्यम् । एवं च "विरोधेत्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानं " " हेतुदर्शनाच्च " (* 1) इति सूत्रद्वयं यूपहस्तिकथायाः " क्षेपकत्वं " [प्रक्षिप्तत्वं] निरूपयति ।

एतत्सर्वं मनसि निधाय श्रीहर्षः एवं वेदस्य व्यर्थतां कलिभटवचनरूपेण प्रकटयति । —

" श्रुतिं श्रद्धत्थ विक्षिप्ताः प्रक्षिप्ताम् ब्रूथ च स्वयम् ।
मीमांसामांसलप्रज्ञाः तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ (* 2)"

यस्याः एकदेशे प्रक्षिप्तत्वं ब्रूमः तादृशी श्रुतिः कथम् अन्यस्मिन् देशे प्रामाणिकी भवति ? – तस्मात् मन्त्रवाक्यमिव विधिवाक्यजातमपि नादरणीयमेव- इति कलिभटवचनम् । अनेन याजकानां ऋत्विजां च लोभादिनीचबुद्धिरपि तावत् प्रकटिता नास्तिकमतानुसारम् ।

याजकाः न केवलं लुब्धाः, अपि च लोकप्रतारणशीलाश्चेति निन्दति नास्तिकः । यथा –

" साधु कामुकता ऽ मुक्ता शान्तस्वान्तैः मखोन्मुखैः ।
सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः । (* 3)

इतरेषां ब्रह्मचर्यतादिकमुपदिशन्तः ते वैदिकाः रम्भादिदेवाङ्गनाकामेन काम्यकर्म बहुथा कुर्वन्ति । अनेन तेषां प्रच्छन्नकामुकत्वं तावत् स्पष्टं भवति ।

3–6 पुनर्जन्म दूषणम् :–

वैदिकमतस्य सर्वस्य कर्मसिद्धान्तः आधारभूतः । यदा कर्मप्रभाव- मङ्गीकुर्वन्ति जनाः तदा " पूर्वजन्म–परजन्म " इति पुनर्जन्मसिद्धान्तः अनुमोदितो भवति । नास्तिकास्तावत् पूर्वजन्मसिद्धान्तं तिरस्कुर्वन्ति ।

* 1 **जैमिनीयदर्शनम्** – 1–3–3, 4

* 2 **नैषधम् – १७–६१**

* 3 **नैषधम् १७–६८**

प्रत्यक्षप्रमाणाऽविषयत्वमेव तत्र हेतुः। अमुमंशं कलिभटमुखेन श्रीहर्षः प्रतिपादितवान्। यथा —

> " यस्मिन्नस्मीति धीर्देहे, तद्दाहे वः किमेनसा।
> क्वापि तत्किं फलं न स्यात् आत्मेति परसाक्षिके॥"

> " कः शमः ? क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिश्रमः।
> भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं कुतः॥ (* 1)

देहे सत्येव अहमस्मीति बुद्धिः प्रभवति। तस्मिंश्च नष्टे एषा बुद्धिरपि नश्यति। तस्मात् शरीरभिन्नः कश्चन अन्यो जीवः नास्त्येव, प्रत्यक्षविरोधात्। अनेन " नायं हन्ति न हन्यते " इत्यादिश्रुतिवाक्यान्यपि प्रमाणविरुद्धान्येव। देहे दग्धे देहकृतं पापादिकं च दग्धमेव खलु। तत्पापादिकम् अन्यदेहाप्तौ पुनरनुभूयते इत्यत्र च अनुभवसाक्षिकं प्रमाणं नास्त्येव। चार्वाकमते मरणमेव अपवर्गः। मृतस्य यातनाशरीरेण परलोकगमनं, सुकृतदुष्कृत कर्मणां फलानुभवोऽपि असत्यमेव। मृतमुद्दिश्य दीयमानं पिण्डतर्पणादिकं तत्प्रीत्यर्थं च क्रियमाणं भूसुर-भोजनादिकं च सर्वं लोकप्रतारणमेव। नो चेत् कथमन्यस्मिन् भुक्तवति, अन्यः तृप्यति ? केवलं धूर्तवार्तैषा वञ्चनाप्रवणैः आस्तिकैः उद्घोष्यते। एतदभिप्रायिकं श्रीहर्षवाक्यमिदम् —

> " मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोर्मयः।
> अन्यभुक्तैः मृते तृप्तिः इत्यलं धूर्तवार्तया॥ (* 2) इति।

एतत् सर्वं विचार्य पापपुण्यशृङ्खलामुद्घाट्य ऐहिकसुखे मनः आसज्य प्रियाप्रीतौ परिश्रमः कार्यः। काम एव सर्वथा सेव्यः। शमदमादिमार्गः सर्वैरपि त्याज्यः। -- एवं नास्तिक कृतं पुनर्जन्मदूषणं श्रीहर्षेण सङ्गृहीतम्।

3–7 अद्वैतमार्ग दूषणम् :–

वेदान्तिभिरनुश्रियमाणः ज्ञानमार्गोऽपि नास्तिकैः तिरस्क्रियते। वेदान्तवचसां कुव्याख्यां कुर्वन्तः नास्तिकाः लौकिकजनम् आस्तिकमत–

---

* 1 नैषधम् — १७ - ५२, १७–६९ * 2 नैषधम् – १७–५३

विमुखं कर्तुं बहु प्रयतन्ते। यद्यपि वेदान्तिभिः व्यवहारसरणौ जीव – परमात्मभेदः अभ्युपेयते, तैरेव पारमार्थिकसरणौ ब्रह्मणा जीवस्य ऐक्यं प्रतिपाद्यते। कथं वैतत् अङ्गीकार्यम्।

" स्वं च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलम्।
इति स्वोच्छित्ति – मुक्त्युक्ति वैदग्धी वेदवादिनाम्।" (* 1)

इति कलिभटवचनमत्र। अनेन अद्वैतिनां स्ववचोव्याघातत्वम् प्रकटितम्।

एवं "तत्त्वमसि" इत्यादि उपनिषद्वाक्येषु " तत् " शब्देन " देह " इत्यर्थे स्वीकार्ये तदपहाय आत्मपरतया दूरार्थं प्रकल्पयन्ति वेदान्तिनः।

" जनेन जानता ऽस्मीति कायं नायं त्वमित्यसौ।
त्याज्यते ग्राह्यते चास्य देहो श्रुत्या ऽतिधूर्तया॥ (* 2)"

लोके 'अस्मी'ति पदेन 'अहमस्मि' इति, अहम्प्रत्ययगोचरः देहः अस्मि इति चार्थो भाव्यते सर्वत्र। 'अयं कायः' इत्यादौ च, इदं शब्देन देह एव गृह्यते, प्रत्यक्षदृश्यत्वात्। आत्मना देहः त्याज्यते इति श्रुत्युक्तिः धूर्तवार्ता केवलम्। जनेन, स्वयं देहः अहम्प्रत्ययविषयत्वेन, त्याज्यते – इति सुवचम्। तस्मात् 'तत्त्वमसि' इत्यादिमहावाक्यानाम् अर्थज्ञाने अप्रमत्तेन भवितव्यं लोकेन।

अपि च वेदान्तिनाम् आत्मैक्यवादे अङ्गीकृते तेषामेव महाननर्थः संपद्यते। यतः – 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इति हि श्रुतिः। तर्हि निखिललोकगतस्य जन्तोः आत्मैक्ये सिद्धे, पारदारिकादिपापानां सम्बन्धः सर्वेषामाप्नोति। येन केनापि पापे कृते, आत्मैक्यात् अन्येनापि तत् कृतप्रायमेव। अमुमर्थं प्रतिपादयति कलिभटः। यथा —

" एकस्य विश्वपापेन तापे ऽनन्ते निमज्जतः।
कः श्रौतस्यात्मनो भीरो भारः स्याद् दुरितेन ते।" (* 3) इति

---

* 1 नैषधम् – १७–७४
* 2 नैषधम् – १७–५४ * 3 नैषधम् – १७–५६

सर्वथा पापे सिद्धे कुतस्तर्हि भयम् ? । सर्वो ऽपि स्वच्छन्दतया प्रवर्तितुमेव युक्तम्, इत्यस्य श्लोकस्य भावः । अनेन आत्मैक्यवादो वा त्याज्यः, नो चेत् पापादिभयं वा त्याज्यम् इति ज्ञायते ।

कामविमुखत्वम् अद्वैतस्य अन्यत् लक्षणम् । पुरुषेषु स्त्रीवैमुख्यं साधयितुं वेदान्तमार्गप्रवणाः बहुथा प्रयतन्ते । तानेवं तिरस्करोति कलिभटः ।–

" तृणानीव घृणावादान् विधूनय वधूरनु ।
तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना " ॥ (* 1)

" लालामूत्रपुरीषचर्मजलकीलालात्मिकाः भामाः ... ... इत्येवमादय स्त्रीनिन्दकानां भावाः । य एवं स्त्रियः निन्दन्ति ते ऽपि पुरुषाः सर्वे तैः लालादिभिः सृष्टा एव खलु । किं वा ते पुरुषाः, अथवा योगिनः, प्रालेयाम्बुपटीरसान्द्रघनसार–क्षौद्रदिव्याः ? इति तिरस्करोति वेदान्तिनः कलिभटः । (* 2) तस्मात् स्त्रीषु जुगुप्साभावं प्रकटयद्भिः जनवञ्चना केवलं क्रियते" इति नास्तिकस्य मतम् ।

अपि च, यः स्त्रीविमुखः – अथवा कामे विमुखः, स खलु वेदान्ती नूनं नपुंसक एव – इति हि निश्चयः । यतः महावैयाकरणः भगवान् पाणिनिरपि " अपवर्गे तृतीया " (* 3) इति सूत्रेण अपवर्गविषये तृतीयाप्रकृतिः स्त्रीपुरुष-भिन्न एव प्रवर्तते इति कथितवान् । तस्मात् स्त्रीपुरुषौ तु सर्वथा कामे एव संलग्नौ – इति कलिभटवचनम् । यथा –

" उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः ।
'अपवर्गे तृतीये'ति भणतः पाणिनेरपि " ॥ (* 4) इति ।

---

* 1 नैषधम् १७ – ५८

* 2 नारीस्तनभरनाभीदेशं दृष्ट्वा मा गा मोहावेशम् ।
एतन्मांसवसादिविकारं मनसि विचिन्तय वारं वारम् ॥

इत्यादिकं श्रीशङ्करवचननिराकरणं नास्तिकेनात्र उद्दिष्टमिति वक्तुं पार्यते ।

* 3 सिद्धान्तकौमुदी – ५६३ सू [पाणिनीयम् – २–३–६]

* 4 नैषधम् — १७–७०

लोके प्रहतोऽयं मार्गः – यथा केनचित् वक्त्रा स्वाभीष्टं बोधयितुमुक्तं वाक्यं, व्याख्यात्रा स्वाभिमतानुसारं परिवृत्य कथ्यते । प्रकृते–भगवता पाणिनिना "फलप्राप्तौ द्योत्यायां कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे तृतीयाविभक्तिः विहिता। तच्च सूत्रं कलिभटमुखेन नास्तिकमतानुसारं व्याख्यातवान् कविः । एवं च काम एव पुरुषार्थः । अपवर्गः स्त्रीभिर्वा पुरुषैर्वा नाश्रयणीयः इति फलितमत्र ।

3–8 स्मृति पुराण दूषणम् :–

वेदवेदान्ततिरस्करणानन्तरं स्मृतिनिन्दा चार्वाकैः आश्रीयते। वेदबोधितस्य धर्मस्य विवरणपराः स्मृतिग्रन्थाः । "श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् " इति खलु आर्योक्तिः । तत्र मनु, व्यास, पराशर, नारद, गौतम, याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां स्मृतिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । श्रीहर्षः चार्वाककृतं स्मृति–खण्डनमेवं विवृणोति । –

" श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु क्वैकमत्यं महाधियाम् ।
व्याख्याबुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ।। " (* 1)

श्रुतिस्मृतीनामैकमत्यं नास्त्येव । वेदस्य व्याख्यातारः स्मृतिकाराः स्वाभीष्टस्य सर्वस्य श्रुत्यनुमोदं सम्पादितवन्तः इति नास्तिकानामाशयः। यदि सत्यस्य वेदवचनस्य अभिप्रेतार्थः कश्चिदेव, तदा द्वैताद्वैतिनोः कथं वा मतभेदः सञ्जातः ? एवमेव स्मृतिग्रन्था अपि परस्परवैरुद्ध्येन तांस्तान् धर्मान् कथं वा कथयन्ति ? तस्मात् विरुद्धैः स्मृतिग्रन्थैः जनाः प्रतार्यन्ते। अपि च एषु ग्रन्थेषु विहिताः धर्मा अपि एवं व्याख्येयाः /–

" बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः
सर्वान् बलकृतान् दोषान् अकृतान्मनुरब्रवीत् ।। " (* 2)

---

* 1 नैषधम् — १७ - ५१
* 2 नैषधम् — १७ – ४९

"अन्यबलात् कृतानि पापानि कर्तारं नैव स्पृशन्ति। किन्तु प्रेरकस्यैव तत्र पापानुभवभोगः इति हि मनुरुक्तवान्। (* 1) तदाधारीकृत्य हे धर्मशास्त्र-प्रियाः! सकलदुष्कृतानि कुर्वन्तु भवन्तः, मद्बलेन कृतत्वात् तानि भवतां न पापसम्पादकानि" – इति कलिभटः पापक्रियाकरणे जनान् प्रोत्साहयति। तत्र च स्मृतिवचनमेव प्रमाणतया व्याख्यातमिति अत्र चमत्कारः।

स्मृतिकारोक्तं धर्मविचारणं, दण्डविधानं च विमृशंति कलिभटाः। यथा —

" धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन् अशक्यार्जनवर्जनौ।
व्याजान् मण्डलदण्डार्थी श्रद्धाधि मुधाऽबुधैः॥ " (* 2)

मनुस्मृतिर्यदि परिशील्यते, धर्माधर्मविचारणा, अधार्मिकस्य दण्डविधानं च केवलं दृश्यते। सुकरत्वात् नियमरहितत्वात् सामान्यो जनः अधर्ममेव आश्रयति। इमां च लोकप्रवृत्तिम् आधारीकृत्य तं जनं बहुधा दण्डयितुं मनुः शिक्षास्मृतिं कल्पितवान्। एवं धर्मरक्षणव्याजेन जनबाहुल्यं दण्डयित्वा, तेभ्यः शिक्षाधनं सम्पादयितव्यम् – इत्येव मनुमार्गरहस्यम्। एवं च स्मृतिग्रन्थाः अर्थसम्पादनपरा एव, न तु धर्मबोधकाः इति नास्तिकानामभिप्रायः।

मन्वादिकृतधर्मशास्त्रेण वंशविशुद्धिः, जातिविशुद्धिश्च आवश्यकीति विहितः। किन्तु वंशपरम्परायां स्त्रीपुरुषयोः कुत्रापि व्यभिचरितदोषस्य सत्वात्, कुलानां जातीनां वा निष्कलङ्कत्वं कथं वा अङ्गीक्रियते? अपि च स्त्रीणां "कामश्चाष्टविधः स्मृतः" इति कामवाञ्छाधिक्यम् सुप्रकटितम्। तर्हि तत्स्त्री-सहकृतेऽस्मिन् संसारे को वा निष्कलङ्को भवति? धार्मिकम्मन्याः एते पुरुषाः स्वगतं मनोविकारम् अनिरुद्ध्यैव, नारीणां कामनिरसनं प्रति बहुधा जल्पन्ति।

---

* 1 **" बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम्।**
सर्वान् बलकृतानर्थान् अकृतान् मनुरब्रवीत्॥ "

(मनुस्मृतिः — ८-१६८)

* 2 **नैषधम् — १७ - ६३**

अहल्यायै जारः इन्द्रः- गौरुतल्पगः चन्द्रश्च वैदिकपथप्रवृत्तानां सर्वेषां मार्गदर्शकावेव स्याताम् – इति सङ्कस्थितिं परिहसति कलिभटः । (* 1)

एवं धर्मशास्त्रं न्यक्कृत्य, तत्सजातीयं पुराणेतिहासमपि निन्दति नास्तिकः । यथा —

" यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।
रामाया जातकामायाः प्रशस्तां हस्तधारणाम् ॥ "

" सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।
तत्कर्म पुरुषः कुर्यात् येनान्ते सुखमेधते ॥ " (* 2)

आस्तिकैः सकलवेदार्थसारवेत्तृत्वेन यो हि व्यासः प्रस्तूयते, तेनापि काममार्गोऽनुमोदितः एव । (* 3) तस्मात् काममार्गस्य निश्चितसुखत्वम् अवगम्य, सद्यः सुखं सुकृतेन वा, सुरतेन वा इति विचार्य, जनैः प्रवर्तितव्यम् ।

---

* 1 कामिनीवर्गसंसर्गैः न कः सङ्क्रान्तपातकः ।
नाश्नाति स्नाति हा मोहात् कामक्षामव्रतं जगत् ॥

ईर्ष्यया रक्षतो नारीः धिक्कुलस्थितिदाम्भिकान् ।
स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।
अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।
येषां वः पत्युरत्युच्चैः गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥

(नैषधम् — १७ - ४१, ४२, ४३, ४४)

* 2 नैषधम् — १७ - ४७, ४८

* 3 " स्मरार्तां विह्वलां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् ।
ब्रह्महा स तु विज्ञेयः व्यासो वचनमब्रवीत् ॥ " इति
महाभारतवचनं ... ... नारायणीयव्याख्यायामुट्टङ्कितम् ।

पुराणेतिहासादिकं ... ... सर्वमपि नादरणीयम् । यतः तत्कर्ता व्यासः चाटुवचनप्रवीणः । स खलु पाण्डवानां स्तुतिकारः केवलम् । (* 1)

तत्कृतमत्स्यादिपुराणेषु कथनरीतिः हास्यसञ्जनिका । मत्स्यपुराणे मत्स्यो वक्ता, कूर्मपुराणे कूर्मो वक्ता इति वदद्भिः पौराणिकैः तद्ग्रन्थजातस्य अप्रमाण्यं स्वयं प्रकटितं तावत्, यतः तिरश्चां वचनं कथं वा विश्वस्यते (* 2) इत्यपहसति नास्तिकः ।

पुराणप्रतिपादितान्यपि च सत्येतराण्येव । यथा —

"हताश्चेद्दिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।
तत्रापि तेन युद्ध्यन्तां हता अपि तथैव ते ।। (* 3)

युद्धनिहतस्य स्वर्गसिद्धिः (* 4) पुराणेषु प्रतिपादितम् । स्यादेतत् । तर्हि सुरारिकदम्बः चक्रधारिणा निहताः पुनः स्वर्गं प्राप्य इन्द्रादिभिः कथं न युद्ध्यन्ते ? । एवं परस्परविरुद्धं वर्तते पुराणजातम् सर्वमपि । एतदेव पौराणिक–वैरुद्ध्यं विमृशत्येवं कलिभटः —

---

* 1 **पण्डितः पाण्डवानां स व्यासः चाटुपटुः कविः ।**
निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ? ।।
नैषधम् — १७ - ६५

* 2 **" व्यासस्यैव गिरा तस्मिन् श्रद्धेय्यद्धास्थ तान्त्रिकाः ।**
मत्स्यस्याप्युपदेशान्धः को मत्स्यानपि भाषताम् ।।
नैषधम् १७ – ६४

* 3 **नैषधम् १७–७३**

* 4 **हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं ... ... [भगवद्गीता – २–३७]**

" दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो भृशम् ।
किं न मुक्ताः कुतः सन्ति कारागारे मनोभुवः ।। "(* 1)

हरेः हरस्य वा सदा ध्याने मुक्तिः लभ्यते — इति भक्तिमार्गं प्रवदन्ति पुराणानि ।

" मन्मना भव मद्भक्तः, मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि ... ... " । (* 2) इत्यादिगीता —
गतानि वचनानि तत्र प्रमाणम् । एतादृशवाक्यसहस्रं युक्तिविरोधात् असत्यत्वाच्च उपेक्ष्यम् । यतः, हरिहरौ सदा ध्यायन्त्यौ रमागिरिजे कथमेतावत् कालं मुक्तिं न प्राप्नुतः । ते तु लक्ष्मीपार्वत्यौ परं कामपरे स्वस्वभर्तृभ्यां सुखमनुभवतः । तस्माच्च हरिहराऽऽराधनं मोक्षजनकमिति पुराणकथितम् तदतिसाहसम् ।

3–9 शास्त्रकाराणां दूषणम् :–

एवं स्मृतिपुराणानि दूषयित्वा तार्किकाणाम् अभिप्रायं कञ्चन तिरस्करोति चार्वाकः कलिभटः । पाषाणसदृशीं मुक्तिं यस्तावत् प्रकटितवान्, सः गौतमः गोतम एव (* 3) । नैयायिकानां सेश्वरवादं परिहसत्येवं कलिभटः —

" देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक् ।
तत्किं ? वाग्व्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ।। (* 4)

---

* 1 नैषधम् — १७ - ७६

* 2 भगवद्गीता — १८ – ६५

* 3 " मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
गोतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः ।। [नैषधम् १७–७५]

* 4 नैषधम् - १७–७७

निखिलस्य कार्यजातस्य ईश्वर एव यदि कर्ता, तदा जगतः सुखप्राप्ति-विषये वाग्व्यापारमात्रेण सः कथं जनं न कृतार्थयति ? । यतो न कृतार्थयति ततो नास्त्येव ईश्वरः । अपि च (* 1) "कर्मैव फलप्रदाता" इति वैदिकेष्वन्यतमैः मीमांसकैः अभ्युपगम्यते । तदा ईश्वराङ्गीकरणं व्यर्थमेव खलु । ततश्च निरीश्वरवादिभिः मीमांसकैः नास्तिकत्वमेव आमोदितं भवति – इति प्रकटयति कलिभटमुखेन श्रीहर्षः ।

इत्थं वेदवेदान्तस्मृतिपुराणशास्त्रादिबोधितांशान् बहुशः परामृश्य, वैदिकमतसर्वस्वं "सत्प्रतिपक्ष"न्यायेन दूषयति कलिभटः । (* 2) सर्वेषां मतानां अन्तरतः वैरुद्ध्यमेव । स्ववादनैपुण्येन अन्यमतनिरसनं योह्यद्य करोति, स एव वादचणेन परेण विजितो भवेत् । इदमेव "तर्काऽप्रतिष्ठान" मित्युच्यते । तस्मात् मतसिद्धान्तानां नास्ति स्थिरता । सर्वोपि सिद्धान्तः "सत्प्रतिपक्ष"न्यायेन बाध्यते ।

मतानां च सत्प्रतिपक्षता इत्थं प्रतिपाद्यते । 'कृतकत्वात् घटादिव-दनित्यः शब्दः' – इति नैयायिकेषु वदत्सु, निरवयवत्वात् आत्मवत् नित्यः शब्दः इति मीमांसकानां आशयः । मतानां वैषम्यं च ईश्वराङ्गीकरणे, आत्मनः एकत्व-नानात्वादि निर्धारणे, मोक्षस्वरूपनिर्णये, प्रकृतिपुरुषसम्बन्धविवरणे ... ... एवं बहुत्र दरीदृश्यते । सत्प्रतिपक्षे अन्यदृष्ट्या नैकस्यापि यथा प्रामाण्यं वर्तते, तथैव तर्कदृष्ट्या मीमांसायाः, योगदृष्ट्या वेदान्तस्य, वेदान्तदृष्ट्या साङ्ख्यस्य च पर-स्परनिर्हणनसामर्थ्यं वर्तते ।

---

* 1 "भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।
स्यादकारणवैरी नः कारणादपरे परे ॥
[नैषधम् — १७ - ७८]

* 2 तर्काऽप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।
नाप्रामाण्यं मतानां स्यात्केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥
[नैषधम् – १७-७९]

एवं वेदान् अप्रमाणयित्वा, आगमान् तिरस्कृत्य, धर्मस्य मर्म उच्छिद्य, पुराणानि त्राणरहितानि कृत्वा, इतिहासान् अपहृत्य, यागविधिं न्यक्कृत्य, मन्त्र–परायणं तृणीकृत्य, कलेः कौतूहलं, जैनानां सम्मानं, बौद्धानामुत्साहं, लोकायति–कानां उत्सेकं, पाषण्डानां श्रवणानन्दं च संयोजयन्तः कलिभटाः देवैः सन्दृष्टाः इति सप्तदशसर्गे पूर्वार्धे विषयः ।

एवं नास्तिकमतानुसारिभिः लोके ये प्रकटिताः विषयाः वर्तन्ते, तान् सर्वानपि कलिप्रस्तावे निर्वर्णितवान् श्रीहर्षः ।

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

4

बौद्धदर्शनपरामर्शः।

4 – 1 नास्तिकेषु बौद्धम् :–

कलिप्रसङ्गे गीष्पतिमतं (चार्वाक दर्शनम्) समग्रतया विवृतवान् श्रीहर्षः, नास्तिक दर्शनेषु अन्यतमं बौद्धं, [जैनमपि] स्वग्रन्थे अनेकत्र उट्टङ्कितवान्। अहिंसादिधर्मपरिपालने, कामनिग्रहे च बौद्धजैनमतद्वयं चार्वाकाद्विभिन्नं परिदृश्यते। वेदतिरस्कारविषये तु त्रयाणामैक्यं वर्तते।

4 – 2 बुद्धपर्यायपदानां प्रयोगः :–

सुगत, जिन मारजित्, अद्वयवादिन्, षडभिज्ञ, इति बुद्धदेवस्य वाचकपदानि सर्वाणि तत्तच्छ्लोकेषु श्रीहर्षः निबद्धवान्। बौद्धाऽचारा अपि अनेकेऽत्र काव्ये निक्षिप्ताः इत्येतत् क्रमशः परिशील्यते।

" चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनः
जिनोक्तिषु श्राद्धतयैव सैन्धवाः ।
विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीम्
अकारयन् भूरितुरङ्गमानपि । (* 1)

इति श्लोके जिनशब्दः बुद्धपर्यायत्वेन गृहीतः । [संस्कृतनिघण्टुकारादिभिः, श्रीहर्षादिकविभिश्च, जिनशब्दः बुद्धपर्यायत्वेन व्यवहृतः । जैनमतप्रवक्तुः महावीरस्य 'जिन' इति रूढिमत् नाम । जैनसाहित्यस्रष्टारः नेमिचन्द्र, कुन्दकुन्दाचार्य, हेमचन्द्रादयः एतत् जिनशब्दं वर्धमानं, जैनतीर्थङ्करान् प्रत्येव प्रयुक्तवन्तः । नागार्जुन, नागसेनादिबौद्धाः बुद्धपर्यायत्वेन नैतत् शब्दं स्वीकृतवन्तः ।]

सिन्धुदेशोद्भवाः बौद्धाः 'विहार' नामके बौद्धश्रमणालये यथा मण्डलाकारं कुर्वन्ति, तदत्र नलस्य सैन्धवमण्डलीकरणे अनुसन्धितम् ।

" सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियः (* 2) इत्यत्र बुद्धस्य सुगतनामत्वं जितेन्द्रियत्वं च कविः वर्णितवान् । तथैव —

" बिभर्ति लोकजित् भावं बुद्धस्य स्पर्धयेव यः ।" (* 3) इति तस्य लोकजिन्नाम उपनिबद्धम् । " लोकं तपसा जितवान् " इति 'लोकजित्' शब्दस्य व्युत्पत्तिः । यथा बुद्धः लोकं जयति, तथा कामोऽपि लोकं जितवान् इति प्रकृतश्लोके कवेः प्रतिपादनम् ।

4 – 3 बुद्धस्य नारायणमूर्तित्वम् :–

नलकृतदशावतारस्तुतौ बुद्धदेवं श्रीहर्ष एवं स्तौति –

" एकचित्ततति रद्वयवादिन् न त्रयीपरिचितोऽथ बुधस्त्वम् ।
पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः पञ्चबाणविजयी षडभिज्ञः ॥ (* 4)

" तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षात् कुर्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।
पुष्पवृष्टि रपतत् सुरहस्तात् पुष्पशस्त्रशरसन्तति रेव ॥ (* 5)

---

* 1 नैषधम् — १ - ७१, * 2 नैषधम् – ४–८०
* 3 नैषधम् – १७–१६, * 4 नैषधम् – २१ - ८८
* 5 नैषधम् – २१–८९

बुद्धः वेदप्रामाण्यं न सहते । क्षणिकज्ञानवादी सः । क्षणिकज्ञानप्रवाहः देहिनः अनुस्यूततया प्रवर्तते । तद्विधज्ञानस्य प्रवक्ता बुद्धः । तस्मात् तस्य 'एक-चित्ततति'रिति नाम । तस्य नामधेयेषु "अद्वयवादी" इति बहुत्र श्रूयते । जीव-परमात्मनोः अद्वैतं वेदान्तिनां मते सुप्रसिद्धम् । बौद्धा अपि तदेव सम्भावयन्तीति विमर्शकाभिप्रायः । बौद्धानां माध्यमिकवादः अद्वैतवेदान्तिभिः स्वायत्तीकृत इति ते विमर्शकाः मन्यन्ते । बौद्धमते देहभिन्नः आत्मा नास्ति । समनस्केन्द्रियजन्यनील-पीताद्याकारसविकल्पकनिर्विकल्पक वासनोपबृंहित चित्सन्ततिरेव आत्मा, भूतान्येव चेतयन्ते, मनसा संयोगे ज्ञानमुत्पद्यते, तस्मात् देह एव आत्मा, न तु नित्यो ऽन्यः कश्चित्'' (* 1) इति तैरात्मनिषेधः कृतः । तस्मात् आत्मनः अत्यन्ताभावात् अद्वयवादिन् शब्दस्य "जीवपरमात्म"द्वयतिरस्कारी इत्यर्थः समञ्जस इति ऊहः कश्चन क्रियते ।

'विधुतकोटिचतुष्कः इति पदं बौद्धान्तर्गतं माध्यमिकवादं स्मारयति । 'पञ्चबाणविजयी' इत्यनेन बुद्धस्य स्मरजयित्वं निरुक्तं तावत् । कामशब्देन न केवलं कामस्य, अपि च क्रोधादीनामपि जयित्वं लक्षणया कथ्यते इति कश्चन अभिप्रायः आदर्तव्यः । यतः स खलु भगवान् सुगतः कामादीनां षण्णाम् अपि जेता ।

"षडभिज्ञ" शब्देन इदं तावदभिप्रेतं – दूरदृष्टिः, दूरश्रवणम्, अतीत-जन्मस्थितिस्मरणं, परचित्तज्ञानम्, अप्रत्यक्षविषयकज्ञानं, वियद्गमनागमनव्यू-हादिलक्षणबुद्धिः; इति ज्ञानषट्कं यो ऽभिजानाति स तावत् षडभिज्ञ इति भगवतः बुद्धस्य वाचकः शब्दः । [अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चक्लेशक्षयः, अणिमादिसिद्धिश्चेति द्वयं नारायणीयव्याख्याने षडभिज्ञासु अन्तिमद्वयतया कथि-तम् ।] एवं बुद्धस्तोत्रसन्दर्भे मौलिकविषयाः अनेके सङ्ग्रथिताः कविना ।

4-4 बौद्धानाम् सहनादिगुणाः :-

अहिंसा बौद्धैः प्रधानधर्मतया आदृता । सहनमपि तेषां मुख्यलक्षणम् ।

तदेवं श्रीहर्षः निर्वक्ति –

* 1 नारायणीयव्याख्यातः स्वीकृतम्

" श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य
स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः ।
वासेन तस्मिन् क्षमयोश्च सम्यक्
बुद्धौ न दध्रः खलु शेषबुद्धौ ॥ (* 1) इति श्लोकस्य

उत्तरार्थे शेषः क्षमां = भूमिं, बुद्धः क्षमां = सहनं, यदाश्रितौ, ततोऽपि नलः तद्गुणद्वयधारणे उत्कृष्टतरः इति वाक्यभावः । अनेन बुद्धस्य क्षमाशीलत्वं तावत् प्रकटितम् ।

4–5 बौद्धयोगिन्यः :–

बौद्धमतप्रचारे पुम्भिः सह स्त्रीणामपि परिश्रमः अतिवेलं चरित्र–प्रसिद्धः । बौद्धधर्मप्रचारयित्रीं काञ्चन योगिनीं श्रीहर्षः एवं संस्मृतवान् —

" प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि
ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।
निशाऽह शून्याध्वनि योगिनीयं
मृषा जगत् दृष्टमपि स्फुटाभम् ॥ " (* 2)

नलकृतचन्द्रोदयवर्णनाप्रसङ्गतोऽयं श्लोकः । सम्यक् ज्ञानस्य उत्पत्तिकाले, शून्यवादात्मके बौद्धदर्शने विज्ञात्री काचन योगिनी प्रत्यक्षेण दृष्टं चराचरात्मकं जगत्सर्वम् असत्यत्वेन निरूपयति, इत्यत्र उपमानांशः बौद्धमतसम्बन्धी निबद्धः ।

4–6 बौद्धमते अन्तर्गताः भेदाः :–

एवमन्यत्र बौद्धमतान्तर्गतभेदान् श्रीहर्षः सम्यग्ग्रथितवान् ।

"या सोमसिद्धान्तमयाननेव
शून्यात्मतावादमयोदरेव ।
विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव
साकारतासिद्धिमयाऽखिलेव ॥ " (* 3)

---

* 1 नैषधम् — ३–३६
* 2 नैषधम् – २२–२४ * 3 नैषधम् – १० - ८७

दमयन्तीविवाहप्रसङ्गे आगतां सरस्वतीं वर्णयत्येवं भीमराजमुखेन श्रीहर्षः। सा गिरां देवी सोमसिद्धान्तमुखी, शून्यवादमध्या, विज्ञानवाद हृदया, निखिलाङ्गीकृतसाकारतासिद्धिश्च विराजते। प्रथमपादेन कापालिकदर्शनं स्वीकृत्य पादत्रयेण बौद्धदर्शनभेदान् विवृणोति कविः। माध्यमिकानां शून्यवादः, योगाचाराणां विज्ञानवादः, वैभाषिकाणां [सौत्रान्तिकाणां] साकारतासिद्धिवादश्च अत्र प्रस्तुताः।

" नसन्नासन्नसदसत् न चाप्यनुभयात्मकं
चतष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्वं माध्यमिका विदुः॥

इति चतुष्कोटिविनिर्मुक्तवादिनः माध्यमिकाः क्षणिकवादेन जगत्सर्वं शून्यमिति वदन्ति। [अत्र Hindiqui महाशयः बौद्धभेदान् तत्तद्व्याख्याकारानुसारं सन्यग्विवृतवान्।] (*1)

एवमनेकबौद्धमतविषयैः साकं "न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः (*2)" इत्यादिजैनदर्शनविषयाश्च बहुधा उपनिबद्धाः सर्वदर्शनसारग्रहणप्रवणेन, कविकुलादृष्टाध्वपान्थेन श्रीहर्षेण।

---

*1 Handiqui's Naishadheeya Charitam_Page - 530, 532, 533

*2 नैषधम् — ९ - ७१

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

5

न्यायवैशेषिकदर्शनपरामर्शः ।

श्रीहर्षभट्टारकः नैषधीयचरिते न्यायवैशेषिकदर्शनप्रतिपादितानंशान् काव्याङ्गत्वेन स्वीकृत्य तच्छोभां यथा सम्पादितवान् तदत्र परिशील्यते । न्याय–दर्शनकारः गौतमः, वैशेषिकदर्शनप्रवक्ता उलूकापरपर्यायः कणादश्च कविनाऽत्र काव्ये नामतः संस्मृतौ । (*1) उलूकनिर्मितत्वादस्य वैशेषिकदर्शनस्य औलूकमिति च नाम ।

5–1 पदार्थादिविचारः :—

भौमीस्वयंवरसन्दर्भे भीमराजकृतसरस्वतीवर्णने तर्कशास्त्रं तस्याः देव्याः रदनद्विमालीत्वेन वर्णयन् कविः शास्त्रस्य मौलिकविषयान् एवमुप–निबद्धवान् --

*1 नैषधम् — १७–७५; २२–३६

" उद्देशपर्वण्यपि लक्षणे ऽपि
द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।
आन्वीक्षकी यद्दशनद्विमाली
तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ "

" तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या
वादे ऽस्य शक्तिः क्व तथान्यथा तैः ।
पत्रं क्व दातुं गुणशालि पूगं
क्व वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ " (* 1)

न्यायदर्शनकारेण षोडशपदार्थाः प्रतिपादिताः । ते च " प्रमाण – प्रमेय – संशय – प्रयोजन – दृष्टान्त – सिद्धान्त – अवयव – तर्क – निर्णय – वाद – जल्प – वितण्ड – हेत्वाभास – छल – जाति – निग्रहस्थान— (* 2) नामकाः " । एषां च पदार्थानां निर्वचने (1) उद्देशः (2), लक्षणं (3) परीक्षा – इति अंशत्रयम् आश्रीयते । (* 3) अत्र 'परीक्षा' न तावत् सर्वेषां पदार्थानां सम्भवति । उद्देश–लक्षण इत्येतद्द्वयं तु षोडशानामपि सम्भवति । एवं च नामतः कथने, लक्षण कथने च द्विरावृत्ताः षोडशपदार्थाः द्वात्रिंशत् भूत्वा देव्याः रदाः भवन्तीति कवेः भावना । तर्कशब्दस्य च " तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः, द्रव्यादिपदार्थाः " (* 4) इति व्युत्पत्तिः अत्र स्मर्तव्या । गौतमीयन्यायदर्शनं,

* 1 नैषधम् — १० - ८१, ८२

* 2 प्रमाणप्रमेय संशय प्रयोजन दृष्टान्त सिद्धान्तावयव तर्क निर्णय वादजल्प वितण्ड हेत्वाभासच्छल जाति निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानात् निश्रेयसाधिगमः । [न्यायदर्शनम् – 1–1–1]

* 3 नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः उद्दिष्टस्य अतत्वव्यवच्छेदको धर्मः लक्षणम् । लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते वा नवेति विचारः परीक्षा । [न्यायदर्शनम् — Page - 4]

* 4 तर्कसङ्ग्रहः – वाक्यवृत्तिव्याख्या – Page - 2

काणादं च सर्वमाकलय्य सङ्गृह्य च अर्वाचीनैः नवीनतर्कं निष्पादितमिति अस्मिन् शास्त्रसम्प्रदाये सुप्रथितम् । तस्मादेत्र तद्दर्शनद्वयं नामतः अगृहीत्वा, तदुभयरूपं तर्केति पदं नामग्राहं गृहीतवान् श्रीहर्षः ।

अपि च वादप्रतिवादमयमिदं शास्त्रम् । शास्त्रवादे च पत्रदानं क्रियते । यदा पूर्वपक्षी सिद्धान्तिने 'पत्रं' [नूतनाशङ्काविषयं] ददाति, तदा सिद्धान्ती तत्पक्षीयाश्च स्ववादमहिम्ना तत्पत्रं अथवा तद्वादं खण्डयन्ति । तथा च " गुणशालिपूगे" पण्डितसमूहे पूर्वपक्षीयपत्राणि खण्ड्यन्ते, इत्येषा तर्कशास्त्रमर्यादाऽत्र संसूचिता । ["पूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षद्वयं " कविरन्यत्रापि निबद्धवान्] (* 1)

पूर्वोक्तानां षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानात् मोक्षः सिद्ध्यतीत्यंशः (* 2) न्यायसूत्रकारेण यस्तावत् प्रतिपादितः, सच "तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः" इत्यत्र 'मुक्ति' शब्देन सूच्यते कविना । एवं देवीदन्तवर्णनारूपेण षोडशपदार्थाः, तेषां च ज्ञानात् निश्श्रेयसाधिगमः इति च, मौलिकः न्यायसिद्धान्तः श्रीहर्षेण उपनिबद्धः । तर्कशब्दप्रयोगः पत्रदानादि वादविषयाश्च तथैवात्र ग्राह्याः ।

5-2 मुक्ति लक्षणम् :—

तार्किकोक्तं निश्श्रेयसं प्रति श्रीहर्षः अन्यत्रैवं विशदयति ।

"मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् । गोतमः " (* 3)

इति । कलिभटकृतवैदिकमतदूषणे अन्यतमोऽयं श्लोकः । तार्किकाः शिलासदृशस्थितित्वेन मुक्तिं कथयन्तीति श्लोकेऽस्मिन् विषयः ।

---

* 1 "अनुरूपमिमं निरूपयन् अथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।
युवसु व्यपनेतुमक्षमः त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ "
[नैषधम् – २ – ४२]

नलं प्रति हंसवचनरूपेऽस्मिन् श्लोके पूर्वपक्षतिरस्कारेण सिद्धान्तः क्रियते इति सूचितम् ।

* 2 न्यायदर्शनम् – 1 – 1 – 1

* 3 नैषधम् १७–७५

"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम् उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः (*1)" इति गौतमसूत्रं बाधापगमरूपां मुक्तिं लक्षयति। "करणोपरमेत्वात्मा पाषाणवदवस्थितः (*2)" इति वाक्यं 'शिलामुक्तिं' विवृणोति। अपिच "दुःखात्यन्ताभाव एव मोक्षः। स च यद्यपि नात्मनिष्ठः तथापि लोष्ठादिनिष्ठ एवात्मनि साध्यते।" (*3) ... ... इति वैशेषिकाश्च स्वग्रन्थेषु पाषाणमुक्तिं तत्र तत्र संस्मृतवन्तः। (*4)

5–3 छल लक्षणम् :—

षोडशपदार्थेषु अन्यतमं 'छलं' श्रीहर्षः प्रयुक्तवान् इति वक्तुं पार्यते। यथा –

"शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते,
यात्रेति ताभिः छलहास्यमाना। (*5) ... ..." इति

श्लोके हंसाभिमुखं प्रस्थितां भैमीं सख्यः परिहसन्ति। हंसाभिमुखयात्रा निषिद्धा इति वाक्येन सूर्याभिमुख, राजहंसाभिमुख, इत्यर्थद्वयं श्लेषमहिम्ना अभिलक्षितम्। "वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् (*6)" इति न्यायदर्शनकारः छलं लक्षयति। अर्थान्तरकल्पनोपपत्त्या शब्दार्थस्य दूषणं छलमित्युच्यते। एतच्च छलं वाक्छल – सामान्यच्छल – उपचारच्छलभेदेन त्रिधा भवति।

---

*1 न्यायदर्शनम् ... ... 1 – 1 – 2

*2 नैषधपरिशीलनम् – चण्डिकाप्रसादशुक्ला – Page - 362

*3 वैशेषिकदर्शनम् – 1–1–4; वैशेषिकसूत्रोपस्कारः – Page - 9

*4 समग्रविवरणम् K. K. Handiqui महाशयेन दत्तम् – Page - 512

*5 नैषधम् – ३–९

*6 न्यायदर्शनम् – 1 – 2 – 10

" अविशेषाभिहिते ऽ र्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् " (* 1) इति सूत्रोक्तं वाक्छलं विवृण्वन् वृत्तिकारः एवं निर्वक्ति – "यत्र शक्त्या ऽर्थ-द्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायक विशेषाभावात् अनभिप्रेतशक्त्या ऽ र्थकल्पनेन दूषणा भिधानं तत् वाक्छलम् । " इति । प्रकृते हंसशब्दस्य अर्थद्वये सिद्धे सूर्यार्थमभि-लक्ष्य तदभिगमनं सखीभिः निषिद्धम् । तस्मात् तस्य वाक्छलत्वं सिद्ध्यति ।

5–4 **न्यायस्य सेश्वरत्वम्** :—

वैदिकदर्शनेषु सेश्वरं न्यायदर्शनम् । ईश्वरः सर्वस्य कर्ता । ईश्वर-कर्तृत्वादेव वेदस्यापि प्रामाण्यम् । कर्मफलप्रदाता ईश्वर एव ।

" ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मा ऽ फल्यदर्शनात् "

" **पुरुषकर्मभावे फलानिष्पत्तेः** " । (* 2) इत्यादिसूत्रविवरणे "गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः" गुणैः नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सामान्य-गुणैश्च संयोगादिभिः विशिष्टमात्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्नः आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्ता वेदद्वारा हितोपदेशकः जगतः पिता " (* 3) इति भाष्यकारः ईश्वरलक्षणं विवृतवान् ।

एवमादिकं नैयायिकानां प्रतिपादनं परिशील्य कलिभटप्रसङ्गे तदेव-मारचितवान् श्रीहर्षः । "देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक् ... । " (* 4) अत्र "अवन्ध्यवाक्" शब्देन वेदवचसामीश्वरस्य कारणत्वं स्पष्टं तावद्भवति । (तार्किकदृष्ट्या ईश्वरं संस्मृत्य, नास्तिकमतदृष्ट्या तं दूषयतीति श्लोकविषयः)

5–5 **तमसः द्रव्यत्वनिराकरणम्** :—

वैशेषिकोक्तं तमसः द्रव्यत्वविचारणं श्रीहर्षः स्वकाव्ये उपस्पृष्टवान् ।

* 1 **न्यायदर्शनम्** ... ... 1 – 2 – 12

* 2 **न्यायदर्शनम्** ... ... 4 – 1 – 19, 20

* 3 **न्यायदर्शनम्** — Page - 126

* 4 **नैषधम्** – १७ - ७७

" ध्वान्तस्य वामोरु ! विचारणायां
वैशेषिकं चारुमतं मतं मे ।
औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्
क्षमं तमस्तत्वनिरूपणाय ॥ " (* 1)

प्रियासमीपे नलकृतं अन्धकारवर्णनमिदम् । तमसः तत्त्वनिर्धारणे वैशेषिकमतमेव युक्ततममिति, तस्मादेव तस्य दर्शनस्य औलूकमिति नामधेयम् सार्थकमिति च श्लोकभावः ।

चलनादिकर्मयुतत्वात्, नीलरूपस्य सत्वात्, तमसः द्रव्यत्वमाशङ्क्य "द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः" "तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च (* 2)" इति सूत्रद्वयेन तन्निराकरोति कणादः । तमसि गुणकर्मप्रतीतिः भ्रान्तिमूलैवेति तार्किकाः । अन्धकारस्य चाधिक्येन आशङ्क्यमानस्य अभावत्वव्युत्पादनात् ... ... (* 3) इति द्रव्यविभागसूत्रविवरणे उपस्कारकारः कथयति । कणाद, प्रशस्तपाद, श्रीधर, व्योमशिव, उदयनाचार्यादयः सर्वेऽपि तमोविचारणे स्वसामर्थ्यं प्रकटितवन्त एव (* 4) तत्सर्वमाकलय्य श्रीहर्षः वैशेषिकदर्शनं प्रकृतश्लोके संस्तुतवान् ।

---

* 1 नैषधम् – २२–३६

* 2 वैशेषिकदर्शनम् – 5 – 2 – 5 – 19, 20

* 3 वैशेषिकदर्शनम् ... 1 – 1 – 5 Page - 14

* 4 एषां ग्रन्थानुसारं प्रकृतनैषधश्लोकस्य स्वव्याख्यायां नारायणः एवं विवृतवान् — " वैशेषिकदर्शने च ' किमिदं तमो भावरूपम् ? अभावरूपं वा ? ' ' इति सन्देहे भासामभाव एव तमः ' इति सूत्रविरोधेन व्योमशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवैधर्म्येण अभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । श्रीधराचार्यस्तु 'आरोपितं भारूपमेव तमः ' इति निर्वर्ण्य ' भासामभावे सत्येव तमः प्रतीतेः भाभाव एव तमः इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्षुः । एतदसहमानाः श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनः भासामभावमेव तमस्त्वेन निरणैषुः ... ... ।

5-6 **चक्षुषः इन्द्रियत्वम् :**

पृथिव्यादीनि विवृण्वन्तः तार्किकाः तेषु केषाञ्चन द्रव्याणां नित्याऽनित्यविभागं कृतवन्तः । नित्यं परमाणुरूपम्, अनित्यं कार्यरूपमितिचोच्यते । अनित्यं द्रव्यं शरीरेन्द्रियविषयभेदेन त्रिधा वर्तते । एवं द्रव्येष्वन्यतमस्य तेजसो विभागे "शरीरमादित्यलोके" — इति "इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः" इति भौमदिव्यादिभेदेन विषयश्च चतुर्विधो भवतीति तार्किकैः निरूपितम् ।

तत्र चक्षुर्गोलके इन्द्रियत्वं वर्ततेवा – नवा – इत्याशङ्कामुद्भाव्य, गोलकं नेन्द्रियमिति, गोलकावच्छिन्नं रश्मिः [तेजः] घटादिविषयकज्ञानं जनयतीति, तस्मात् रश्मिरेव इन्द्रियमिति न्यायसूत्रकारः अभिप्रैति । (* 1) तदेतद्विषयमभिलक्ष्य श्रीहर्षः — " अपाङ्गमध्यस्य दृशोर्न रश्मिः " — (* 2) इति श्लोके दृशोः रश्मिः इति पदद्वयप्रयोगं कृतवानिति पूर्वपरिशोधकाः (* 3) निर्धारितवन्तः ।

5–7 **मनसः अणुत्व प्रतिपादनम् :-**

द्रव्येष्वन्यतमं मनः । " सुखदुःखाऽद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः " इति, तच्च परमाणुरूपं नित्यमितिच तार्किका वदन्ति (* 4) ।

---

* 1 **"कृष्णसारे सत्युपालम्भात् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः " रश्म्यर्थं सन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ... ... [न्यायसूत्रम् 3 – 1 – 33 – 35] इत्यादिसूत्राणि; "तत्र इन्द्रियादिकं ... ... गोलातिरिक्ताणीति नैयायिकादयः " इति वृत्तिकारवचनं [न्यायदर्शनम् Page - 83] चात्र प्रमाणम् ।**

* 2 **नैषधम् – ८ - ३**

* 3 **नैषधपरिशीलनम् – चण्डिकाप्रसादशुक्ला; Page - 359**

* 4 **तर्कसङ्ग्रहः – Page - 20**

परमाणुवादश्च वैशेषिकैः विशिष्टतया अभ्युपपन्नः। 'अणूनां संयोगेन सृष्टिः प्रारभ्यते' इति वैशेषिकाभिप्रायं श्रीहर्षः स्वकाव्ये सचमत्कारमासञ्जितवान्। यथा —

" अन्योन्यसङ्गमवशादधुना विभाताम्
तस्यापि ते ऽपि मनसी विकसद्विलासे।
स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्तम्
आदाविव द्व्यणुककृत् परमाणुयुग्मम्॥ (* 1)

भैमीमुद्दिश्य हंसवचनमिदम्। मनसिजस्य नूतनतनूनिर्माणे उपयोग्या अणुद्वय–संयोगरूपा द्व्यणुकसृष्टिः नलस्य भैम्याश्च मनोद्वयस्य संयोगरूपैवेति कवेर्भावना। क्रियायुताभ्यां परमाणुभ्यां प्रथमं द्व्यणुकमुत्पद्यते। द्व्यणुकनिर्माणे तदणुद्वयमेव समवायिकारणं भवति। तादृशद्व्यणुकत्रयस्य संयोगेन त्र्यणुकम् ... ... एवं क्रमेण महती सृष्टिः भवतीति च तार्किकमर्यादा (* 2)। इमं च सृष्टिप्रकारं मनसि कृत्वा स्मरशरीरनिर्माणं प्रतिपादितवान् कविः। मनसः अणुत्वे "ज्ञानयौगपद्यादेकं मनः यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु (* 3)" इति गौतमसूत्रद्वयं साधकं च भवति।

एतदेव, मनसः अणुत्वं, मनस्सञ्चारं च लक्षीकृत्य श्रीहर्षः एवमन्यत्र च परिभाषते।

" अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैः
उपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः।
रयप्रकर्षा ऽध्ययनार्थमागतैः
जनस्य चेतोभि रिवा ऽणिमा ऽङ्कितैः॥ (* 4)

* 1 नैषधम् – ३ - १२५

* 2 विवरणं तु 'तर्कभाषा' इति ग्रन्थात्; Pages - 71, 72

* 3 न्यायदर्शनम् – 3 – 2 – 57, 60 Pages - 116 – 117

* 4 नैषधम् — १ - ५९

नलविहारवाहस्य, तद्वेगस्य च वर्णनात्मको ऽयं श्लोकः। तुरगवेगव्याप्त भूधूलिरेणूना मणुषु, वेगाध्ययनार्थम् **आगतानि जनानां मनांसि उत्प्रेक्षितानि।**

"**अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिः आशु सञ्चारात्** (* 1) **इति** मनसः सर्वेन्द्रियानुगतं शीघ्रसञ्चरणमाधारीकृत्य श्लोको ऽयमुपनिबद्धः कविना। प्रत्यात्मनियतत्वात् अनन्तत्वं मनसः (* 2) यत् निश्चप्रचमुक्तं तार्किकैः, तदनुसृत्यैव 'जनस्य' इत्यत्र एकवचनं, 'चेतोभिः' इत्यत्र बहुवचनं च प्रयुक्तं श्रीहर्षेण। अलातचक्रे भ्राम्यमाणे क्रियासन्तानस्य यथा स्फूर्तिः, तथैवात्रापि जनानां मनस्समुदायो दृश्यते। 'अणिमाङ्कितैः' इति प्रकृतश्लोकगतं पदम् अस्यार्थस्य समर्थकं तावद्भवति।

एतद्विषयमेव श्रीहर्षः अन्यत्रैवं विवृणोति —

"**यत्पथावधिरणुः परमस्सा**

योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् (* 1) ... ... " **इति** देवेन्द्रसन्निधौ भैमीप्रसङ्गं कुर्वतः नारदस्य वचनमिदम्। [परमाणुः तत्परिमाणकं मनश्च, योगिनां प्रत्यक्षं भवतीति तार्किकसम्प्रदायः।] "तदभावादणु मनः" "नित्येनित्यम्" "नित्यं परिमण्डलम् (* 4) " इति सूत्रसन्दर्भे सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वस्य अभावात्, मनः अणुपरिमाणमिति, अणुश्च पारिमाण्डल्यं, नित्यमिति च वैशेषिकैः प्रतिपादितम्। स च परमाणुः जनानामिन्द्रियैः कथं न दृग्गोचरो भवतीति शङ्कायां — "**महत्यनेकद्रव्यवत्वात्** रूपाच्चोपलब्धिः (* 5)" इति सामाधत्ते भगवान् कणादः।

---

* 1 **न्यायदर्शनम्** — 3 – 2 – 59
* 2 **तर्कसङ्ग्रहः** — Page - 20
* 3 **नैषधम्** – ५ – २९
* 4 **वैशेषिकदर्शनम्** — 7 – 1 – 23, 19, 20
* 5 **वैशेषिकदर्शनम्** — 4 – 1 – 6

षड्भेदसहितः सन्निकर्षः (* 1) लौकिकविषयकः इति, "अलौकिके तु सामान्यलक्षणा, ज्ञानलक्षणा, योगजधर्मश्चेति ... ..." प्रत्यासत्तित्रैविध्यं वर्तते इति च तार्किकाणामाशयः (* 2)। "योगिनां देशकाल विप्रकृष्ट–पदार्थप्रत्यक्षे योगजधर्मः प्रत्यासत्तिः' (* 3) — इत्यादि वाक्यैश्च मनसः योगजप्रत्यक्षत्वं तात्रन्निर्धारितं भवति।

"अस्मद्विशिष्टानां तु योगिनां युक्तानां योगजधर्मानुगृहीतस्वात्मान्त —राकाशदिक्कालपरमाणुवायुमनस्सु तत्समवेतगुणकर्मसामान्यविशेषेषु समवाये चावितथं स्वरूपदर्शनमुत्पद्यते। वियुक्तानां पुनः चतुष्टयसन्निकर्षाद्योगजधर्मानु–ग्रहसामर्थ्यात् सूक्ष्म [मनः परमाण्वादिषु] व्यवहितविप्रकृष्टेषु प्रत्यक्षमुत्पद्यते। ... ... (* 4)" इति वैशेषिकभाष्यकारः मनसः अणोश्च योगजप्रत्यक्षत्वं निरूपितवान्। एवं अणुविषयकं मनोविषयकं च तंतमंशं श्रीहर्षः सुनिपुणं ग्रन्थे ऽत्र परामृष्टवान्। [प्रकृतश्रीहर्षश्लोकस्य उत्तरार्थे निक्षिप्तः वेदान्तार्थः 10–5 विषये विव्रियते।]

5–8 कारणलक्षणादिकम् :–

तार्किकाणां कारणलक्षणं, सहकारिकारणं, कारणगुणानां कार्ये सङ्क्रान्तिं च श्रीहर्षः नैषधीयचरिते तत्तत्सन्दर्भेषु निबद्धवान्। तत्र कारणलक्षणम् यथा –

---

* 1 1) संयोगः 2) संयुक्तसमवायः 3) संयुक्तसमवेतसमवायः 4) समवायः 5) समवेतसमवायः 6) विशेषणविशेष्यभाव–श्चेति षोढा प्रत्यक्षज्ञानहेतुकं इन्द्रियार्थसन्निकर्षं विवृण्वन्ति तार्किकाः।

* 2 तर्कसङ्ग्रहः – दीपिका – नीलकण्ठीयव्याख्या — Page - 246

* 3 तर्कसङ्ग्रहः – दीपिका – नीलकण्ठीयव्याख्या — Page – 146: 147

* 4 वैशेषिकदर्शनम् — प्रशस्तपादभाष्यम् — Page – 97

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां
दयितदूतपतद्गतवेगतः ।
स्थितिविरोधकरीं द्व्यणुकोदरी
तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ (* 1)

अस्मिन् श्लोके चतुर्थपादे 'कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्' इति कारण–लक्षणम् उपनिबद्धम् । यदनन्तरमेव यद् दृश्यते तत् तस्य कारणं भवति "ज्ञानेतरकार्यनियतपूर्ववर्तिजातीयवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वम् (* 2) " इति प्राचीन–तार्किकाः कारणं लक्षयन्ति . समवायि–असमवायि–निमित्तभेदेन कारणं त्रिविधम् । एतत्कारण लक्षणानुसारं, प्रकृते, गच्छतो हंसस्य गमनवेगतः स्थितिविरोधकरीम् अधीरतां भैमी प्राप्ता – इति वर्णयन् कविः तस्याः वेगचलनस्य कारणं हंसस्य वेगगमनं भवतीति प्रतिपादयति ।

भैमीवर्णनावसरे श्रीहर्षः एवं सहकारिकारणजातं प्रस्तावयति –

" रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे
गुणं च लावण्यजलं च बाला ।
तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुः
बिभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् (* 3) ॥ "

भैमी, यौवनचिह्नस्य कुचकुम्भस्य कर्तुः यानि सहकारिकारणानि तानि पुनस्सर्वाणि बिभर्ति – इति श्लोकभावः । तस्याः रोमावल्येव दण्डः, नितम्ब मेव कुम्भकारस्य चक्रं, गुणश्च घटनिर्माणसाधनं दोरकं [तन्तुर्वा] भवति । तार्किक–मर्यादानुसारेण घटनिर्माणे मृत् समवायिकारणम् । कपालद्वयसंयोगः असमवायि–कारणम् । दण्डादि च निमित्तकारणं भवति । तदेव निमित्तकारणं 'सहकारि' शब्देन चोच्यते । श्लोके 'सहकारि चक्र'मिति सहकारिकारणसमुदायस्य कथनात् एष तर्कशास्त्रपरामर्शः अत्र नूनं स्फुरति ।

---

* 1 **नैषधम् — ४ – ३**

* 2 **वैशेषिकदर्शनम् — 1 – 1 – 8 (वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य विवरणमिदम्)**

* 3 **नैषधम् ७–९०**

5-9 कारणगुणानां कार्ये सङ्क्रमणम् ।-

एवं कारणगुणानां कार्ये सङ्क्रमणं प्रति श्रीहर्षस्य वचनमिदम् —

" स्वर्गापगा हेममृणालिनीनां
नाला मृणालाग्रभुजो भजामः ।
अन्नानुरूपां तनुरूपऋद्धिं
कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते ॥ " (* 1)

भैमीं प्रति हंसवचनमिदम् । आकाशगङ्गास्थितानि सुवर्णपद्मनालानि यतो वा मरालाः भक्षयन्ति ततश्च तेषां सुवर्णशरीरत्वं सिद्धमिति श्लोकभावः। श्लोके 'निदान' शब्देन (आदिकारणं) प्रधानं समवायिकारणं ग्राह्यम् । यथा घटादिकार्यजातं आदिकारणात् मृत्तिकातः – अथवा कपालद्वयात् कृष्णरक्तिमादि गुणान् प्राप्नोति – तथैव अन्नानुसारं शरीरस्य रूपसिद्धिः भवतीति समन्वयः ।

" कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः " (* 2) इति सूत्रेण, कार्ये घटादौ रूपादयः ये तावद्विशिष्टाः गुणाः, ते प्रथमं तत्तत्कारणे ऽवस्थिताएवेति, ज्ञायते ।

अमुमेवांशम् अन्यत्रापि कविरेवं प्रकटयति —

" बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः ।
पितृशितिहरिद्वर्णा ऽह्याहारजः किल कालिमा ।
शमनयमुनाक्रोडैः कालै रित स्तमसां पिबात्
अपि यदमलच्छायात् कायादभूयत भास्वतः (* 3) ॥ "

वन्दिमागधकृतप्रबोधकालवर्णनापरो ऽयं श्लोकः । सूर्यकृततमिस्राभक्षण-कारणात् सूर्यापत्यानां यम-शनि - यमुनानां देहेषु कालिमा सञ्जात इति श्लोक-

* 1 नैषधम् — ३ - १७

* 2 वैशेषिकदर्शनम् – 2 – 1 – 24

* 3 नैषधम् – १९ – ४५

भावः। अन्नानुरूपां तनुं देही प्रप्नोतीत्यंशः अत्र समन्वेति। "मातापित्रोः आहारस्य शिशोः शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वात् अदृष्टसहकारेण शुक्रशोणितादिद्वारा कललादिजनकत्वात् ... ... " इति न्यायसूत्रवृतिकारः अभिप्रैति (* 1)। अत्र चाण्डुपण्डितादयः 'उपाधि' लक्षणं समन्वितवन्त इति Handiqui महाशयः सविवरं विशदयति (* 2)।

समवायिकारणगुणाः कार्ये सङ्क्रामन्तीति तार्किकैः सर्वदा अनुमोदितोंऽशः। निमित्तकारणगुणा अपि किमु तथा सङ्क्रामन्ति ? इति श्रीहर्षः एवमाश्चर्यं प्रकटयति —

" कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाझरचक्रभ्रममातनोति यत्॥ (* 3) "

दमयन्त्याः स्तनद्वयं स्वकान्तिप्रवाहे चक्र [चक्रवाक] भ्रमं साधयतीति श्लोकभावः। (चक्रशब्दस्य चक्रवाकेति, कुलालचक्रेति वा अर्थौ वक्तव्यः।) कुचयोः कलशसादृश्यं चक्रवाकातिशयित्वं च कविभिः अनेकत्र वर्णितमेव।

* 1 " नोत्पत्तिनिमित्तत्वात् मातापित्रोः " "तथाऽऽहारस्य "
[न्यायदर्शनम् 3 – 2 – 64, 65] इति सूत्रसन्दर्भे विवृतम्॥

* 2 स श्यामः। मैत्रेयतनयत्वात्। यो यो मैत्रेयतनयः स स श्यामः। यथायं प्रत्यक्षपरिदृश्यमानः। तथाचायम्। तस्मात् श्यामः। अस्मिन् अनुमाने प्रत्यक्षदृष्टं श्यामं मैत्रेयतनयं दृष्टान्तीकृत्य कश्चित् देशान्तरगतस्यापि मैत्रेयतनयस्य श्यामत्वं साधितवान्। तदनुमानं प्रतिवादी दूषयति। दृष्टान्ते मैत्रेयतनयत्वात् इति हेतोर्न। किन्तु शाकाद्याहारपरिणतत्वं उपाधिः। यो ऽयं श्यामः। स शाकाद्याहारपरिणतत्वात् श्यामः। गर्भस्थे ऽस्मिन् मात्रा शाकादिहरिद्वर्णः आहारः गृहीतः। तत्परिणामो ऽयम्। तस्मात् पूर्वो हेतुः अप्रयोजकत्वात् हेत्वाभासः।"

Handiqui's नैषधचरितम् Page - 485

* 3 नैषधम् – २ - ३२

चक्रभ्रमकारितागुणः वस्तुतो दण्डे वर्तते । तस्मादेव स्वजन्यभ्रमिजन्य-भ्रमिमत्ता सम्बन्धेन दण्डः घटं प्रति निमित्तकारणं भवति । (घटस्य मृत्पिण्डः कपालद्वयं वा समवायिकारणत्वेन परिगृह्यते । तद्गुणश्च रक्तनीलादिः घटे सङ्क्रामत्येव) निमित्तकारणस्य दण्डस्य यो गुणः चक्रभ्रामकरूपः सः घटे नैव परिदृश्यते । किन्तु प्रकृतश्लोके कुचद्वये घटत्वारोपेण – घटरूपके 'चक्रभ्रम-कारितागुणः' सन्दृश्यत एव – इति कवेः प्रतिपादनम् ।

एवं कार्यकारणभावविषये अनेकांशान् स्वकाव्ये निबद्धवान् श्रीहर्षः ।

5–10 **अनुमान प्रसङ्गः** :–

अनुमानखण्डविषयानपि बहुधा तत्र तत्र समासञ्जितवान् श्रीहर्षः । यथा —

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं
मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।
अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमा ऽ
नुमितनिह्नुतवेशनमायिता ॥ (*1) "

इति श्लोके अनुमितशब्दं प्रयुज्य अनुमानपद्धतिं च निरूपितवानयं कविः । "अनुमितिकरणम्" इति अनुमानस्य लक्षणम् ।

भैम्याः हृदये प्रविश्य बहिरागतस्य गन्धवहस्य यदुष्णत्वं तत् तस्याः स्मराग्न्यनुमाने लिङ्गं भवति । एवं च यत्र यत्र उष्णगन्धवहप्रसारः तत्र तत्र वह्नेरपि सत्ता -- इति व्याप्तिरत्र वक्तव्या ।

एवमन्यत्र श्लोके अनुमानखण्डसम्बद्धान् 'लिङ्गप्रभृतिशब्दान् निबद्धवान् कविः । यथा –

" **भ्रूवल्लिवेल्लितमथाकृतिभङ्गिमेषा**
लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवह्नि –
चिह्नीबभूव मलिनच्छवि भूम धूमः ॥ (*2) "

*1 नैषधम् – ४ - १४ *2 नैषधम् — ११ - ३३

दमयन्त्याः स्वयंवरसन्दर्भे तत्कृतं पुष्करद्वीपाधिपनिरादरणं श्लोकेऽस्मिन् विषयः। अत्र लिङ्गवह्निधूमशब्दाः प्रायशः अनुमानप्रकरणे श्रूयमाणा एव। भैम्याः भ्रू वल्लीविन्यासः तस्य राज्ञः तिरस्करणे लिङ्गम्। एवं तस्य नृपस्य मुखे दृश्यमाना मलिनधूमरेखा अन्तर्गतस्य विरहतापाग्नेः चिह्नतया वर्तते। पर्वतादिषु वह्नेः साधने धूमत्वं यथा हेतुर्भवति, तथैवात्रापि राज्ञि तापवह्निम् अनुमानप्रमाणेन साधयति कविः।

5–11 **तर्कादि पदप्रयोगः :—**

तार्किकमर्यादानुसारं तर्कादिपदजातं श्रीहर्षः एवमन्यत्र निबद्धवान् —

"**मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां**
तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।
अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतुः
वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ (* 1)"

तर्कशब्दं न्यायसूत्रकारः एवं निर्वक्ति – अविज्ञाततत्वे अर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थं ऊहः तर्कः (* 2) इति। "व्याप्यारोपेण व्यापकारोपः तर्कः यथा – यदि वह्निः न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात् (* 3)" इति तर्कम् अयथार्थज्ञानभेदेन तर्कसङ्ग्रहकारः विवृणोति। हंसवाक्यात् नलवरणविषयकसन्देहे सञ्जाते प्रकृतवचनेन तन्निराकरणं करोति भैमी॥ तस्मात् तर्कशब्दः अत्र अयथार्थज्ञानविषयक एव। गौतमसूत्रस्याप्यर्थः अत्र अन्वेत्येव। श्लोकगत "अशक्यशङ्का" शब्देन व्यभिचारिशङ्का इत्यर्थः स्फुरति। 'धूमोऽस्तु वह्निः मास्तु' — अथवा 'हेतुरस्तु साध्यं मास्तु' – इति शङ्का अशक्यशङ्का। [अप्रयोजकशङ्का इत्यप्यस्य नाम।] 'व्यभिचारहेतु' शब्देन निवर्तकतर्क इत्यर्थः परिस्फुरति। यदि वह्निर्नस्यात् तर्हि धूमोऽपि नस्यात् इति निवर्तकतर्केण पूर्वोक्ता अप्रयोजकशङ्का वार्यते। एवं च श्लोकेऽस्मिन् 'तर्कः' 'अशक्यशङ्का' 'व्यभिचारहेतु – इति पदजातेन तार्किकांशाः उपक्षिप्ताः इति सम्भाव्यते।

---

* 1 **नैषधम्** — ३ – ७८
* 2 **न्यायदर्शनम्** — 1 – 1 – 40
* 3 **तर्कसङ्ग्रहः** — Page - 69

तार्किकं 'सपक्ष' शब्दं श्रीहर्षः एवमुट्टङ्कितवान् ।

" नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्
पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः । (* 1) " इति ।

" देवेन्द्रसमीपं गच्छन्तं नारदं पर्वतनामकः मुनिः अनुसृतवान्, अस्मिन् विषये न कापि वैचित्री" इति श्लोकभावः । पर्वतः नारदस्य सपक्ष इति कवेः प्रतिपादनम् । 'सपक्ष' शब्दस्य सन्निहितः सुहृत् इति वाच्यार्थः । किन्तु तार्किकमर्यादानुसारं अनुमानसाधने पर्वतः पक्षो भवति । [पर्वतो वह्निमान्; धूमात्; यथा महानसः; तथा चायं; तस्मात् तथा; इत्यनुमानसाधने पर्वतः पक्षः एव ।] "सन्दिग्धसाध्यवान् पक्ष" इति, "निश्चितसाध्यवान् सपक्ष" (* 2) इति च तार्किकपरिभाषा । तदनुसारं पर्वतः पक्षः, महानसश्च सपक्षो भवति । तर्हि पर्वतः यदि सपक्षो भवति तत् चित्रमेव । किन्तु प्रकृते "नात्र चित्रं"; यत नारदस्य सपक्षस्तावत् पर्वतः । एवं च श्लेषमहिम्ना तार्किकांशः सुनिपुणं प्रतिपादितः ।

5-12 **हेत्वाभास प्रसङ्गः :-**

हेत्वाभासप्रसङ्गोऽपि श्रीहर्षकाव्ये एवं परिदृश्यते ।

" उदयति स्म तदद्भुतमालिभिः
धरणिभृद्भुवि तत्र विमृश्य यत् ।
अनुमितोऽपि च बाष्पनिरीक्षणात्
व्यभिचचार न तापकरो नलः ॥ (* 3) "

अनुमानपद्धतिः अस्मिन् श्लोके पुनः परामृष्टा । पर्वतादौ वह्निसाधने धूमत्वं हेतुर्भवति । बाष्पस्तु न तादृशहेतुः । अयोगोलकेऽपि धूमाभावस्थले

---

* 1 नैषधम् – ५ - २ 2 * तर्कसङ्ग्रहः – Page - 56

3 * नैषधम् — ४ - १८

बाष्पो वर्तते । तस्मात् बाष्परूपको हेतुः व्यभिचरितः । व्यभिचारहेतुश्च साध्य-साधने न समर्थः ।

एवं तार्किकाणामभिप्रायं स्वकृत्य, बाष्पनिरीक्षणात् तापकरः अनलः न व्यभिचचार – इति कविः श्लेषमहिम्ना निरूपयति । बाष्पदर्शनात् वह्नेः अनुमितिः प्रथमतया आश्चर्यकारिणी, तद्वत् बाष्पदर्शनानुमितवह्नेः तापकरणत्वं च ततोऽप्याश्चर्यकरम् इति श्लोकस्याऽस्याऽन्वयः ।

हेत्वाभासभेदेषु "सत्प्रतिपक्ष" इति अन्यतमो भेदः । तमेवं ग्रथयति कलिभटप्रसङ्गे श्रीहर्षः ।

" तर्काप्रतिष्ठयासाम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।
नाऽप्रामाण्यं मतानां स्यात् केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ (* 1) "

तर्क, मीमांसादिमतानां अन्योन्यविरुद्धानां तिरस्करणं करोत्यनेन कलिभटः । साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यत्र वर्तते सः सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात्; शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवत् (* 2) " इति सत्प्रति-पक्ष विवरणम् । एवमेव मतानामपि सत्प्रतिपक्षता वर्तते । ईश्वरस्य अस्तितत्व, नास्तित्वसाधने न्यायमीमांसादर्शनद्वयस्य एषा हेत्वाभासपद्धतिः समन्वेति ।

1) ईश्वरप्रामाण्यम् अङ्गीकार्यम् – न्यायदर्शनाङ्गीकरणात्,

2) ईश्वर प्रामाण्यं नाङ्गीकार्यम् – मीमांसाऽनङ्गीकरणात् – इति उभयोरपि सत्प्रतिपक्षतया उभयमपि परस्परेण निहन्यते । एवं हेत्वाभासप्रसङ्गः नैषधीयचरिते निबद्धः ।

न्यायवैशेषिकदर्शनेषु घटः, पटः "वह्निः, धूमः इत्यादिपदजातं दृष्टान्त-तया बहुत्र स्वीक्रियते । तत्र घटपदमाश्रित्य श्रीहर्षः एवं चमत्कृतवान् — यथा –

---

* 1 नैषधम् — १७ – ७९

* 2 तर्कसङ्ग्रहः — Page - 59

" एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य
ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
तस्माच्च शिल्पान्मणिका ऽ दिकारी
प्रसिद्धनामा ऽ जनि कुम्भकारः ।। (* 1) "

नलकृते भैमीसौन्दर्यवर्णने वक्षोजवर्णनात्मको ऽ यं श्लोकः । "घटं प्रति दण्डस्य निमित्तत्वं ", " घटाकाशः – पटाकाशः " "कालो घटवान् महाकालत्वात्" इत्यादिषु तार्किकवचनेषु घट शब्दः बहुत्र संदृश्यते । अपि च "घटादिनिष्पत्ति–दर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः (* 2) " इत्यादिसूत्रेषु घटपदम् अक्षरशः गृहीतम् न्यायसूत्रकारैः । अमुमंशमालम्ब्य, भैमीकुचस्पर्धितया घटस्य प्राधान्य–सिद्धेः, सर्वो ऽ पि शास्त्रकारः महता कुचकलशेन विजितमपि तं घटं स्वशास्त्र–ग्रन्थेषु दृष्टान्तत्वेन स्वीकृतवन्तः । तथैव मणिकादिपात्रविशेषान् कुर्वन्नपि शिल्पी, "कुम्भकार" शब्देनैव सर्वत्र लोके – शास्त्रे (* 3) च व्यवह्रियते । "वरं विरोधो ऽ पि समं महात्मभिः – इतिवत् भैमीकुचस्पर्धिनः कुम्भस्य महिमैव तत्रापि कारणम् ।

5–13 प्रमा – भ्रमा :–

यथार्थज्ञानं प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयेन सिद्ध्यति । "तद्वति तत्प्रकार–कानुभवः यथार्थः । सैव प्रमेत्युच्यते । (* 4) " इति यथार्थानुभवं प्रमाशब्देन तार्किकाः व्यवहरन्ति । अयथार्थानुभवश्च भ्रमा इत्युच्यते । भ्रमा च संशय, विपर्यय, तर्कभेदेन त्रिधा भवति ।

एतदभिलक्ष्य श्रीहर्षः एवं कवयति –

---

* 1 नैषधम् — ७ – ७५

* 2 न्यायदर्शनम् — 5 – 1 – 8

* 3 व्याकरणशास्त्रे ऽपि 'कर्मण्यण्' सूत्रोदाहरणे 'कुम्भकार' शब्द एव गृह्यते । " ... ... कुम्भकारकुलं गत्वा, कुरु घटं ... ... " इत्यादिकं महाभाष्यकारवचनम् च अत्र समर्थकमेव ।

* 3 तर्कसङ्ग्रहः — Page - 33

" सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।
कथं भवद्विधैः बाध्या प्रमितिः विभ्रमैरिव ॥ (* 1) "

कलिं प्रति इन्द्रादीनां वचनमिदम् । प्रमाज्ञानं त्रिविधभ्रमाज्ञानैः यथा न बाध्यते, तथा कलिप्रभृति दुर्विनीतैः भैमी नैव बाध्या इति श्लोक भावः । भ्रान्तिज्ञानविरोधिनी प्रमितिः भ्रान्तिभिः बाधितुं न शक्यते खलु – इत्येवमुपमामुखेन तर्कशास्त्रांशं निबद्धवान् श्रीहर्षः ।

5–14 व्यङ्ग्यतया शास्त्रीयांशाः :–

तांस्तान् शास्त्रीयांशान् व्यङ्ग्यमुखेन प्रतिपादनसरणिरपि अस्य कवेरभिमता । तत्रेदमुदाहरणम् —

" विवस्वताऽनायिषतेव मिश्राः
स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।
गावोऽपि नेत्राऽपरनामधेयाः
तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ (* 2) "

भैम्याः समीपे नलेन कृतः अन्धकारवर्णनारूपोऽयं श्लोकः । जनानां नेत्राऽपराऽख्यानां गवां सूर्येण अपहरणात् आन्ध्यं प्राप्तमिति, न त्वन्धकारकृतमिदमान्ध्यमिति च कवेः प्रतिपादनम् ।

" उष्णस्पर्शवत् तेजः ... ... पुनः त्रिविधं, शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ... ... इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः (* 3) इत्यादिवाक्यैः चक्षुषः तेजस्स्वरूपत्वं, रूपस्य च चक्षुर्ग्राह्यगुणत्वं तार्किकैः अभ्युपेयते । चक्षुषामपहरणेन आन्ध्यं प्राप्तमिति हि कवेर्वचनम् । तेन 'तेजोऽभावत्वं तमः' इति, न तु तमसः पृथक् द्रव्यत्वमिति च तार्किकैः निश्चप्रचं यदुच्यते, तदत्र अर्थशक्त्या ध्वन्यते ।

इत्थं श्रीहर्षस्य न्यायवैशेषिकपाण्डित्यं प्रकरणेऽस्मिन् विवृतम् ।

---

* 1 **नैषधम् — १७ - १४५** * 2 **नैषधम् – २२ – ३५**
* 3 **तर्कसङ्ग्रहः** — Page - 16

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

6

साङ्ख्यदर्शनपरामर्शः ।

श्रीहर्षस्य नैषधकाव्ये साङ्ख्यदर्शनविषयाः दर्शनान्तरवत् बहुलतया नोपनिबद्धाः । एतस्मिन् दर्शने कवेः औदासीन्यं स्पष्टं प्रकटयति इदं काव्यम् । सरस्वतीवर्णने तत्तद्दर्शनानि शास्त्राणि च देव्याः अवयवत्वेन वर्णयन् सङ्ख्यस्य नामाऽपिन तावत् गृहीतवान् कविः । अद्वैतवेदान्ताभिमानी अयं

कविः तत्सिद्धान्तपरतया साङ्ख्यविमुख इति ज्ञायते। [प्रकृतिपुरुषप्राधान्यविषये साङ्ख्यस्य अद्वैतस्य च मौलिकः भेदः वर्तते] (* 1) तथाऽपि तत्र तत्र कविना कृता साङ्ख्यप्रस्तावना 'चाण्डु' प्रभृतिभिः सम्यक् व्याख्यातोति K. K. Handiqui महाशयैः प्रदर्शितम्।

6-1 **साङ्ख्यानां कार्यकारणवादः :—**

" नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः
सत्य मन्नजनितो जनिदेहः।
वीक्ष्य नस्तनुभृता ममृतादं
दृङ्निमज्जन मुपैति सुधायाम् (* 2)॥ "

भैमीस्वयंवरार्थमागच्छतः नलस्य इन्द्रादीनां दर्शने उक्तिरियम्। " यतो यूयम् अमृतान्धसः तद्भवतां दर्शनेन [कारणेन] मम दृष्टिरपि अमृतत्वमाप्नोतीति श्लोकभावः। कार्यकारणभावविषयः अत्र साङ्ख्य मतानुसारीति कथ्यते।

परिणामवादिनः साङ्ख्याः तत्तद्गुणविशिष्टमेव कारणं कार्यत्वेन परिणमतीति वदन्ति।

" भेदानां परिणामात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य (* 3)॥ "

---

* 1 **" वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानि — इति भगवत्पादवचनं अद्वैतिनां साङ्ख्यव्यतिरेकतां निरूपयति।**
[शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यम् ... ... 2 – 2 – 1]

* 2 **नैषधम् – ५ - ९४**

* 3 **साङ्ख्य कारिका — 15**

इति कारिका, कारणगतेन अणुत्वमहत्वादिना कार्यमपि तथाविधमेव भवतीति कथयति (*1) ।

6–2 साङ्ख्यस्य चतुष्कोटिगतत्वम् :—

एवं पञ्चनलीयसन्दर्भे चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं पञ्चमकोटिं अद्वैतमार्गेण प्रतिपादयता श्रीहर्षेण चतुष्कोटिष्वन्यतमं साङ्ख्यं प्रसक्तं, तिरस्कृतं चेति सम्भाव्यम् ।

---

*1 "कुलालः परिमितैः मृत्पिण्डैः परिमितानेव घटान् करोति, एवं महदपि महादादिलिङ्गम् ... ... " व्रतधारिणं वटुं दृष्ट्वा समन्वयति नूनमस्य पितरौ ब्राह्मणाविति, एवमिति त्रिगुणं महदादिलिङ्गं दृष्ट्वा साधयामोऽस्य तत्कारणं भविष्यतीति समन्वयादस्ति प्रधानम् । "

[तत्रैव साङ्ख्यभाष्यकारवचनानि]

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

7

योगदर्शनपरामर्शः ।

7–1 योगः :—

श्रीहर्षकाब्यगतयोगदर्शनविषयाः केचिदत्र प्रदर्श्यन्ते ।

["योगदर्शनम्" कतिचिदंशेषु साङ्ख्येन तुल्यं वर्तते। निरीश्वरं साङ्ख्यं सेश्वरं सत् योगदर्शनं भवति । "क्लेशकर्मविपाकाशयैः अपरामृष्टः षुरुषविशेष ईश्वरः ।" [पातञ्जलयोगसूत्रम् 1 – 24] इत्यादिकं योगसूत्रं योगस्य सेश्वरत्वं निरूपयति ।

श्रीशङ्करभगवत्पादास्तु शारीरकसूत्रभाष्ये स्मृत्यधिकरणे साङ्ख्यं तिरस्कृत्य, "एतेन योगः प्रत्युक्त" इतिं [2 – 1 – 3] सूत्रेण योगोऽपि प्रत्याख्यात एवेति विवृतवन्तः ।

"... ... सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः" इति वैदिकं योगं समर्थ्य "अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः ... ...", "निराकरणं तु न साङ्ख्यस्मृतिज्ञानेन, वेदनिरपेक्षणयोगमार्गेण वा, निश्श्रेयसमधिगम्यते ..." इत्यादिवाक्यैः साङ्ख्यानुगतं योगं निराकृतवन्तः भगवत्पादाः।

किन्तु "अभ्यासेन च कौन्तेय! वैराग्येण च गृह्यते" इत्यादिवचनैः योग–वेदान्तयोः ज्ञानसिद्धौ सारूप्यं निरूप्यते। चित्तवृत्तीनां निरोधे एव औपनिषद–ज्ञानस्य अनुभवद्वारा सिद्धिर्भवति। एतदनुसृत्यैव अस्मिन् शोधग्रन्थे "प्रबन्धध्वनि" प्रकरणे योगदर्शनविषयाः 'विद्या' निरूपणपराः विवृताः। अस्मिन् प्रकरणे तु स्थालीपुलाकतया द्वित्राः विषयाः प्रदर्श्यन्ते।]

7–2 **सम्प्रज्ञातसमाधिः :-**

तत्र सम्प्रज्ञाताख्यं समाधिभेदम् एवं प्रतिपादयति कविः –

" **इत्युदीर्य स हरिम् प्रति सम्प्र –**
ज्ञातवासिततमः समपादि।
भावनाबलविलोकितविष्णौ
प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्णुः॥ (* 1) "

नलकृतविष्णुस्तुत्यनन्तरं विष्णुसाक्षात्कारप्रतिपादको ऽयं श्लोकः। श्लोकगतं "सम्प्रज्ञात" पदं, "वितर्कविचारा ऽनन्दा ऽस्मिता ऽनुगमात् सम्प्रज्ञातः" (* 2) इति योगसूत्रेण निर्दिष्टम्। "सम्प्रज्ञात" एव सबीजसमाधित्वेन चोच्यते (* 3)। योगसूत्रेषु कैवल्यपादे, योगज्ञानात् मोक्षद्वयं सिद्ध्यति – इति निरूपितम् (* 4)।

---

* 1 **नैषधम् – २१ – ११९**

* 2 **पातञ्जलयोगसूत्रम्** – 1 – 17

* 3 "**ता एव सबीजः समाधिः**" [पातञ्जलयोगसूत्रम् – 1 – 46]

* 4 "**विशेषदर्शिनः आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः**"
"**तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्**"
"**तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः**"
[**पातञ्जलयोगसूत्रम्** – 4 – 25, 26, 27]

ज्ञानोत्पत्तिमात्रेणैव एको मोक्षः सिद्ध्यतीति, विशेषदर्शनलक्षणायाः मुक्तेः सम्प्रज्ञातसमाधिरेव कारणमिति च तत्र योगसूत्रव्याख्याकारैः विवृतम् । श्रीहर्षः सगुणब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन देवतास्तोत्रादिकम् एकविंशतिसर्गे सुविपुलं संवर्ण्य, सम्प्रज्ञातसमाधिना विष्णुसाक्षात्कारम् अत्र प्रतिपादयतीति वक्तव्यम् ।

7–3 अणिमादिसिद्धयः :—

" मध्ये बद्धाणिमा यत्सगरिममहिमश्रोणिवक्षोजयुग्मा
जाग्रच्चेतो वसित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वमेषि ।
सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया
भूती राष्टावपीश स्तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यम् (* 1) ॥ "

इति श्लोके योगशास्त्रप्रतिपादिताः (* 2) सिद्धयः उट्टङ्किताः ।

7–4 कायव्यूहविद्या :–

योगदर्शननिर्दिष्टाः कायव्यूहादिसिद्धयः श्रीहर्षेण नैषधकाव्ये उपनिबद्धाः ।

" भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेह —
व्यूहं वितन्वन् मणिकुट्टिमेषु ।
पुरं परस्य प्रविशन् वियोगी
योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ (* 3) "

1 * नैषधम् – २१ – १६०

* 2 अणिमा शरीरस्याणुत्वम् । महिमा योजनादिव्यापित्वम् । गरिमा गुरुत्वम् । लघिमा तूलादिवल्लघुत्वम् । प्राप्तिः इन्द्रियाणां सामर्थ्यम् । प्राकाम्यम् श्रुतदृष्टेषु इच्छानभिघातः ... ... । ईशित्वं सर्वेषां भूतभौतिकानां शरीरवत्सङ्कल्पमात्रेण प्रेरणम् । वशित्वम् भूतभौतिकानां गुणानां वश्यत्वम् सत्यसङ्कल्पता च — इति अष्टविधसिद्धयः, " ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत् तद्धर्मानभिघातश्च " [पातञ्जलयोगसूत्रम् — 3 – 44] इति सूत्रेण विवृताः ।

* 3 नैषधम् — ६ - ४६

भैम्याः अन्तःपुरे नलप्रवेशवर्णनात्मकोऽयं श्लोकः। वियोगी स राजा योगीव आस्ते। तिरस्करिणीप्रभावेण स्वयमदृश्योऽपि मणिकुट्टिमेषु बहुत्र प्रतिबिम्बितदेहः कायव्यूहाश्रितयोगिवत् परिदृश्यते – इति श्लोक–भावः।

" कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुः प्रकाशाऽसम्प्रयोगेऽन्तरार्थम् " "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् (*1)" इति सूत्रद्वयेन अदृश्य सिद्धिः, कायव्यूहज्ञानम् च योगमार्गे प्रोच्यते।

एवं योगशास्त्रांशाः नैषधकाव्ये तत्र तत्र निबद्धाः कविना।

---

*1 पातञ्जलयोगसूत्रम् — 3 – 20, 28

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

8

व्याकरणदर्शनपरामर्शः ।

भट्टहर्षस्य व्याकरणदर्शनपाण्डित्यं नैषधीयचरिते कथं वा प्रकाशितमिति प्रकरणे ऽस्मिन् विचार्यते। व्याकरणस्य दर्शनत्म् एवं प्रतिपाद्यम् । तत्रभवद्भिः शब्द-विद्यासम्प्रदायकर्तृभिः वंशऋषिभिः पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलिभिः प्रोक्तमिदं व्याकरणं पाणिनीयमित्युच्यते । भाषां व्याकरोतीदं शास्त्रम् । [व्याक्रियन्ते शब्दाः, प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पाद्यन्ते – इति व्याकरणम्] यद्यपि पाणिनेः पूर्वं शाकटायनादिरचितं व्याकरणशास्त्रं वर्तते, तथापि पाणिनीयतन्त्रस्यैव समग्रत्वं दर्शनत्वम् च अनुमोद्यते विमर्शकैः । [तत्त्वनिरीक्षणरूपज्ञानं दर्शनमिति, तत्प्रति-पादनात् शास्त्रमपि दर्शनमिति, यदुच्यते अभियुक्तैः तदेतद्दर्शनस्यापि सम्यगन्वेति]।

एतच्च परमपुरुषार्थसाधनं दर्शनम् । स्फोटवाद इति चास्य नामान्तरम् । "शब्द इति चेत् नातः प्रभावात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् " (* 1) । इति ब्रह्मसूत्रं व्याकरणदर्शनस्य प्राचीनतां प्रकाशयतीति, निरवयवः नित्यश्च शब्दः स्फोटात्मक एव परब्रह्म इति च एतद्दर्शनकाराणाम् आशयः

" अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं तदक्षरम् ।
विवर्तते ऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः । (* 2) "

इत्यादिवाक्यैः सम्प्रदायसिद्धस्य अस्य दर्शनस्य वाक्यपदीयादिग्रन्थाः समग्रतामातन्वन्ति (* 3) ।

संस्कृतस्य प्राकृतेन सम्बन्धः, संस्कृतभाषावैशिष्ट्यं पाणिनेः भाष्यकारस्य च नामतो निर्देशः, भाष्यग्रन्थपातश्च श्रीहर्षेण स्वकाव्ये उपनिबद्धाः। अपि च, व्याकरणतन्त्रे प्रसिद्धाः संज्ञाः, परिभाषाः, अतिदेशाः, वृत्तिविशेषाः, धातवः, क्रियाप्रत्ययाः, सुप्प्रत्ययाः, तद्धिताः, कारकविशेषाः, सन्धिविशेषाश्च बहवः काव्ये ऽत्र निबद्धाः । एतद्विवरणात्मकमिदं प्रकरणम् ।

8–1 संस्कृत भाषाप्राधान्यम् :—

तत्र संस्कृतभाषाप्राधान्यमेवं प्रकटितं कविना —

" अन्योन्यभाषा ऽनवबोधभीतेः
संस्कृत्रिमाभि र्व्यवहारवत्सु ।
दिग्भ्यः समेतेषु नरेषु वाग्भिः
सौवर्गवर्गो न जनैरचिह्नि ॥ (* 4) "

दमयन्तीस्वयंवरे अनेकदेशेभ्यः द्वीपान्तरेभ्यश्च आगताः राजानः, तत्परिवाराश्च संस्कृतभाषयैव व्यवहृतवन्तः । विभिन्नभाषाणां विनियोगे परस्पर ज्ञानस्य दुरवगाहत्वात्, त संस्कृतस्य च सर्वविदितत्वात्, संस्कृतभाषैव

* 1 ब्रह्मसूत्रशाङ्कर भाष्यम् — 1 – 3 – 28
* 2 वाक्यपदीयम् – ब्रह्मकाण्डम् — 1 – 1
* 3 व्याकरणस्य दर्शनत्व निर्धरणम् सर्वदर्शन सङ्ग्रहे द्रष्टव्यम् – Page - 107
* 4 नैषधम् – १० - ३४

तत्सभायां सन्धानभाषात्वेन स्वीकृता । पाकशासनादिभिः देवैः सा गैर्वाणी भाषा सहजतया व्यवह्रियते । इतरैश्च अगतिकत्वात् सैव आश्रिता । एवं च नलरूपधारिणां देवानां राज्ञां च भाषागतं वैलक्षण्यम् अस्तं गतम् । अनेन संस्कृतभाषावैशिष्ट्यं तस्याः देवभाषात्वं, भारतवर्षे, वर्षान्तरेष्वपि च तस्याः अनुसन्धानत्वं, स्पष्टं प्रकटितवान् कविः ।

8–2 **संस्कृत प्राकृतयोः अनुबन्धः :–**

" भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृते यं
वीक्ष्या ऽ कृत प्राकृतबुद्धिमेव ।
प्रसूनबाणे विबुधा ऽ धिनाथः
तेना ऽ थ सा ऽ शोभि सभा नलेन ।। (* 1) "

स्वयंवरसभायाम् इन्द्रः नलं दृष्ट्वा संस्कृतमपि [अलङ्कृतमपि] प्रसूनबाणं प्राकृत [जन] मित्येव आमनुते । नलदर्शनेन तद्भिन्नः सौन्दर्यशाली सर्वो ऽ पि विकृत इव प्रतिभाति । श्लोके ऽ स्मिन् "संस्कृत–प्राकृत" शब्दप्रयोगः भाषाद्वये कवेः तात्त्विकदृष्टिं प्रकटयति ।

"संस्कृतं" व्याकरणेन प्राप्तसंस्कारम् इति, "प्राकृतं" संस्कृतभाषायाः प्रागेव स्थितमिति च कश्चन अभिप्रायः विदुषां वर्तते । बैदिकलौकिक भाषयोः भिन्नता च दृश्यते । व्याकरणपरिपूर्णता संस्कृतस्य इव प्राकृतानां नास्ति । प्राकृतेषु च महाराष्ट्रीप्रभृतीनां व्याकरणसंस्कृतत्वं [व्याकरणेन संस्कारः] लाक्षणिकैः सम्पाद्यते । पैशाच्यादि प्राकृतेभ्यः महाराष्ट्रीभाषायाः यद्यपि "संस्कृतत्वं" तथापि लौकिकसंस्कृतदृष्ट्या तस्याः प्राकृतत्वमेव खलु । अमुमेव अंशं स्वीकृत्य श्रीहर्षः, "मदनः प्रथमतया संस्कृतवदेव अभिलक्षित" इति "नलदर्शनानन्तरं तु नलस्य परिपूर्णसंस्कृतरूपत्वात् मन्मथे "अयं प्राकृत" इति बुद्धिः सञ्जाता इति चोपनिबद्धवान् । अनेन 'प्राक् + कृतं' इति व्युत्पत्तिः नादरणीयैव इति कविना अभिक्षिप्तमत्र ।

---

* 1 नैषधम् — १० – ३८

8-3 **दर्शनकाराणां नामग्रहणम् :-**

पाणिनीयव्याकरणस्य प्रधानपुरुषाः पाणिनि, वररुचि, पतञ्जलि-नामकाः। तत्र श्रीहर्षः सूत्रकारभाष्यकारयोः नामधेयं शब्दतः गृहीतवान्।

" दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत्कोऽप्यधीती कपोतः
कण्ठे शब्दौघसिद्धिक्षतबहुकठिनी शेषभूषानुयातः।
सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुषसिगतां घोषयन् यो घुसंज्ञां
प्राक् संस्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति शिरः पट्टिकापाठजेन ॥ (* 1) "

अस्मिन् श्लोके "दाक्षीपुत्रस्य" इति पदेन पाणिनिः अभिहितः। पाणिनेः "शलातुरीयः" इति, "दाक्षीपुत्र" इति च नामद्वयं प्रसिद्धम्। तत्र "शालतुरीय" शब्दः पाणिनेः अभिजनसूचकः। शालातुर इति तस्य निवासग्रामः। दाक्षीपुत्र इति शब्दस्तु पाणिनेः मातृसम्बन्धी [दाक्षीनामिकायाः पुत्रः]। स च शब्दः प्रथमतः भाष्यकारेणैव निर्दिष्टः (* 2)। स च निर्देशः "दाधाघ्वदाप्" इति सूत्रभाष्ये कृतः। तस्मिन् हि सूत्रे यदागमन्यायाधिकरणे भाष्येष्टिः एवं वर्तते —

" सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।
एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते " (* 3) ॥ इति।

एतन्मनसि निधायैव श्रीहर्षः प्रकृतश्लोके घुसंज्ञापरिचयं कुर्वन्, भाष्य-निष्णातानां मनः प्रीतये तत्र विशिष्टतया निर्दिष्टं दाक्षीपुत्रपदम् अत्र श्लोके उट्टङ्कितवान्। स्वव्युत्पत्तिप्रकटनाय, व्युत्पत्तिमतः पाठकस्य समुत्साहनार्थं च कवेः आसक्तिः एवमादिस्थलेषु स्पष्टा भवति।

एवमेव, भाष्यकारप्रसङ्गः, तस्य ग्रन्थभागस्य कुण्डलितत्वप्रसङ्गश्च श्रीहर्षेण कृतः। यथा —

---

* 1 **नैषधम् — १९ - ६१**

* 2 Systems of Sanskrit Grammar,
S. K. Belvalkar — Page - 15

* 3 **महाभाष्यम् — 1 - 1 - 15,** Page - 263

" परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरा ।
फणिभाषितभाष्यफक्किका विषमा कुण्डलनामवापिता ॥ (* 1)"

महाभाष्यकारः शेषांशसम्भूत इति सम्प्रदायपरम्परा कथयति । तन्मतेनैव अत्र "फणिभाषितभाष्य" इति पदम् प्रयुक्तम् ।

महाभाष्ये केषाञ्चन शिथिलभागानां परैः पूरितत्वात् विषमत्वं दुरवगाहत्वं च सञ्जातमिति, ततश्च ते भागाः सम्प्रदायज्ञैः कुण्डलीकृताः इति कुण्डिनपुरवर्णनाप्रसङ्गे प्रकटयति कविः ।

नागराजविहितनियमानुसारं तच्छिष्यः विषमभाष्यभागान् कुण्डलीकृतवान् इति, ते भागाः अद्यापि कुण्डलिग्रन्थत्वेन व्यवह्रियन्ते — इति काचन गाथा व्याख्याता विद्याधरेण उट्टङ्किता अत्र (* 2) । अन्ये व्याख्याकाराः केचन अबुध्यमानाः भाष्यभागाः वररुचिना कुण्डलीकृताः – इति वदन्ति । एवं च, येन केन वा कारणेन (* 3) महाभाष्ये ग्रन्थपातः सञ्जात इति, क्रमशः दुर्विगाह्यो ऽयं भागः समभूत् इति च, अनेन ज्ञायते ।

8–4 **भाष्यविषयस्पर्शः :–**

एवं महाभाष्यप्रस्तावकर्ता श्रीहर्षः भाष्यगतविषयांश्च अनेकत्र संस्पृष्टवान् । तत्रेदमुदाहरणम् –

---

* 1 **नैषधम् – २ - ९५**

* 2 K. K. Handiqui **महाशयः एतां गाथां [नैषधीयचरित – Page – 367] सविस्तरं विवृतवान् ।**

* 3 " Regarding the text of the Mahabhashya the traditions record in the Raja Tarangini and in Vakyapadeeya state that it had become some hopelessly corrupt in the time of King Abhimanya of Kashmir .... "

(Systems of Sanskrit Grammer –
S. K, Belvalkar – Page – 28)

" अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः
दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतस्स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ (* 1) "

अत्र चतुर्दशविद्यानां दशाचतुष्कं वर्णितवान् कविः । प्रथमाह्निके महाभाष्ये शब्दानां प्रतिपदपाठः न सुकरो मार्गः — इत्यभिप्रैति पतञ्जलिः तदवसरे एवमुक्तम् — "बृहस्पतिश्च प्रवक्ता । इन्द्रश्च अध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रम् अध्ययनकालः । न चान्तं जगाम (* 2) ।" इति – काञ्चन कथाम् उपनिबद्धय, पतञ्जलिः विद्यायाः चतुर्दशत्वं तत्रैवं निरूपयति । — "चतुर्भिश्च प्रकारैः विद्योप–युक्ता भवति — आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहार–कालेनेति (* 3) ।" प्रकृते नैषधश्लोके ऽपि श्रीहर्षः तथैव विद्यायाः चतुर्दशत्वं वर्णितवान् ।

8–5 शास्त्र – प्रयोगयोः अन्यतरस्य बलवत्ता :–

भाषाप्रयोगविषये भाष्यवार्तिक कारयोः वादप्रतिवादं श्रीहर्षः परामृशति । प्रयोगशरणम् व्याकरणमिति भाषातत्त्वविदां पण्डितानाम् अभिप्रायः । शब्दानुशासनं कर्तुं प्रारभ्य महाभाष्यकारः व्याकरणेन प्रयोजनाऽभावम् आशङ्क्य एव मुक्तवान् । "वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः, अनर्थकं व्याकरणम् (* 4) — इति । ततश्च अस्या ऽक्षेपस्य " रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् " इति वाक्येन प्रयोजनं दर्शितवान् भाष्यकारः । " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे " इति वार्तिकेन शब्दः, अर्थः, तयोः सम्बन्धश्च लोकत एव सिद्ध्यतीति, स च सम्बन्धः

* 1 नैषधम् – १ – ४
* 2 महाभाष्यम् — Page - 50
* 3 महाभाष्यम् — Page - 50
* 4 महाभाष्यम् — Page - 47–48

नित्य इति च प्रतिपादितम्। ये पुनर्लोके कार्याः, तेषां निष्पादने मानवः प्रयतते। यथा घटं वाञ्छन् कुम्भकारकुलं गत्वा 'करु घटम्' इति ब्रूते। किन्तु शब्दान् प्रयुयुक्षमाणः वैयाकरणकुलं गत्वा नूतनशब्दनिर्माणं न प्रार्थयति। एवं च लोकत एव शब्दे सिद्धे शास्त्रेण धर्मनियमः केवलं क्रियते। 'अनभिधानात्' इति पण्डितैः बहुशः अप्रयुक्तशब्दानां निष्पादनम् निवारितम्। "अस्त्यप्रयुक्तः (*1)" इति वार्तिकस्याऽभिप्रायोऽपि एवमेव।

एतत्सर्वं मनसि निधाय श्रीहर्षः चन्द्रवर्णनापरं श्लोकमेवं निबद्धवान्।

" भङ्क्तुं प्रभुः व्याकरणस्य दर्पं
पदप्रयोगाऽध्वनि लोक एषः।
शशो यदस्याऽस्ति शशी ततोऽय -
मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः॥ (*2)"

अकारान्तात् शश शब्दात् 'अत इनि ठनौ' (*3) इति सूत्रेण मतुबर्थके इनि प्रत्यये शशी इति निष्पाद्यते किन्तु, तद्वत् मृगशब्दात् मृगीति रूपं न निष्पाद्यम्। 'अनभिधानात्' – इत्येव तत्र समाधानम्। एवं च पदप्रयोगमार्गे व्याकरणस्य दर्पं परिहृत्य, प्रयोक्तॄणां महाकवीनामेव प्रभुत्वमनुमोदितं महाकविना भट्टहर्षेण।

8–6 संज्ञाप्रस्तावना :–

व्याकरणशास्त्रपर्यालोचनात्मके अस्मिन् प्रकरणे पाणिन्यादीनां स्मरणं परिशीलितम्। अनन्तरमेतच्छास्त्रीयाः संज्ञा – परिभाषा – समास कारक – धातु प्रत्ययाऽदिविषयाः अत्र प्रस्तूयन्ते।

घुसंज्ञा :– 'दाक्षीपुत्रस्ये'ति (*4) पूर्वोदाहृतश्लोके घु–संज्ञा–प्रसङ्गः कृतः कविना। नलं प्रबोधयद्भिः मागधैः कृतः प्रातःकालवर्णनात्मकः

---

*1 **महाभाष्यम्** — Page - 62
*2 **नैषधम्** – २२ – ८४
*3 **सिद्धान्तकौमुदी** – **सूत्रसङ्ख्या** · 1922
*4 **नैषधम्** — १९ - ६१ [8–3 **विषये उदाहृतम्**।]

अयं श्लोकः। कश्चन कपोतः आबाल्यं दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः तन्त्रे अध्ययन-शीली। किन्तु मुसलाग्रबुद्धिरयं कपोतमाणवकः श्यामलपट्टिकासु (Slate) कठिन्या पुनः पुनः विलिख्य, तदन्ते च, सरस्वतीप्रसादाय कठिनीरजः गळे विलिप्य, तेन च श्वेतरेखाविशेषेण अलङ्कृतग्रीवः परिदृश्यते। एवं पठन्नपि विस्मरणशीलः स कपोतबालकः गुरुप्रेरणया उषसि प्रबुद्ध्य, पाणिनीयपाठस्य अनुचिन्तने घु-संज्ञामेकां दैवात् संस्मृत्य, तामेव कण्ठ-विधूननपूर्वकं पौनःपुन्यं घोषयति। घुरिति दारूप, धारूप, धातूनां [दाप्दैप्धातुद्वयं वर्जयित्वा] संज्ञा (* 1)। एवं चास्मिन् श्लोके व्याकरणाऽध्ययनशीलस्य कस्यचन स्थूलबुद्धेः वृत्तं सुनिपुणं वर्णयन् संज्ञा-परिचयं च कृतवान् श्रीहर्षः।

एवमन्यत्र च संज्ञापरिचयं करोति कविः। यथा -

" **असंशयं सा गुणदीर्घभाव -**
कृतां दधाना वितर्ति यदीया।
विधायिका शब्दपरम्पराणां
किं वाऽरचि व्याकरणेन काञ्ची॥ (* 2) "

इति सरस्वतीवर्णनापरे श्लोके शास्त्रीयसंज्ञाः अनेकाः स्वीकृताः। गुण - दीर्घ - भाव - कृत् — इति पदानि तत्र परिशीलनीयानि।

I. अकार - एकार - ओकाराणां गुण इति संज्ञा। (* 3)

II. ऊकालसदृशं द्विमात्राकाले उच्चर्यमाणस्य अचः दीर्घ इति संज्ञा। (* 4)

---

* 1 'दाधाघ्वदाप्' — सिद्धान्तकौमुदी – 2376
* 2 नैषधम् — १० – ७७
* 3 'अदेङ्गुणः' सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 17
* 4 "ऊकालोच् ह्रस्वदीर्घप्लुतः" सिद्धान्त कौमुदी - सूत्र संख्या – 4

III. भावो नाम धात्वर्थः (* 1)

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतः भावः (* 2)

IV. धात्वधिकारे तिङ्भिन्नप्रत्ययः 'कृत्' (* 3)।

इतीमाः संज्ञाः अत्र उपक्षिप्ताः।

एवं 'सायुज्यमृच्छति ' ... ... ' (* 4) इति, स्वयंवरे काशीराज–प्रसङ्गयुते श्लोके "भूताऽभिधानपटु मद्यतनी मवाप्य" इत्यत्र 'अद्यतनी' नामक–संज्ञां विशिष्टां प्रयुङ्क्ते कविः। 'अद्यतनी' इति कातन्त्रव्याकरणे लुङः संज्ञा (* 5)। पाणिनीयेऽपि परोक्षानद्यतने लिटः (* 6), अनद्यतने लङः (* 7) विधानात्, शिष्टं लुङ् (* 8) 'अद्यतनी' शब्देनैवाऽभिधेयम्। तच्च लुङ् "भूते" (* 9) इत्यधिकारे विधीयते – भूतकालार्थम् अभिधातुं समर्थकं लुङं प्राप्य ... ... इति प्रस्तुतश्लोके अद्यतनीसंज्ञाप्रसङ्गस्य विषयः (* 10)।

8–7 परिभाषाप्रस्तावना :—

संज्ञाविवरणानन्तरं श्रीहर्षकृतः परिभाषापरिचयः परिशील्यते। परिभाषाश्च, पाणिनिसूत्रनिर्दिष्टा इति, भाष्यकारेण उपनिबद्धा इतिच

---

* 1 "भावे" – सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 3184
* 2 "तस्य भावः त्वतलौ" सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या - 1781
* 3 "कृदतिङ्" – सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 374
* 4 नैषधम् – ११ - ११७
* 5 नारायणीयव्याख्यायामुट्टङ्कितम्।
* 6 "परोक्षेलिट्" — सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 2171
* 7 "अनद्यतने लङ्" — सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या - 2205
* 8 "लुङ्" — सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या - 2218
* 9 सिद्धान्तकौमुदी – सूत्रसंख्या - 2995
* 10 श्लोकोऽयम् अत्रैव 8–10 विषये पुनः समग्रं परामृश्यते।

द्विधा वर्तन्ते । श्रीहर्षस्तु द्विविधामपि परिभाषां स्वकाव्ये वाच्यतया, व्यङ्ग्यतया च निबद्धवान् ।

" आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम
नकारपारुष्यमुपैतु जिह्वा ।
प्रह्वा तु तां मूर्ध्नि विधाय मालां
बाला ऽ पराध्यामि विशेषवाग्भिः ।। (* 1) "

देवदूत्यः इन्द्रादीनां भैमीगतकामनाम् तस्याः सविधे प्रकटितवत्यः । तदा इन्द्रदूतिकामुद्दिश्य दमयन्त्याः वचनमिदम् । 'देवेन्द्रस्याज्ञां को वा न पालयति । किन्तु तदाज्ञामहं शिरसि सन्धार्य विशेषवाग्भिः महेन्द्राय किञ्चिद्-पराध्यामि' इति श्लोकभावः ।

अत्र " व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः, न हि सन्देहादलक्षणम् " इति पातञ्जलपरिभाषा (* 2) गूढं निक्षिप्ता कविना । " सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे " इति वार्तिकविचारे, नित्यशब्दमप्रयुज्य सिद्धशब्दस्य प्रयोगः मङ्गलार्थक इति भाष्यकारेण व्याख्यातम् (* 3) । पूज्यैः प्रयुक्तस्य शब्दस्य स्थूलमतिना बाह्यार्थ-मात्रमेव गृह्यते । विचक्षणस्तु विशेषार्थं सङ्गृह्णाति – इति परिभाषार्थः ।

---

* 1 नैषधम् – ६ - ९२

* 2 महाभाष्यम् — Page – 57

* 3 ... ... अथवा "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः नहि सन्देहादलक्षणम्" इति नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्ण्येन ? किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः । यस्मिन्नु-पादीयमाने असन्देहः स्यात् ? " मङ्गलार्थम् ... ... अयं खलु नित्यशब्दः ... ... आभीक्ष्ण्ये ऽपि वर्तते । ... ... यावता आभीक्ष्ण्ये ऽपि वर्तते तत्रापि अनेनैव अर्थः स्यात् – व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणम् इति । पश्याति त्वाचार्यः मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति, शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति " ।

[महाभाष्यम् — Page - 57 – 58]

प्रकृते, "इन्द्रो वरणीयः" इति वचनं शिरसा धारयामि, किन्तु 'इन्द्र' शब्दस्य इन्द्रांशधारी यः क्षितिभृत् — अदेवदेहः स इत्यर्थो व्याख्येयः ।

" विशेषलेशो ऽयमदेवदेहम्
अंशागतं तु क्षितिभृत्तयेह । (* 1) " इति च

भैमीवचनमत्र । एवं शिष्टकृतव्याख्यानेन इन्द्रशब्दस्य नरेन्द्रपरत्वेन अथवा नलपरत्वेन विशेषार्थः सिद्ध्यति । " विशेषवाग्भिः ", " विशेषलेशो ऽयम् " इति पदद्वयमत्र "... ... विशेषप्रतिपत्तिः" इति परिभाषासूचकं सत्, व्याकरणांशस्फोरकं भवति ।

इयमेव परिभाषा अन्यत्रापि सूचिता कविना । स्वयंवरे भैमीं दृष्ट्वा —

"स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं ... ... (* 2) " इत्युक्तवानिन्द्रः । तथा स्तुवानम् इन्द्रं नलः साशङ्कं पश्यति । नलरूपधारी आखण्डलः स्वस्य इन्द्रत्वं निह्नूय स्वोक्तेः मर्त्योचितमर्थं व्याकृत्य तस्य शङ्कामपनुदति (* 3) । गौरी, हरिणी इत्यादिशब्दानां देवतास्त्रीपरत्वेन सामान्यार्थे सिद्धे नलः शङ्कितो भवति । मानवबुद्ध्यनुकूलत्वेन अर्थस्य व्याख्यानात् इन्द्रेण सा शङ्का परिहृता । अत्रापि "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः ... ... इत्येषा परिभाषा संलक्ष्यते ।

अपरत्र स्थान्यादेशविषयः एवं कविना उपनिबद्धः ।

" दयोदयश्चेतसि चेत्तवा ऽभूत
अलङ्कुरु द्यां विफलो विलम्बः ।
भुवः स्वरादेशमथा ऽचरामः
भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ (* 4) ।।"

---

* 1 नैषधम् — ३ – ९४
* 2 नैषधम् — १० - १३३
* 3 ... ... व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेः ।
आखण्डलः तस्य नुनोद शङ्काम् ।। " [नैषधम् – १०–१३४]
* 4 नैषधम् — ८ – ९७

नलदौत्यसन्दर्भे स्थितोऽयं श्लोकः। हे भैमि! अस्मद्विषये दयां न कुरुषे यदि, नापि स्वर्गमागच्छसि, वयं भूमेः स्वरादेशं कुर्मः – इति देवानां वचनम्। "भुवः इति पदं षष्ठयन्तम् स्थानी। स्वर्गश्च आदेशः। षष्ठी स्थाने योगा (*1)" इति वैयाकरणोक्तिः स्थान्यादेशभावं यथा निर्दिशति, एवं भूमेः स्वर्गादेशं कर्तृं संसिद्धाः देवाः इति कवेरुक्तिः।

8–8 अतिदेशः –

व्याकरणशास्त्रे "स्थानिवद्भाव' इति काचन अतिदेशपद्धतिः वर्तते। सोऽयमतिदेशः अध्येतॄणां गहनः व्याख्यैकगम्यश्च। [अत एवोच्यते- अभियुक्तैः – "केचिद्भग्नाः सुद्ध्युपास्येति सन्धौ –" इति] एतमतिदेशं श्रीहर्षः एवमुपनिबध्नाति।

" स्वं नैषधादेश महो विधाय
कार्यस्य हेतोरपि नानलस्सन्।
किं स्थानिवद्भाव मधत्त दुष्टं
तादृक् कृतव्याकरणः पुनस्सः॥ (*2)"

स्वयंवरसन्दर्भे उपनलमुपविष्टाः नलाकृतयः देवाः। सभां प्रविष्टायाः दमयन्त्याः सौन्दर्यं प्रेक्ष्य महेन्द्रः विस्मितस्सन्, स्मितेन गौरी, दृशा हरिणी, कायप्रभया हेमा इयम् (*3) इति सम्भावितवान्। अनया भावनया नलरूपधारिणोऽपि इन्द्रस्य इन्द्रत्वं नापास्तमिति ज्ञायते। यतः, स खलु इन्द्रः स्वस्य देवयोषिद्भिः नित्यपरिचयात् मानुषीं भैमीं सुराङ्गनामेव अभ्यूहते।

अत्र श्लोके 'स्व' शब्देन स्थानी इन्द्रः उच्यते। तस्य नैषधत्वमादेशः। आदेशेकृतेऽपि स्थानिवत्वं न विहन्यते। आदेशप्रयुक्तकार्ये = कपटरहिते आलोचनादिके कार्ये कर्तव्ये सति, इन्द्रप्रयुक्तं = स्थानिप्रयुक्तं कपटोहादिक

---

*1 सिद्धान्तकौमुदी — सूत्र संङ्ख्या – 38

*2 नैषधम् – १० - १३५

*3 नैषधम् – १० - १३३

कार्यमत्र दृश्यते। एतमेव इन्द्रत्वनलत्वकृतम् अतिदेशं स्थानिवद्भावविषयेण संयोजितवानत्र कविः।

किन्तु, "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (* 1) इति सूत्रे स्थानिवद्भावः अल्विधौ प्रतिषिद्धः। तर्हि नानलः [अल् भिन्नः अनल्, अनल् भिन्नः नानल् = अल्एव। अपि च, नल भिन्नः अनलः, अनलभिन्नः नानलः = नल एव] कार्यस्य विधाने कथं वा स्थानिवद्भावः साधुः भवति – ? एवं चात्र इन्द्रः दुष्टं स्थानिवद्भावमधत्त – इति कवेः प्रतिपादनम्। ऐन्द्रव्याकरणस्य कर्ता इन्द्र एवेति पण्डितपरम्परा कथयति। "इमां नो वाचं व्याकुरु" ... ... "ताम् इन्द्रः मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् –" इति शतपथब्राह्मणाश्रुतिरपि वैदिकं इन्द्रव्याकरणं प्रमाणयति। तादृशमहावैयाकरणः कथमेवं स्वविषये स्थानिवद्भावमतिक्रान्तवान् इति श्लोकगता चमत्कृतिः (* 2)।

अत्र नारायणीयव्याख्यायां विशेषान्तरं ग्रथितम्। "पथिमथ्यृभुक्षामात्" (* 3) इति सूत्रेण पथ्यादीनामन्त्यनकारस्य स्थाने आत्वे कृते, स्थानिवद्भावेन नान्तत्वे "हल्ङ्याभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्" (* 4) इति सुलोपः प्राप्नोति किन्तु अल्विधित्वात् सुलोपाभावे ऋभुक्षाः इति रूपं सिद्ध्यति। इन्द्र व्याकरणेतु एतद्विरुद्धतथा तत्रापि स्थानिवद्भावं दुष्टमधत्त" इति तद्व्याख्यासारः (* 5)।

---

* 1 सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 49

* 2 स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ – इत्ययं कार्यातिदेशः। रूपातिदेशस्तु 'अस्तेः भूभाव' इत्यंशे कविना उपनिबद्ध इति अनुपदमेवोच्यते।

* 3 सिद्धान्तकौमुदी — सूत्रसंख्या – 365

* 4 सिद्धान्तकौमुदी – 252

* 5 इन्द्राव्याकरणस्य कुत्रापि अलभ्यत्वात्, तस्य नाममात्रत्वात् विषयस्यास्य प्रामाण्यं प्रत्युदेति सन्देहः।

8–9 एकशेषवृत्तिः :–

वृत्तिपञ्चकान्यतमः समासवृत्तिविलक्षणः एकशेषः। तत्र न केवलं विभक्तिलोपः, अपि तु सरूपाणां पदानां मध्ये एक एव शिष्यते। "सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" (* 1) इति पाणिनीयसूत्रेण "रामश्च, रामश्च, रामश्च", इत्यादिस्थलेषु एकस्य शिष्टत्वं इतरस्य लोपश्च विहितः। एकशेषस्य विशेषविधित्वात् प्रथममेकशेषे कृते, एकस्यैव सुबन्तस्य परिशेषात् अनेकसुबन्तत्वाभावात् ततो द्वन्द्वः न प्राप्नोत्येव। यः परिशिष्टः स लुप्तस्य पदस्य अर्थमपि ददाति – इति व्याकरणमर्यादा। सोऽयमेकशेषः श्रीहर्षेण एवं प्रस्तावितः।

" विधोः विधिर्बिम्बशतानि लोपं
लोपं कुहूरात्रिषु मासि मासि।
अभङ्गुरश्रीक ममुं किमस्याः
मुखेन्दु मस्थापय देकशेषः (* 2) ॥ "

भैमीमुखवर्णनासन्दर्भे ग्रथितोऽयं श्लोकः।

अत्र विधाता चन्द्रसमूहे एकशेषं कृतवानिति कवेः प्रतिपादनम्। मासि मासि कुहूरात्रिषु भिन्नचन्द्राणां लोपं, लेपं भैमीमुखचन्द्रस्य एकशेषत्वं विहितवान् विधिः। लुप्तानां च चन्द्राणां समग्रकान्तिसर्वस्वं भैमीमुखेन्दुनैव सम्पाद्यते। मुखेन्दौ अभङ्गुरश्रीकत्वमपि तस्य परिशेषे वैशिष्ट्यसम्पादकं भवति।

---

* 1 सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 188

* 2 नैषधम् – ७ - ५९

8–10 धातूनां निर्देशः :—

" सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धि यादः
तां पत्युरेष नगरीं नगराजपुत्र्याः ।
भूताभिधानपटु मद्यतनी मवाप्य
भीमोद्भवे ! भवतिभाव मिवाऽस्तिधातुः (* 1) ॥ "

दमयन्तीस्वयंवरसन्दर्भे काशीनगरवर्णनापरोऽयं श्लोकः । भवजलधौ सञ्चरन् सर्वोऽपि जन्तुः नगर्यामस्यां देहं त्यजन् भवसायुज्यं प्राप्नोति । एतस्य उपमानत्वेन व्याकरणांशः कश्चन परिगृहीत एवं कविना । 'अस' धातुः भूतार्थके लुङि 'भू'धातुभावं यथा प्राप्नोति, एवं काश्यां स्थितः शिवत्वं प्राप्नोति – इत्यत्र समन्वयः ।

"अस्तेर्भूः" (* 2) इति पाणिनीयसूत्रेण अर्धधातुकेषु असधातोः प्रयोगं परिहृत्य भूधातु प्रयोग एव अतिदिश्यते । रूपातिदेशश्चायम् । यतः अभूत् इत्यादि भूधातुरूपमेव असधातोरपि प्रयुज्यते ।

एवमन्यत्र (*) णिशि [निशि] धातुप्रयोगः कृतः कविना ।

" क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।
निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः (* 2) " ॥

भैमीसन्निधौ तत्सखीं प्रति नलस्य परिहासवचनमिदम् । हे सखि ! यदियं भैमी रात्राविव दिवा निशिधात्वर्थं न प्रददाति, दिवसस्यैवायं दोषः इति श्लोकभावः । अत्र निशिधातुं प्रयुज्य, तदर्थं अप्रयुज्य पण्डितैकमनोहरं चमत्कारं साधितवान् कविः । "निशि–चुम्बने" इति धातुः । चुम्बनमेव निशिधात्वर्थतया ग्राह्यम् ।

---

* 1 नैषधम् – ११ – ११७

* 2 सिद्धान्तकौमुदी – सूत्रसंख्या – 2470

* णिसि — इति धातुपाठे स्थितः ।

* 3 नैषधम् — २० - ४५

"भुजिक्रिया प्रिया बभूव (* 1)" इति वैवाहिकभोजनवर्णने च धातुनिर्देशः द्रष्टव्यः। "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे (* 2)" इति वार्तिकेन भुज् धातुः अत्र इका निर्दिष्टः।

8–11 क्रिया प्रत्ययाः :–

धातुनिर्देशवत् क्रियाप्रत्ययानां निर्देशोऽपि श्रीहर्षेण एवं ग्रथितः। नलदमयन्त्योः समागमनानन्तरं प्रातः काले वन्दिमागधाः तौ प्राबोधयन्। तस्मिन् सन्दर्भे प्रभातवर्णने काककोकिलसंवादरूपेण कञ्चन व्याकरणांशं रमणीयतया समासञ्जितवान् कविः।

" इह किमुषसि पृच्छाशंसि किं शब्दरूप –
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैव पृष्टः।
भण! फणिभवशास्त्रे तातङः स्थानिनौ का –
विति विहित तुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् (* 3)॥"

व्याकरणतन्त्रे परस्मैपदधातूनां लोटि तिबादिप्रत्यये कृते, "एरुः" "सेर्ह्यपिच्च" (* 4) इति सूत्रद्वयेन "क्रीणातु", "क्रीणीहि" इति, प्रथममध्यमैकवचनयोः रूपद्वये सिद्धे, सिद्धरूपस्य 'तु–हि" इति प्रत्यय–द्वयस्य "तुह्योः तातङाशिष्यन्यतरस्याम् (* 5)" इति सूत्रेण पाक्षिकः तातङादेशः विहितः। "क्रीणीतात्" इत्यादिरूपम् अनेन सिद्ध्यति।

आश्रित्य इममंशं, प्रातःकालिकवायसवचने तातङः स्थानिनौ काविति प्रश्नं, कोकिलाऽलापे च तुहीति समाधानं सम्भावयति कविः। तिर्यग्वचनेऽपि व्याकरणाध्ययनं निरूपयता कविना, मनुजानां तदध्य–

---

* 1 नैषधम् — १६ – १०७

* 2 सिद्धान्तकौमुदी — 3285 – सूत्र प्रसङ्गे प्रस्तावितम्

* 3 नैषधम् — १९ – ६०

* 4 सिद्धान्तकौमुदी – सूत्रसंख्या - 2196, 2201

* 5 सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 2197

यनावसरः व्यङ्ग्यमुखेन प्रतिपादितः (* 1) । "कौ + इति" = काविति इत्यत्र सन्धिमहिम्ना काकध्वनिः सम्यक् परिस्फुरति ।

प्रभातकाले व्याकरणपाठकं शिष्यम् उत्थाप्य पूर्वोक्तपाठं तस्य क्षोदक्षमं चिकीर्षन् गुरुः प्रश्नोत्तरमुखेन तं परीक्षते । तदेवात्र पक्षिव्याहारव्याजेन प्रदर्शितं कविना । 'उषसि' इति पदं तत्समर्थकं च । आधुनिककाले Objective type इति परीक्षापद्धतिः या वर्तते सैवात्र निरूपिता ।

8–12 **तद्धितप्रत्यय प्रसङ्गः :–**

तद्धितप्रत्ययः "तमप्" अपरत्र प्रस्तावितः कविना ।

" **खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयः कादम्बिनीतर्पणात्**
कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डन चेत् पुण्ड्रकः ।
स द्राक्षाद्रवसेचनैः यदि फलं धत्ते तदा त्वद्गिराम् ।
उद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारः तमप्प्रत्ययः (* 2)" ॥

इक्षुः पयसां पिण्डेन दोहदेन यदि संवर्ध्यते, यत्र च तस्य शर्करा–चूर्णमेव मृत्तिका, द्राक्षाद्रवसेचनैः यश्च फलोन्मुखीकृतः, ततोऽपि भैमी–वचसां अधिकमाधुर्यप्रकटनार्थं मधुरशब्दात् तमप् प्रत्ययः कर्तव्यः – इति श्लोकभावः । अत्र दमयन्तीवचनम् इक्षोरपि मधुरमित्यत्र तरप्रत्ययेनैव भाव्यम् (* 3) । किन्तु शर्करा, दुग्धपुण्ड्रक, मधुद्राक्षारसैः सम्मिश्रित–प्रभावस्य इक्षुखण्डस्य विषये भैमीवचनमाधुर्यं तमप्प्रत्ययेनैव (* 4) निरुच्यते – इति कवेः आशयः ।

---

* 1 **'यद्यपि वहु नाधीतं तथापि पठ, पुत्र ! व्याकरणम्' — इति साम्प्रदायिकाः वदन्ति ।**

* 2 **नैषधम् – २१ – १५३**

* 3 **" द्विवचनबिभज्योपपदे तरबीयसुनौ " सिद्धान्तकौमुदी** – 2005

* 4 **" अतिशायिने तमबिष्ठनौ " सिद्धान्त कौमुदी** – 2001

8–13 कारकप्रसङ्गः :–

व्याकरणबिषयेषु कारकप्रक्रिया अन्यतमा। कर्ता–कर्म – करणं – सम्प्रदानम्–अपादनम्–अधिकरणं चेति षट् कारकाणि। वाक्यगतपदानां क्रियान्वयनिर्णेतृ कारकम्। श्रीहर्षः अपादान, कर्म, कारकद्वयं स्वग्रन्थे सुनिपुणं सङ्कलयति। तत्र अपादान (पञ्चमी) – कारकनिर्देशकोऽयं श्लोकः। यथा –

" अतिवृत्तः स वृत्तान्तः त्रिजगद्युवगर्वनुत्।
आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः (* 1) "॥ इति।

दमयन्तीस्वयंवरं प्रति प्रस्थितं कलिं निवर्तयतः इन्द्रस्य वचनमिदम्॥ "स स्वयंवरः अतीतः खलु। वयं तदुत्सवादेव आगच्छामः" इति इन्द्रवचनसारः। 'स्वयंवरात् अगच्छामः' इत्यस्य स्थाने 'स्वयंवर एव आगच्छतामस्माकम् अपादानं खलु – इत्ययं पण्डितकविः अपादानकारकं तल्लक्षणं च स्मारयति।

" ध्रुवमपायेऽपादानम् (* 2) " इति सूत्रेण ध्रुवस्य = अवधिभूतस्य अपादानसंज्ञा विहिता (* 3)। अत्र स्वयंवरस्य अपादान–लक्षणसमन्वयश्च इत्थम् – 'गम्' इति प्रकृतधातुः। उत्तरदेशसंयोगः तस्यार्थः। विभागस्य आश्रयस्तु स्वयंवरः। 'गम्' धातुना स्वयंवरसंयोगः न च वाच्यो भवति। तस्मात् वैयाकरणोक्तलक्षणानुसारं स्वयंवरः

---

* 1 नैषधम् – १७ - ११८

* 2 सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या – 586

* 3 "तत्तत्कर्तृसमवेततत्तत्क्रियाजन्यप्रकृतधात्वर्थवाच्यविभागाश्रयत्वम् अपादानत्वं, तदेव अवधित्वम्"

[परमलघुमञ्जूषा – Page - 204]

अवधिभूतम् अपादानम् भवति। अत्र "आगच्छताम्" इति गमेः प्रयोगे एव स्वयंवरस्य अपादानत्वं सिध्यतीति सूक्ष्मपरिशीलनेन ज्ञायते (*1)।

एवं च व्याकरणांशप्रतिपादनेन साकं, स्वयंवरस्य अपादानत्वकथनात् ... 'वयं ततो विश्लष्टाः = अनर्हत्वेन तिरस्कृताः किमुत भवान्' — इत्यर्थापत्त्यलङ्कारो ऽत्र ध्वन्यते च।

एवं कर्मकारकमपि सचमत्कारं प्रयुक्तवान् कविः। यथा —

" सरसीः परिशीलितुं मया
गमिकर्मीकृत (*2) नैकनीवृता।
अतिथित्वमनायि सा दृशोः
सदसत्संशयगोचरोदरी (*3)॥ इति।

नलं प्रति हंसस्य वचनमिदम्। 'सरः परिशीलनाततपरेण मया अनेकदेशविशेषाः गमने कर्मीकृताः' इति श्लोकभावः। मया नैकनीवृतः सञ्चरिताः इति वक्तव्ये कर्मपदप्रस्तावना कुतो वा कृता कविना इति परिशीलनीयम्।

---

*1 'वृक्षं त्यजति खगः' इत्यादौ वृक्षखगयोः विश्लेषे सत्यपि, प्रकृत 'त्यज' धातुना वाच्यो ऽर्थः विभागः तत्र वर्तते। तत एव वृक्षशब्दस्य तत्र नापादानत्वं, किन्तु कर्मत्वमेव।
[विवरणं तु द्रष्टव्यं परमलघुमञ्जूषातः — Page – 198]

*2 कर्मीकृत – इत्यत्र च्वि प्रत्ययः प्रयुक्तः। च्विप्रत्ययश्च अभूत-तद्भावार्थे सामान्यतया विहितः। अत्र नैकनीवृत्तां कर्मत्वे सिद्धे अभूततद्भावार्थः न युक्तः कथितुम्। तस्मात् "विभाषा सातिकात्स्न्ये" इति सूत्रेण च्विप्रत्ययः कर्तव्यः। नैकनीवृतां सर्वासां – इति तस्यार्थः।

*3 नैषधम् — २ – ४०

" प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेन उद्देश्यत्वम्कर्मत्वम् (* 1) " इति कर्मलक्षणम् । "कर्तुरीप्सिततमं कर्म (* 2)" इति पाणिनिसूत्रतात्पर्यमेवेदम् । ' गम् ' इति प्रकृतधातुः । तदर्थः गमनम् । तदर्थप्रधानीभूतो व्यापारः गमनानुकूलो व्यापारः । तत्प्रयोज्यं प्रकृतधात्वर्थफलं उत्तरदेशसंयोग रूपम् । तदाश्रयत्वे उद्देश्यत्वं नैकनीवृतां वर्तते । तस्मात् गमिधातुं प्रति नैकनीवृतां कर्मत्वं सिद्ध्यति ।

अपि च भैम्याः पितुः भीमराजस्य परिचयसन्दर्भे अपादानकारकप्रस्तावना परोक्षतया कृता कविना ।

" स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा खलु भीमभूपतिः (* 3) "

इति श्लोके भीमशब्दव्युत्पत्तिः प्रकटिता । जन्मतः प्राप्ते भीमनाम्नि वैरिणः सार्थक्यं कल्पितवन्तः । यतः भीतस्य वैरिसमूहस्य भीतेः हेतुभूतोऽयं राजा, ततः " भीत्रार्थानां भयहेतुः (* 4) इत्यपादानकारकत्वं सिद्ध्यति । " भीमादयोऽपादाने (* 5) इति सूत्रेण च औणादिकं (* 6) भीमेतिपदं पाणिनीयेन अनुमोदितम् ।

एवमन्यत्र **"अपवर्गे तृतीयेति वदतः पाणिनेरपि "** (* 7) – इति कलिभटवचने " अपवर्गे तृतीया " (* 8) इति कारकसूत्रं यथातथं निबद्धवान्

---

* 1 **परमलघुमञ्जूषा** — Page - 189

* 2 **सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या** – 535

* 3 **नैषधम् – २ – १६**

* 4 **सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या** - 588

* 5 **सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या** - 3173

* 6 **" इषि युधीन्धि दसिश्याधूसूभ्यो मक् " इत्यौणादिकसूत्रेण सिद्धान्त कौमुदी-सूत्र संख्या**– Page - 526 **'म' प्रत्यये, भियः षुग्वा सिद्धान्त कौमुदी – सूत्र संख्या** – Page - 527 **इति षुग्विकल्पे च भीष्म भीमशब्दौ निष्पन्नौ ।**

* 7 **नैषधम् — १७ – ७०**

* 8 **सिद्धान्तकौमुदी** – 563

श्रीहर्षः । लौकिकैः जनैः मोक्षमार्गः नाश्रयणीयः । यश्च तन्मार्गमाश्रयति स नपुंसक एव' इति वदन् कलिभटः पाणिनिसूत्रं स्वाभिप्रायानुसारं व्याख्यातवान् । सूत्रगतस्य 'तृतीया' पदस्य तृतीयाप्रकृतिरिति व्याख्यानेन नपुंसकार्थत्वं साधितम् । [फलप्राप्तौ द्योत्ये कालाध्वनोः तृतीया स्यादिति सूत्रार्थे वक्तव्ये पूर्वोक्तरीत्या कुव्याख्यां कृतवान् कलिभटः ।]

8–14 **सन्धिविशेषः :–**

"षण्णाम्" इति सन्धिरूपस्य निष्पादने या प्रक्रिया वैयाकरणैः दर्शिता, तामाधारीकृत्य श्रीहर्षः एवं चमत्करोति –

" गत्वान्तरा नलं भैमीं नाकस्मात्त्वं प्रवेक्ष्यसि
षण्णां चक्रमसंयुक्तं पठ्यमानं डकारवत् (* 1) " ॥

भैमीस्वयंवरं प्रस्थितं कलिमुद्दिश्य इन्द्रस्य वचनमिदम् । असंयुक्तत्वेन पठ्यमानस्य "षण्णाम्" इति पदस्य वर्णानामन्तरे डकारः यथा न सुलभं प्रविशति, तथैव भैम्याः नलस्य च अन्तरे कलेः प्रवेशोऽपि – इति श्लोकेऽस्मिन् उपमानसमन्वयः ।

अत्र "असंयुक्तम्, अकस्मात्, प्रवेक्ष्यसि" इति शब्दानाम् अर्थः निपुणम् परिशीलनीयः ।

असंयुक्तं पठ्यमानमित्यत्र संयुक्तशब्देन संयुक्तवर्णत्वं, असंयुक्तशब्देन तद्रहितत्वं च कथ्यते । प्रकृतिप्रत्ययसंयोगाऽभावा प्रक्रियादशा खलु असंयुक्तदशा, "षण्णाम्" इति परिनिष्ठदशायां डकारस्य नाकस्मात् प्रवेशः इति वक्तुमपि नोचितम् । यतस्तत्र डकारस्य न कथञ्चिदपि प्रयोगः वर्तते । यदि पुनः स्थानिवद्भावेन पूर्वडकारत्वं साध्यते, तदपि प्रवेशशब्देन नोच्यते । तस्मात् "असंयुक्त" इत्यस्य प्रक्रियादशागतः षष्+आम् इति स्वरूप एव अर्थः । तदैव डकारस्य 'नाकस्मात्' प्रवेशः युज्जते ।

---

* 1 नैषधम् – १७ - १५१

क्रमशस्तु प्रवेशः तत्र वर्तते । यथा आमः नुटि पदत्वे, जश्त्वे, तदा केवलं षड्+नाम् इति डकारस्य प्रवेशः सम्भवति । (*1) एवं व्याख्या-परिकल्पने एव "अकस्मात्" इति पदस्य अर्थौचित्यं सम्पाद्यते ।

अपि च भारतान्तर्गतनलकथायां कलेः प्रवेशः वर्तते । प्रस्तुतकाव्ये, कृतेऽपि कलिप्रस्तावे तस्य प्रवेशः न कथाविषयः । प्रवेशार्थं तु तेन यत्नाधिक्यं क्रियते । एतच्च "अकस्मात् न प्रवेक्ष्यसि" इति वाक्येन ध्वनयति कविः ।

षण्णाम् इति पदं षष्+आम् इति विभज्य उपमानत्वेन यदा गृह्यते, नलस्य प्रकृतित्वं, भैम्याश्च प्रत्ययतुल्यत्वं सिद्ध्यति । डकारः षष् इति प्रतिपदिके कञ्चित्कालं प्रक्रियावशात् यथा सन्दृश्यते, एवं भाविकथायां कलिरपि नले एव कञ्चित्कालं प्रविशति, इति ध्वन्यन्तरं चात्र प्रतिभासते ।

---

*1 अत्र नारायणीयव्याख्या एवं वर्तते । असंयुक्तं पूर्वं विसन्धितया पृथक्कृतप्रकृतिप्रत्ययविभागं, पश्चात् पठ्यमानं संहितया प्रयोगार्हम् उच्चार्यमाणमिति यावत् । डकारो वर्णः यथा अकस्मात् विधिमन्तरेण न प्रविशति इति साधर्म्योपमा । 'षष्' शब्दात् षष्ठी बहुवचने "षट् चतुर्भ्यश्च" [पा. 7-1-55] इति नुटि तत्सहित-आमि "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" [1-4-17] इति पूर्वपदस्य पदत्वात् "झलां जशोऽन्ते" [पा. 8-2-39] इति जश्त्वेन षकारस्य डकारे "न पदान्तात् ..." [पा 8-4-42] इति निषेधस्य "अनाम्नवति" [वा. 5016] इति निषेधात्, "ष्टुना ष्टुः" [पा. 8-4-41] इति ष्टुत्वेन 'नाम्' नकारस्य णकारादेशे "यरोनुनासिके ..." [पा. 8-4-45] इति डकारस्य स्यापि अनुनासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् अनुनासिकस्य नित्यत्वेन णकारे जाते, सर्वथाऽपिन स्वेन रूपेण "षण्णाम्' इति पदमध्ये डकारो यथा प्रवेशं लभते तथा तयोः मध्ये त्वमपीत्याशयः । — "

[किन्तु नैषा व्याख्या समीचीना वर्तते ।]

13]

8–15 व्यङ्ग्यतया व्याकरणांशाः :—

व्यङ्ग्यतयापि व्याकरणांशप्रतिपादनं श्रीहर्षः स्वग्रन्थे अतिमनोहरं कृतवान् ।

" क्रियेत चेत् साधुविभक्तिचिन्ता
व्यक्ति स्तदा सा प्रथमाऽभिधेया ।
या स्वौजसां साधयितुं विलासैः
तावत् क्षमा नाम पदं बहु स्यात् ॥ (* 1) "

यदि साधूनां महापुरुषाणां गुणविभागानुसारं गणना क्रियते चेत् तदा सा नलरूपा व्यक्तिः कनिष्ठिकाधिष्ठिता भवति । येयं व्यक्तिः स्वतेजोविलासैः बहु शत्रुस्थानं साधयितुं समर्था — इति नलवर्णनापरोऽयं श्लोकः ।

अत्र विभक्तिशब्देन "सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः" इत्यर्थकं "विभक्तिश्च (* 2)" इति सूत्रं परामृश्यते । व्यक्ति (* 3) शब्देन प्रत्ययः अभिधीयते । "प्रथमाभिधेया" इत्यत्र प्रथमाशब्देन प्रथमाविभक्तिः उच्यते । 'स्वौजसां' इति पदेन सु, औ, जसः अभिधीयन्ते । नाम इत्यनेन प्रातिपदिकं, पदशब्देन सुप्तिङन्तं पदं च परामृश्यते । तथा च विभक्तीनां मध्ये का वा विभक्तिः साधुरिति चिन्ता क्रियते चेत्, प्रथमा व्यक्तिः तत्र समाधानं भवति । सा च प्रथमा सु, औ, जस् प्रत्ययबलेन सर्वमपि प्रातिपदिकं पदत्वेन परिणामयति । तस्मात् विभक्तिषु प्रथमाविभक्तिः प्रथमतया परिगणनीया इति व्याकरणार्थः अत्र व्यञ्जितः (* 4) ।

* 1 नैषधम् — ३ – २३
* 2 सिद्धान्तकौमुदी – 184
* 3 व्यज्यते अनेन प्रकृत्यर्थो व्यक्तिः ।
* 4 अत्र अभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रितत्वात्, लक्षणायाश्च अनुपपत्त्यभावेन अभावात्, अप्रकृतार्थप्रतीतिः ध्वनिरेव । – इति मल्लिनाथः ।

अत्र " प्रयोगयोग्यत्वात् एकवचनम् उत्सर्गतः क्रियते "। इति नारायणीयव्यख्यागतं वाक्यं न तावत् विमर्शसहं भवति। यतः प्रातिपदिकानाम् अव्ययानां च उत्सर्गतः प्रथमा क्रियते, न तु एकवचनम्। शब्दप्रक्रियायाम् अव्ययानां पदत्वसिद्ध्यर्थं सुप्रत्यये कृते " अव्ययादाप् सुपः " (* 1) इति लोपो विधीयते। एतदाधारीकृत्यैव एषा नारायणीयव्याख्या प्रवृत्ता। किन्तु रामादिप्रातिपदिकानां विषये द्वितीयादिः विभक्तिः कारकाद्यर्थद्योतनार्थं, सम्बन्धार्थे च क्रियते। प्रथमा तु कर्मादिकारकाणाम् [उक्तार्थत्वे] अभिहितत्वे प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्राद्याधिक्ये ... सर्वत्र सम्भवति। तदेव वैशिष्ट्यं मनसि सन्धार्य कविना, पदत्वसाधने प्रथमा योग्या विभक्तिरिति परिगणिता। एवं श्लोके ऽस्मिन् व्याकरणतन्त्रमर्यादा निपुणं कविना परामृष्टा।

8-16 **प्रयोग चमत्कृतिः :—**

पण्डितैकवेद्यः व्याकरणशास्त्रचमत्कारः श्रीहर्षस्य मूलधनमिति वक्तव्यम्। तत्र दिङ्मात्रमुदाहरणम्। यथा —

" अपि लोकयुगं दृशावपि
श्रुतिदृष्टा रमणीगुणा अपि
श्रुतिगामितया दमस्वसुः
व्यतिभाते सुतरां धरापते ॥ (* 2) " इति

---

* 1 **सिद्धान्त कौमुदी** – 452

* 2 **नैषधम्** – २ – २२

दमयन्तीवर्णनापरोऽयं श्लोकः। अत्र व्यतिभाते इति प्रयोगः विलक्षणः (*1)

" व्यतिभाते – व्यतिभाते – व्यतिभाते "

इति लटि प्रथमपुरुषः। पाण्डित्याऽनुप्राणितचमत्कृतिकारी भट्टहर्षः वचनत्रयमप्येकत्र समासञ्जितवान्।

(1) लोकयुगं व्यतिभाते।

(2) दृशौ व्यतिभाते।

(3) श्रुतिदृष्टा रमणीगुणा अपि व्यतिभाते। – इत्यन्वयो वक्तव्यः।

एवमेव "अधरबिम्ब" शब्दे काचन चमत्कृतिः कविना साधिता। बिम्बमिव अधरः अधरबिम्बम् इति उपमितसमासः आलङ्कारिकैः अनुमोदितः। तदा उपमानस्य बिम्बस्य उत्कृष्टत्वं तावत् सिद्धम्। तदसहमानः श्रीहर्षः अधरस्य उत्कृष्टतां निरूपयन् बहुव्रीहिसमासमाश्रयति। यथा –

---

*1 वि, अति–इत्युपसर्गपूर्वक भा - दीप्तौ इति धातुः "कर्तरि कर्म व्यतिहारे"– [सिद्धान्त कौमुदी 2680] इति सूत्रेण आत्मनेपदी भवति। लटि प्रथमपुरुषे वचनत्रये–अदादित्वात् शपी लुकि [सिद्धान्त कौमुदी – 2423] 'टित आत्मनेपदानां टेरे', इत्येत्वे [सिद्धान्त कौमुदी 2232] बहुवचने झस्य "आत्मनेपदेष्वनतः" [सिद्धान्त कौमुदी 2258] इति अदादेशे, वचनत्रयेऽप्येकं रूपं सिद्ध्यति।

(1) व्यति + भा + (त)ते = व्यतिभाते।

(2) व्यति + भा + (आताम्) आते = व्यतिभाते।

(3) व्यति + भा (झ) अते = व्यतिभाते–इति वचनत्रये रूपप्रक्रिया;

" अधरं किल बिम्बनामकं
फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् ।
लभते ऽ धरबिम्बमित्यदः
पदमस्या रदनच्छदं वदत् ॥ (* 1) "

अधरम् अवरम् बिम्बम् यस्मात् ओष्ठात् – तद्भैम्याः रदनच्छदं 'अधरबिम्ब'मित्युच्यते – इति कवेः भावना ।

श्रीहर्षः पाणिनीयेतरव्याकरणनिर्मातॄन् नामतः न सम्भावितवान् । किन्तु प्रयोगविषये पाणिनीय – अपाणिनीयप्रयोगान् सर्वानपि स्वैरमादृतवान् । ते प्रयोगाः "निरङ्कुशाः कवयः" इति लोकोक्तिम् अन्वार्थां कुर्वन्तु नाम ।

विशिष्टपदप्रयोगैः श्रीहर्षः वैयाकरणानां हृदयमावर्जयति । प्रतिसर्गं परश्शतं प्रयोगा एते वर्तन्ते । कालिम्मन्या (* 2), क्षीरस्यन्तः (* 3), वदावदः (* 4), श्यैनम्पाता (* 5), संराविणः (* 6), स्थानोत्थायम् (* 7) इत्यादिकम् तत्र दिङ्मात्रोदाहरणं भवत्येकोनविंशति सर्गतः ।

अस्य काव्यस्य व्याख्यातारः 'चाण्डु' पण्डितादयः तत्तत् प्रयोग–साधने अनेकव्याकरणग्रन्थान् परामृष्टवन्तः (* 8) । तत्र अतिप्राचीनव्याख्याता 'चाण्डु'पण्डितः पाणिनीयं काशिकाग्रन्थं, कातन्त्रव्याकरणम् [एतदेव कौमारव्या–करणमिति, कात्यायनव्याकरणमिति च व्यवहृतं] च प्रमाणतया बहुत्र स्वीकृतवान् । तद्व्याकरणद्वयं ये पाठकाः अनुसरन्ति, तत्सम्मतिसम्पादनार्थं तदुभय–मार्गं स्वीकृतवान् अयं व्याख्याता ।

एवमस्मिन् प्रकरणे संस्कृत – प्राकृतभाषाविषयाः, व्याकरण–विषयाश्च, श्रीहर्षेण प्रतिपादिताः – इति विविच्य प्रदर्शितम् । शास्त्रीयांश–निक्षेपणे व्युत्पत्तिप्रकटनप्रियस्य कवेरुत्साहः प्रतिश्लोकं सन्दृश्यते ऽस्मिन् काव्ये ।

---

* 1 नैषधम् – २–२४
* 2 नैषधम् – १९ - ५ * 3 नैषधम् – १९ - १८
* 4 नैषधम् – १९ - २४ * 5 नैषधम् — १९ - १२
* 6 नैषधम् – १९ - २९ * 7 नैषधम् — १९ - १८
* 8 K. K. Handiqui महोदयस्य ग्रन्थे उपोद्घाते सम्यक् विवृतमिदम् ।

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

9

मीमांसादर्शनपरामर्शः ।

नैषधीयचरितै मीमांसादर्शनविषयाः प्रकरणे ऽस्मिन् विव्रियन्ते । निखिलः वेदः धर्मप्रतिपादकः । धर्मश्च चोदनाप्राप्तो ऽर्थः (* 1) । तैस्तैः न्यायैः धर्मस्य मीमांसा [विचारणा] क्रियते – इति मीमांसादर्शनस्य तन्नाम सार्थकम् । श्रुत्यनुमोदिताभिः स्मृतिभिः श्रौतगृह्यधर्मक्रियाकलापाः विधीयन्ते । तत्सर्वं कल्पमिति वेदाङ्गत्वेन कथ्यते । श्रुतिस्मृत्युक्तविधीनाम् अर्थनिर्धारणेन मीमांसायाः दर्शनान्यतमत्वं सुप्रथितम् ।

* 1 'चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः' [जैमिनीय दर्शनम् 1-2]

9—1 **मीमांसा दर्शनस्य निरीश्वरत्वम् :-**

मीमांसादर्शनप्रसङ्गस्य श्रीहर्षकाव्ये प्रथमतया उदाहार्यमिदम् –

" **वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने**
हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।
मीमांसयेव भगवत्यामृतांशुमौलौ
तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ।। (* 1) "

भैम्याः स्वयंवरे कुशद्वीपाधिपं ज्योतिष्मन्तं वाग्देवी नितरां वर्णितवती। तथापि सा बाला तस्मिन् न मन आधत्ते – इति श्लोकभावः। श्रुतिषु अनेकशः ईश्वरः स्तुतः रुद्रसूक्त,शतरुद्रियादिभागाः ईश्वरस्तुतिपरा एव। वेदमार्गमनुसृत्य न्याय – योग – वेदान्तदर्शनानि ईश्वरमहत्त्वं प्रबोधयन्ति। किन्तु वेदस्य कर्मार्थत्वेन सार्थक्यं ब्रुवता मीमांसादर्शनेन ईश्वर प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते। कर्मैव अपूर्वजननद्वारा फलं प्रददातीति तेषां मतम्। कर्मातिरिक्तस्य ईश्वरस्य अङ्गीकरणे कर्मणः उत्कृष्टता विहन्यते – इत्यभिप्रायेण ते एवं निर्णीतवन्तः। एवं च आस्तिकदर्शनेषु निरीश्वरं मीमांसादर्शनम्।

एतदाधारीकृत्य प्रकृतश्लोके श्रीहर्षः मीमांसां भैम्याः उपमानत्वेन स्वीकृतवान्। यथा एतत् दर्शनं ईश्वरं न भजते तथैव वैदर्भी तस्मिन् कुशद्वीपाधिपे नासक्ता इति समन्वयः।

9–2 **देवानां विग्रहवत्व निराकरणम् :-**

मीमांसादर्शनं च जैमिन्युपज्ञम्। एतद्दर्शनगतप्रधानांशेषु पूर्वोदाहृतम् ईश्वरनिराकरणं तावदेकम्। देवतानां विग्रहवत्वनिराकरणं चापरम्। एतद्विषयं श्रीहर्षः एवं सङ्कलयति।

---

* 1 **नैषधम् – ११ – ६४**

" विश्वरूपकलनादुपपन्नं
तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुः
व्यर्थतां मदर्शनि स निनाय ॥ (* 1) "

भैमीस्वयंवरवार्तां देवेन्द्रसमीपे प्रकाशयति नारदः । भैम्यामभिलाषिणः राजानः अन्योन्यवैराणि संयम्य स्वयंवरं प्रतीक्षन्ते । तस्मात् कलहभोजनो नारदः भुवं विहाय सुराधिपस्य असुरविरोधं सम्भावयन् स्वर्गमायाति । एतद्विषयं नारदात् श्रुत्वा शतक्रतुः, स्वस्य उपेन्द्रसहायेन असुरैः विग्रहो न जायते, इति कथयति । सन्दर्भोऽयं मीमांसाविषयेण संयोजितः कविना । " चतुर्थ्यन्तार्थो देवता " इति मीमांसकानां मतम् । मखभुजां देवानां विग्रह एव नास्ति । यदि तेषां विग्रहवत्वम् एक एव इन्द्रः भिन्नदेशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यज्ञेषु कथं हविरादिकं स्वीकरोति ? इति सन्देहे जाते तत्समाधानार्थं तेषां देवानां विग्रहः निराकृतो जैमिनिना । एवं च इन्द्रादीनां विशेषणत्वेन श्रुतिषु प्रयुक्तं वज्रहस्तऽदिपदजातं अर्थवादमात्रं भवति । यतः इन्द्रस्य विग्रह एव नास्ति, तत एव तस्य आयुधं वज्रमपि नास्ति इति जैमिनेः आशयः ।

अमुमंशं निरूपयन् श्रीहर्षः उपेन्द्रेण जैमिनिमुपमितवान् । यथा जैमिनिः देवनां विग्रहं (शरीरं) न सहते, तथा उपेन्द्रोऽपि देवानां दैत्यैः विग्रहं (युद्धं) न सहते । " मन्त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु देवतानां सत्त्वं इति जैमिनिसूत्रम् चात्र प्रमाणम् (* 2) ।

एवं मीमांसकानां मतानुसारं देवताविग्रहनिराकरणं प्रतिपाद्य, श्रीहर्षः स्वस्य अद्वैताभिमानित्वात् मीमांसकमतमेवं निराकरोत्यन्यत्र ।

---

* 1 नैषधम् — ५ - ३९

* 2 प्रकृत श्लोके नारायणीयव्याख्यायां मीमांसकानां वचनानि उदाहृतानि । "या काचित् तेन मन्त्रेणोच्यते सा देवता चेतनाऽचेतना वा भवतु, क्वचित् बाणाः, क्वचित् धनुः क्वचिन्मौर्वी " इति ।

" विश्वरूपकलनादुपपन्नं
तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।
विग्रहं मखभुजामसहिष्णुः
व्यर्थतां मदर्शनि स निनाय ।। (* 1) "

भैमीस्वयंवरवार्तां देवेन्द्रसमीपे प्रकाशयति नारदः । भैम्यामभिलाषिणः राजानः अन्योन्यवैराणि संयम्य स्वयंवरं प्रतीक्षन्ते । तस्मात् कलहभोजनो नारदः भुवं विहाय सुराधिपस्य असुरविरोधं सम्भावयन् स्वर्गमायाति । एतद्विषयं नारदात् श्रुत्वा शतक्रतुः, स्वस्य उपेन्द्रसहायेन असुरैः विग्रहो न जायते, इति कथयति । सन्दर्भोऽयं मीमांसाविषयेण संयोजितः कविना । "चतुर्थ्यन्तार्थो देवता" इति मीमांसकानां मतम् । मखभुजां देवानां विग्रह एव नास्ति । यदि तेषां विग्रहवत्वम् एक एव इन्द्रः भिन्नदेशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यज्ञेषु कथं हविरादिकं स्वीकरोति ? इति सन्देहे जाते तत्समाधानार्थं तेषां देवानां विग्रहः निराकृतो जैमिनिना । एवं च इन्द्रादीनां विशेषणत्वेन श्रुतिषु प्रयुक्तं वज्रहस्त ऽ दिपदजातं अर्थवादमात्रं भवति । यतः इन्द्रस्य विग्रह एव नास्ति, तत एव तस्य आयुधं वज्रमपि नास्ति इति जैमिनेः आशयः ।

अमुमंशं निरूपयन् श्रीहर्षः उपेन्द्रेण जैमिनिमुपमितवान् । यथा जैमिनिः देवनां विग्रहं (शरीरं) न सहते, तथा उपेन्द्रोऽपि देवानां दैत्यैः विग्रहं (युद्धं) न सहते । "मन्त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु देवतानां सत्त्वं इति जैमिनिसूत्रम् चात्र प्रमाणम् (* 2) ।

एवं मीमांसकानां मतानुसारं देवताविग्रहनिराकरणं प्रतिपाद्य, श्रीहर्षः स्वस्य अद्वैताभिमानित्वात् मीमांसकमतमेवं निराकरोत्यन्यत्र ।

---

* 1 नैषधम् — ५ - ३९

* 2 प्रकृत श्लोके नारायणीयव्याख्यायां मीमांसकानां वचनानि उदाहृतानि । "या काचित् तेन मन्त्रेणोच्यते सा देवता चेतनाऽचेतना वा भवतु, क्वचित् बाणाः, क्वचित् धनुः क्वचिन्मौर्वी " इति ।

" प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्ति
हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये।
संशेरते ऽस्माभिरवेक्ष्य भुक्तं
मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ (*1)"

स्वयंवरानन्तरं नलाय वरप्रदाने इन्द्रस्य वचनमिदम्। नलकृतयज्ञेषु सर्वजनसमक्षं देवाः हविर्भागं स्वीकुर्युरिति, तेन च प्रत्यक्षदर्शनेन सर्वजनाः देवानां साकारत्वम् अङ्गीकुर्वन्तीति श्लोकभावः।

एवञ्च मन्त्रमयी देवतेति जैमिनिमतं परामृश्य, देवानां साकारत्वम् इन्द्रमुखेन समर्थितवान् श्रीहर्षः।

9-3 शब्दप्रामाण्य वादः :-

मीमांसकाः शब्दप्रामाण्यवादिनः। श्रुतिः यथातथं प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते तैः। कलिभटप्रस्तावे मीमांसकानां शब्दप्रामाण्यम् एवं परामृष्टम्।

" पापात् तापा मुदः पुण्यात् परासोस्स्युरिति श्रुतिः।
वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात् तदाख्यात बलाबले ॥ (* 2) "

मीमांसकमते वेदबोधितः धर्मः प्रमाविषयो भवति। यद्यपि मीमांसकैः प्रत्यक्षप्रमाणादारभ्य अनुपलब्धिपर्यन्तम् अङ्गीक्रियते, तथाऽपि तेषां शब्द एव परमं प्रमाणम्। अमुमंशमालम्ब्य, शब्दप्रमाणस्य वेदस्य प्रत्यक्षेण बाधितत्वं वर्तते – इति कविः पूर्वपक्षरूपं वादमेवं परामृशति।

श्रुतिस्मृतिबोधितं धर्मकार्यं प्रयागस्नानादिकं कुर्वतः कस्यचन पुरुषस्य सद्य एव दुर्मरणे सञ्जाते, शब्दतः प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति नास्तिकानामुक्तिः अनुमोदनीया खलु इति कलिभटस्य वचनम्।

* 1 नैषधम् — १४ – ७३
* 2 नैषधम् — १७ - ४५

9-4 प्रत्यक्ष प्रामाण्यम् :-

एतत्कलिभटप्रसङ्गानन्तरम् इन्द्रवचनेन देवानां, तथा वैदिकमार्गस्य च प्रत्यक्षप्रामाण्यं निरूपयति कविः। "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इति श्रुतिवाक्य प्रतिपादितः इन्द्रः तत्र कलेः समक्षमेव वर्तते। तस्मात् श्रुतेः प्रत्यक्षत्वं सिध्यत्येव। तथाऽपि, यदि तस्येन्द्रस्य अङ्गीकरणे कलिः, अथवा नास्तिकः न तावत् सुमुखः, तत्खलु "माता ते वन्ध्या" इति व्यवहारवत् हास्यास्पदं भवति। एतदर्थप्रतिपादकं महेन्द्रस्य वचनम् यथा -

" लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे।
क इत्थं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ (* 1) " इति।

अपि च इन्द्रादिवत् कलिरपि देवजातिपुरुष एव। स खलु ब्रह्मणः लोकात् भैमीस्वयंवरार्थमागच्छति। देवतात्वं, ब्रह्मलोकाधिवासम् अनुभवन्नपि कलिः वेदस्याप्रामाण्यं यदाघोषयति, तत् लोकप्रतारणमेवेति ज्ञायते।

9-5 अर्थवादानाम् आनर्थक्यविचारणा :-

मीमांसादर्शने अर्थवादाधिकरणे अर्थवादानाम् आनर्थक्यं बहुधा विचारितम्। श्रुतिः विधि-मन्त्र-निषेध-अर्थवाद-नामधेय भेदेन पञ्चधा विभक्ता। तत्र विधिः इष्टसाधने पुरुषं प्रवर्तयति, निषेधश्च अनिष्टात् पुरुषं निवर्तयति। कृत्स्नस्य वेदस्य प्रयोजनं ब्रुवद्भिः मीमांसकैः विधि-निषेधैकवाक्यतया मन्त्राऽर्थवादनामधेयानामपि सार्थक्यं प्रकल्पितम्। तद्विषये पूर्वपक्षिभिः आशङ्कितम् आनर्थक्यमाश्रित्य कलिः एवं वदति।

" प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत् ... " (* 2) इति। वस्तुतस्तु जैमिनिः "आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् ... इत्यादिसूत्रैः (* 3) अर्थवादानाम् आनर्थक्यं विवृत्य, अनन्तरसूत्रैः तेषां सार्थक्यमेव सिद्धान्त-

---

* 1 नैषधम् — १७ — ८५

* 2 चार्वाकदर्शनप्रसङ्गे 3-2 विषये विवृतम्

* 3 " आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्थानाम् "
" शास्त्रदृष्टविरोधाच्च " " तथा फलाऽभावात् "
" अन्यानर्थक्यात् " " अभागि प्रतिषेधाच्च " " अनित्यसंयोगात् "
[जैमिनीयसूत्राणि — 1 - 2 - 1, 2, 3, 4, 5, 6]

यति (* 1) । तथा च अर्थवादानां प्रयोजने सिद्धे, "प्रलापत्वं" कथं वा अभ्युपगम्यते ? तस्मात् नास्तिककृता प्रतारणा अत्र सम्यक् परिशीलनेन स्पष्टा भवति ।

9-6 स्मृतितः श्रुतेः प्राबल्यम् :-

एवं " यूपद्विपदायिनी " प्रसङ्गेऽपि मीमांसकानामभिप्रायः नास्तिकैः अपव्याख्यातः (* 2) । वस्तुतस्तु श्रुतिस्मृत्योः विरोधे श्रुतिरेव प्रबलतरा — इति विरोधाधिकरणे मीमांसकैः चर्चितम् । "विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्, असति ह्यनुमानम्" "हेतुदर्शनाच्च " (* 3) इति सूत्रद्वयेन स्मृतेः क्षेपकत्वं निर्णीतम् । श्रुतिस्मृत्योः विरोधाभावे स्मृत्यनुसारतया श्रुतेः कल्पनम् योग्यम् । किन्तु तयोर्विरोधे श्रुतिः आदर्तव्या, स्मृतिः तिरस्कार्या । यूपद्विपदायिनीवृत्तान्ते सर्ववेष्टनस्मृतेः औदुम्बरीस्पर्शनश्रुतेश्च

---

* 1 " विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः " "तुल्यं च साम्प्रदायिकम् " " अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्यात् शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतः तस्मादुपपद्येत "; " गुणवादस्तु "; " रूपात् प्रायात् "; " दूरभूयस्त्वात् "; " स्त्र्यपराधात् कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् "; " आकालिकेप्सा "; " विद्याप्रशंसा "; "सर्वत्व-माधिकारिकम् "; " फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् " ।

[जैमिनीयसूत्राणि — 1 – 2, – '7' प्रभृति '17' पर्यन्तम्]

* 2 "श्रुतिश्चद्धत्थविक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् ।
मीमांसामांसलप्रज्ञाः तां यूपद्विपदायिनीम् ॥"

इति श्लोकः चार्वाकदर्शने 3-5 विषये उदाहृतः ।

* 3 जैमिनीय सूत्रम् — 1 – 3– 2 — 3, 4

विरोधः दृश्यते । अत्र द्वयोः विकल्पत्वमपि न खलु वाच्यम् । तथा सति अन्योन्याश्रयदोषः सिध्यतीति श्लोकवार्तिककारः कुमारिलः अभिप्रैति (* 1) ।

एवं विरोधाधिकरणे श्रुतिस्मृत्योः बलाबलनिर्णये क्रियमाणे — " श्रुतिं श्रद्धत्थ विक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् " इति प्रकृतश्लोके श्रुतेरेव प्रक्षिप्तत्वकथनं लोकप्रतारणमेव खलु । पूर्वोक्ताधिकरणेन सर्ववेष्टन-स्मृतेः क्षेपकत्वं तावत् सिद्धम् । न तु श्रुतेः । एवं च मीमांसादर्शनगतस्य विरोधाधिकरणस्य परामर्शः अत्र कविना कृत इत्यत्र नास्ति सन्देहः ।

9–7 स्वतःप्रामाण्यवादः :–

मीमांसकानां स्वतःप्रामाण्यवादः श्रीहर्षेण परामृष्टः । यथा —

" **अथवा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ।**
स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ।। (* 2) "

कुण्डिनपुरप्रेषणसमये हंसं प्रति नलस्य वचनमिदम् । यथा ज्ञानस्य यथार्थता स्वत एव ज्ञेयं, तथा सत्पुरुषाणां परार्थप्रवणता स्वत एव वर्तते – इति श्लोके उत्तरार्थस्य भावः । अत्र उपमानांशत्वेन मीमांसकसिद्धान्तः स्वीकृत इति तत्तद्व्याख्याकाराः, Handiqui महोदयश्च, अभिप्रयन्ति । ज्ञानप्रामाण्यविषये दार्शनिकेषु बहुधा विवादाः दृश्यन्ते । (1) ज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये स्वतः सिद्धे इति साङ्ख्याः, (2) तद्द्वयमपि परतः प्राप्तमेवेति नैयायिकाः, (3) अप्रामाण्यं स्वतः सम्भवतीति, प्रामाण्यं तु परतः प्राप्नोति – इति बौद्धाः, (4) प्रामाण्यं स्वतः सिद्धमिति, अप्रामाण्यं परतः प्राप्तमिति च मीमांसकाः विवदन्ति । स्वतः प्रामाण्याऽभावे

---

* 1 " **यद्वा श्रुत्यप्रमाणात्वात् स्मृतेः प्रामाण्यमिष्यते ।**
सिद्धाच्च तत्प्रमाणत्वात् श्रुत्यप्रामाण्यकल्पना ।।
तथा श्रुतिप्रमाणत्वात् स्मृत्यप्रमाण्यकल्पनम् ।
तदप्रामाण्यसिद्ध्या च श्रुतिप्रामाण्यनिश्चयः ।। "

* 2 **नैषधम्** – २–६१

ज्ञानस्य प्रमाणे अनवस्था सिध्यतीति मीमांसकानामभिप्रायः । स्वतः ग्रहणं नाम — अप्रामाण्याग्राहक यावद्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम् । एवं प्रकृत-श्लोके स्वतःप्रामाण्यवादपरामर्शनेन मीमांसकानामाशयप्रकटनप्रवणत्वं प्रकटितं कवेः (* 1) ।

9-8 द्वैधे बहूनां वचनं ग्राह्यम् :-

एवमेव श्रीहर्षः मीमांसकन्यायमपरमुपनिबध्नाति । कलेः प्रसङ्गा-नन्तरं धर्मराजः तं निरस्यन् परलोकं च साधयन् एवमुद्बोधयति ।

" **समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्ययम् ।**
लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥" (* 2)

अनुसरणीयकार्यस्य द्वैधीभावे, प्राकृतः जनः द्वित्रैः अनुसृतं मार्गं विहाय शताधिकैरनुसृतमेव पन्थानमाश्रयति । एषा लौकिकी मर्यादा "द्वैधे बहूनां वचनं ग्राह्यम् (* 3) " इति शास्त्रीयन्यायतया मीमांसकैः स्वीकृता । तमेनं न्यायं मनसि सन्धार्य धर्मराजः परलोकाङ्गीकरणे जनबाहुल्यस्य विश्वास एव कारणमिति प्रकटतवान् ।

वेदैः स्थिरीकृतं, वेदानुसारिभिः मतैः, स्मृतिपुराणादिभिश्च प्रधानतया मीमांसादर्शनेन च निर्धारितं परलोकं [परलोकसाधकं धर्ममार्गं] सर्वोऽपि जनः अङ्गीकरोति । वैदिकेतरं नास्तिकमतं तु अल्पसङ्ख्याकैः केवलमवलम्ब्यते । एवं च परलोकाङ्गीकरणे मीमांसकन्यायः मार्गदर्शी तावत् भवतीति कवेः प्रतिपादनम् ।

9-9 यज्ञीयांशानाम् प्रसङ्गः :-

एवं मीमांसादर्शनविषयान् श्रीहर्षः स्वकाव्ये परामृष्टवानिति निरूपितम् । अपि च एतद्दर्शनप्रसक्तानां यज्ञीयविषयाणां च प्रतिपादने कवेरभिनिवेशः सङ्ग्रहेण परिशील्यते ।

---

* 1 **अस्य विवरणं** Handiqui **महाशयस्य नैषधचरितम् इति ग्रन्थात् अभ्युपेयम्** — Page - 518

* 2 **नैषधम् — १७ — ९८**

* 3 **नारायणीय व्याख्यातः स्वीकृतम् ।**

I. याग,होमद्रव्यवाचकौ 'सवनहव्यशब्दौ' पुष्करद्वीप — शाकद्वीपराजवाचकत्वेन कविना गृहीतौ (* 1)।

II. दौत्यार्थं नलं प्रार्थयतां देवानां वचनेषु अनेकं यज्ञीयं पदजातं प्रयुक्तं कविना (* 2)।

III. नलवर्णने 'इष्ट' – 'पूर्त' पदद्वयं प्रयुज्य नलस्य स्वर्भोगं प्रतिपादितवान् कविः (* 3)।

---

* 1 a) "स्वादूदके जलनिधौ 'सवनेन' सार्थम् ..."
b) "नन्वत्र 'हव्य' इति विश्रुतनाम्नि ..."
(नैषधम् — ११ – २७, ३७)

* 2 "इष्टं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूत् या ऽ ह्रस्वराह्लादिनी
धर्मार्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्या ऽ न्विताख्यापदाम् ... ॥
(नैषधम् — ५ – १३५)

इष्टं नाम यागः। श्रुतिर्वेदः, प्रतिश्रुतिश्च प्रत्याश्रवणं (प्रत्याश्रुतं) भवति। 'अस्तु श्रौषट्' इत्यादिवाक्यं प्रत्याश्रुतमित्युच्यते। 'स्वराह्लादिनी' शब्देन उदात्तादिस्वरत्रयस्य आह्लादिनी इति वा अर्थः अभिधीयते। 'धर्मार्था' इत्यत्र 'धर्म'शब्देन श्रुति वाक्य चोदनया प्राप्तो ऽ र्थः उच्यते। श्रुतिप्रतिभटीकृत्या इत्यस्य अयमर्थः – 'ओ श्रावये'ति अध्वर्युणा प्रयुक्तवाक्यस्य समनन्तरम्, आग्नीध्रेण ऋत्विजा प्रतिभटी क्रियते। 'अन्विताख्यापदाम्' इत्यनेन मीमांसकानां अन्विताभिधानवादश्च सूच्यते। एवमस्मिन् श्लोकभागे सर्वमपि पदं यज्ञीयमिति ज्ञेयम्।

* 3 " इष्टेन पूर्तेन नलस्य वश्याः स्वर्भोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः "
[नैषधम् — ३ – २१]

अत्र इष्ट, पूर्तशब्दाभ्यां श्रौतस्मार्तरूपं द्विविधमपि कर्म प्रोच्यते। यथा – इष्टमाग्नेयादि श्रौतकर्म, पूर्तं वापीकूपादि स्मार्तकर्म " इति [वेदभाष्यम् — Page - 733] प्रोच्यते। एभिः इष्टापूर्तैः देवानां प्रीणनं, ततश्च स्वर्गादि प्राप्तिः, इति कर्ममार्गः अत्र संसूचितस्तावत्।

IV. सार्वकामिकक्रतुप्रसङ्गः कृतः कविना (*1)।

V. यज्ञान्ते क्रियमाणम् इडाभक्षणम् कविः नलवर्णने निबद्धवान् (*2)।

VI. अग्नीषोमीय पशु [गो] विशसनमपि कलिप्रसङ्गे उट्टङ्कितं कविना (*3)।

---

*1 "क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं नु मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः।"
[नैषधम् — ९ - ७५]

इति नलदौत्यगतश्लोकेन एतत्क्रतुः प्रस्तुतः। "यं कामं कामयते तमेतेनाऽभ्यश्नुते [तैत्तिरीयसंहिता - 7-1-1] इत्यग्निष्टोमहोम-प्रशंसावचनेन यं काममुद्दिश्य अग्निष्टोमक्रतुः क्रियते स तं साधयतीति ज्ञायते। एवं च अग्निः यदि भैमीमभिलष्य तत्क्रतुं करोति स कथंवा व्यभिचरति-इति नलवाक्यसमन्वयः।

*2 राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा, कृताध्वराज्यौपमयैव राज्यम्।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम्॥
[नैषधम् - ३ - २४]

सततयाजकः स राजा श्रोत्रियाधीनां सकलसम्पदं करोति। यज्ञादिषु हुतं हविः यज्ञान्ते यजमानो भुङ्क्ते। "यजमानपञ्चमाः इडादिहविश्शेषं भक्षयन्ति" इति कल्पोक्तमार्गेण शेषं हविः सम्भक्ष्य, तद्यागफलत्वेन अशेषं राज्यं अनुभवति नलः।

*3 "हिंसागवीं मखे वीक्ष्य रिरंसुः धावति स्म सः।
सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्निरास तम्॥"
[नैषधम् - १७-१७७]

एतच्च विशसनं "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति श्रुतिविहितम्। अनेन विधिविहितहिंसा न पापकरी – इति च कवेरभिप्रायः।

VII. सौत्रामणीक्रतौ प्रवृत्तं ब्राह्मणम् अन्यत्र वर्णितवान् कविः (* 1)।

VIII. सर्वस्वारयागे याजकः आत्महननमपि यज्ञाङ्गत्वेन करोति। एषोऽप्यंशः कविना कलिप्रसङ्गे निबद्धः (* 2)।

IX. अदृष्टफले ज्योतिष्टोमादौ दृष्टफले श्येनकारीरादौ च यत्र क्वचित् फलस्य व्यभिचारः, तत्र कर्मणि वैफल्यमेव कारणम्। न तु तावता कर्मणि अनादरोयोग्यः–इति कवेः प्रतिपादनं महत्तरं दृश्यते (*3)।

एवं मीमांसासम्बद्धाः विषयाः सङ्ग्रहेणात्र संसूचिताः।

---

*1 ... दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥"
[नैषधम् – १७ - १८२]

सौत्रामणीयागे सुराग्रहणं विधिविहितम्। "सौत्रामण्यां सोमग्रहान् सुराग्रहांश्च गृह्णन्ति" इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम्।
[तैत्तिरीयब्राह्मणम् — 1 – 3 – 3 – 4]

*2 "आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम्।
सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्टवाऽथ विव्यथे ॥" (नैषधम् – १७ –२०२)

आत्महननस्य अत्यन्तपापकरत्वेऽपि सोऽयं याजकः "सोऽन्त्येष्टौ सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयति – इति श्रुतिवाक्यानुसारम् आत्महननं पुण्यप्रदं करोति।

*3 "... तद्दृष्ट्या व्यर्थतामात्रमधर्मस्तु न धर्मजः [नैषधम् – १७ – १००] इति कलिवचने धर्मक्रियया अधर्मः नैव संभवतीत्यंशः सम्यक् प्रतिपादितः। धार्मिकतापरिरक्षकमेतद्वाक्यम्। अङ्गविधिलोपेन द्रव्यलोपेन च विधिविहिता क्रिया सत्फलप्रदा यदा न भवति तर्हि लोपसंस्करणे यत्नाधिक्यम् कर्तव्यम्। न खलु तावता धर्मक्रिया अधर्मप्रदा भवतीति व्याख्यातुं युज्यते – इति कवेराशयः।

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

10

अद्वैतदर्शनपरामर्शः ।

श्रीहर्षः नैषधीयचरिते अद्वैतवेदान्तप्रतिपादकान् अंशान् बहुधा समाबद्धवान् । अद्वैताऽभिमानी अयं कविः पूर्वमीमांसाप्रतिपादितं काम्यकर्म-विभागं, न्यायदर्शनप्रतिपादितं बाधापगमरूपं मोक्षपद्धतिं च तिरस्कृतवान् । नास्तिकमतानि च कविना खण्डितानि । एवं विमतमतखण्डनपूर्वकम् प्रस्थान-त्रयोक्तान् [उपनिषदः, ब्रह्मसूत्राणि, गीता च प्रस्थान त्रयमित्युच्यते] अंशानवलम्ब्य वाच्यत्वेन, उपमानादिरूपेण, व्यङ्ग्यमुखेन च अद्वैतवेदान्तम् अत्र काव्ये योजितवान् श्रीहर्षः । तद्विषयाः अत्र प्रकरणे परामृश्यन्ते ।

15]

10-1 **यतव्रतानां ब्रह्मदर्शनम् :-**

तत्तद्विषयपरित्यागपूर्वकं यद्ब्रह्म योगिभिः प्रार्थ्यते तदेव श्रीहर्षेण एवमुपमानत्वेन स्वीकृतम् ।

" नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि ।
प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ।। " (* 1)

भैमीसमीपमागतं हंसं विषयान्तरपरित्यागपूर्वकं भैमीसख्यः प्रेक्षन्ते – इत्यंशस्य उपमानत्वेन, यतव्रतचित्तानां योगिनां मनांसि ब्रह्मणि संलग्नत्वं स्वीकृतमत्र । यतव्रतानां योगिनां मनांसि ब्रह्मणि संलग्नानि – इत्यत्र "तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।" "यदा विनियतं चित्तम् आत्मन्येवावतिष्ठते ।" "निस्पृहः सर्वकामेभ्यः युक्त इत्युच्यते तदा । (* 2)" इत्यादि स्मृतिवचनानि प्रमाणम् ।

हंसशब्दस्य 'आत्मा' इत्यर्थः कथ्यते । ततश्च हंसदर्शनेन आत्मदर्शनं, सख्यः यतव्रतौपम्यं च सम्यगन्वितं भवति । आत्मनि दृष्टे सति सर्वसंशयविच्छेदत्वं यदुपनिषद्वाक्यैः निरूपितं तदेव हंसदर्शनात् सञ्जातेन विमुक्ततत्तद्विषयत्वेन कविः उपक्षिप्तवान् ।

" भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।। (* 3) "

इति श्रुतिवाक्यमत्र प्रमाणं तावत् भवति ।

*** 1 नैषधम् – ३ – ३** *** 2 भगवद्गीता – 6 – 12 – 18**

*** 3 मुण्डकोपनिषत् – 2 – 8**

अपि च – हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः तद्यदात्मविदो विदुः ।। " (2-9)

इत्यनन्तरवाक्ये ब्रह्मदर्शनप्रतिपादनसन्दर्भे आत्मनः विशेषणत्वेन हिरण्मयशब्दः प्रयुक्तः । नैषधकाव्ये च हंसस्य हिरण्मयत्वं बहुत्र कविना उट्टङ्कितम् । तस्मादुक्तं श्रुतिवाक्यम् अत्र सम्यगन्वेति ।

10–2 **संसारनिवृत्तेः ब्रह्मप्राप्ति :–**

संसारनिवृत्तेः मोक्षप्राप्तिः – इति वेदान्तिनामभिप्रायं श्रीहर्षः एवं प्रकटयति —

" स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतन माप ।
सम्प्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारु यतीव ॥ (* 1) "

महर्षिर्नारदः अगाधं वियदन्तरं व्यतीत्य भैमीस्वयंवरवार्ताकथनार्थं नाकेशनिलयं प्राप्तवान् – इति श्लोकस्य भावः । यथा कश्चन आरुरुक्षुः [साधकः] सृष्ट्यादिप्रारब्धं संसारसमुद्रं सन्तीर्य ब्रह्मानन्दप्राप्तिरूपां मोक्षपदवीम् अधिरोहति, तथैव नारदः इन्द्रलोकमधिरूढवान् – इति अत्र उपमानसमन्वयः । "शर्मभरचारु" इति ब्रह्मणः विशेषणेन आनन्दमय–कोशस्य पुच्छस्थानीयं ब्रह्म प्रोच्यते (* 2) ।

प्रकृतिः पञ्चभूतकल्पनद्वारा अनादिभूतस्य संसारस्य कारणं भवति । तादृशीं प्रकृतिमतिक्रम्य आनन्दमयं ब्रह्म प्राप्नोति योगी। भवसिन्धोः अनादित्वं वेदान्तिभिः सम्यक् विवृतम् " प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादि–मुभावपि " (* 3) – इत्यादि वाक्यं प्रकृतेः अनादित्वनिर्धारणे प्रमाणं च भवति । भवश्च कर्मकोटिमयात्मकः । कर्मक्षयेण च मोक्षः सिध्यति (* 4) ।

---

* 1 नैषधम् — ५ - ८

* 2 आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ।
[तैतिरीयोपनिषत् — आनन्दवल्ली – पञ्चमोऽनुवाकः]

* 3 भगवद्गीता — 13 – 9; अपि च –
" जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा ।
अविद्या तच्चितोर्भेदः, षडस्माकमनादयः ॥ "
इति हि वेदान्तिनां सम्प्रदायः ।

* 4 " अनादाविह संसारे सञ्चिताः कर्मकोटयः ।
अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मः विवर्धते । "
(वेदान्तपञ्चदशी – तत्वविवेक प्रकरणम् – 5 – 9 श्लोकः)

तस्मात् कर्मक्षयेण संसारं सम्प्रतीर्य यती आनन्दमयं ब्रह्म (* 1) प्रविशतीत्येवमत्र वेदान्तसमन्वयः ।

10–3 **ब्रह्मणः अवाङ्मानसगम्यत्वम् :–**

ब्रह्मणः अवाङ्मानसगम्यत्वं श्रीहर्षः एवं निरूपयति । –

" **अवाप्यते वा किमियद्भवत्या**
चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।
यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि
जिह्मेतरैः ब्रह्म तदप्यवाप्यम् ॥ " (* 2)

भैम्याः वक्रोक्तिसम्भाषणं नलसंवरणपरं श्रुत्वा हंसस्य वचनमिदम् । 'हे भैमि ! भवत्याः चित्तमार्गे योह्यर्थो विद्यते स मया ज्ञायते । यतः यत्र चेतसोऽपि दुष्प्रसारत्वं तद्ब्रह्म अकुटिलैः अवाप्यते एव खलु' इति श्लोकभावः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह (* 3)' इति श्रुतिः ब्रह्मप्राप्तौ मनसः असमर्थतां प्रकटयति । तदेव अस्मिन् श्लोके चेतसः अन्धकारत्वेन उपवर्णितम् । जिह्मेतरैः [मायाभिन्नैः] इति पदेन मायातीतैः इत्यर्थो बोध्यः । जिह्मेतरत्वं च सत्यस्वरूपत्वम् । उपनिषत्सु ब्रह्मणः सत्यत्ववर्णनात् (* 4) सोऽपि ज्ञानी सत्य एव भवति । एवं च, ज्ञानी वाङ्मनोऽतीतं दहराकाशगतं ब्रह्म नूनं साधयति । यः प्रकृति-स्वरूपं ज्ञात्वा प्रकृतेः पृथक्, ब्रह्म इति जानाति, स खलु ब्रह्मवित् परम् आप्नोति (* 5) । चित्तस्य एकपदित्वमपि वेदान्तिनाम् अभिमतम् ।

---

* 1 आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् – तैत्तिरीयोपनिषत् – भृगुवल्ली – षष्ठोऽनुवाकः ।

* 2 नैषधम् – ३ - ६३

* 3 तैत्तिरीयोपनिषत् – आनन्दवल्ली – नवमोऽनुवाकः :

* 4 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' [तैत्तिरीयोपनिषत् – अनन्दवल्ली – प्रथमानुवाकः]

* 5 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' ,, ,, ,,

[एकपदीशब्दस्य वर्त्मेति नैघण्टुकार्थे सिद्धे ऽपि, एकस्य आत्मनः एव स्थानभूतं चित्तम् इत्यर्थः यौगिकः वक्तव्यः ।]

" ... वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ ' (* 1)

इति श्लोके ऽपि ब्रह्मणः वाङ्मनसातीतत्वं निबद्धम् ।

10-4 ब्रह्मसाक्षात्करणम् :-

ब्रह्मणः विज्ञाने मनसः दुष्प्रसारत्वं यत् पूर्वं प्रतिपादितं - तत्रेदं विवरणम्। विषयैः अनामृष्टस्य मनसः ब्रह्मणि प्रसारित्वं वर्तते एव। विषयमलिनस्य तु मनसः ब्रह्म अप्राप्यम् । एतदभिलक्ष्य श्रीहर्षः एवमुक्तवान् ।

" निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया
हृदो ऽपि बाह्येन्द्रिय मौनमुद्रितात् ।
अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो
रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥ (* 2) "

जाग्रत् - स्वप्न - सुषुप्ति दशासु भैम्या नलः सम्भावितः इति वर्णयन्, सुषुप्तिदर्शनमत्र विवृणोति कविः । मनसः बाह्येन्द्रियमौन-मुद्रितत्वविशेषणं पूर्वोक्तार्थपरामर्शकं भवति ।

सुषुप्तिदशायाम् आत्मप्रत्यक्षत्वम् उपनिषत्सु एवं प्रतिपादितम् - "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम्" (* 3) " .... तद्यथा प्रियया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम (* 4) " इति । सकलबाह्येन्द्रियाणां [अक्षियुगशब्देन उपलक्षितमिदम्] उपरमात्

* 1 नैषधम् — २ - १

* 2 नैषधम् - १ - ४०

* 3 माण्डूक्योपनिषत् — 1 – 5

* 4 बृहदारण्यकोपनिषत् — 4 – 3 – 21

मनो ऽपि मौनमुद्रितं भवति। एवं च, जाग्रत्स्वप्नदशाद्वये समतिक्रान्ते सति, निद्रा भैम्यै रहस्यं नलं दर्शितवती। अनेन पूर्वोक्तं ब्रह्मदर्शनविषयं व्यङ्ग्यतया उपनिबद्धमिति वक्तुमुचितम्। नारायणीयव्याख्या श्लोके ऽत्र पूर्वोक्तार्थं स्पष्टं प्रकटयति (*1)।

ब्रह्मसाक्षात्करणं माया ऽपगमे सिध्यतीति यत् वेदान्तिनां मतं तत् व्यङ्ग्यमार्गेण निबद्धवान् श्रीहर्षः।

" कियच्चिरं दैवतभाषितानि निह्नोतुमेनं प्रभवन्तु नाम।
पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाश मासादयतीक्षुडिम्भः॥ " (*2)

दमयन्तीदर्शनेन 'हृदयभरणोद्वेलानन्दः धराधिपः तस्याः नयनविषयीभावे भावं धृतवान्। इन्द्रादिप्रदत्तायाः तिरस्करिण्याः प्रभावे अपगते, नलः नेत्रविषयीभूतो भवति। एतच्च, "अविद्यापगमः – ब्रह्मसाक्षात्कारश्च" इतिवत् प्रतिभासते। यथा कश्चन इक्षुकाण्डः नीरसतृणसमूहैः कञ्चन कालमावृतस्सन्, अनन्तरं परिपूर्णदशायां तत्पलालजालेभ्यः विमुच्य स्वयं प्रकाशो भवति, एवं नलः माया ऽपगमे प्रकाशितवान्। शरावपिहितः दीपः यथा अप्रकाशः, आवरणभङ्गात् व्यक्तप्रकाशश्च भवति तथैव स्वतः सिद्धमपि ब्रह्म अज्ञानावरणेन अप्रकाशं, तदपगमेन व्यक्तं च भवति।

---

*1 " ननु सुषुप्तौ मनसो ऽप्यव्यापारश्चेत् तर्हि ज्ञानं कथम्? उच्यते– स्वप्नार्थानां बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाभावे सुखादिष्वन्तर्भावाभावात् आभ्यन्तरत्वाभावे ऽप्यदृष्टसहकृतकेवलनिद्रावृत्तिरूपसुषुप्तिविषयत्वस्य युक्तत्वात्, आत्मन एव तत्र दृष्टत्वाच्च आत्मरूपेण नित्यस्फुरणोपपत्तेः। ... सुषुप्त्यवस्थावशात् स नल एव मम निरतिशयानन्दात्मरूपत्वेन स्फुरित इति बोधानन्तरं तया ज्ञातमिति भावः। इति यथाकथञ्चित् सुषुप्त्यवस्था व्याख्येया "।

*2 नैषधम् — ८ — २

इक्षुडिम्भोपमानेन श्रीहर्षेण उपक्षिप्तः एष व्यङ्ग्यार्थः – अस्य ग्रन्थस्य आन्ध्रभाषानुवादं कुर्वता श्रीनाथेन बहिरेव प्रकाशितः (* 1) ।

10–5 ब्रह्मणः दहराकाशे स्थितिः :–

ब्रह्मणः दहराकाशस्थितिं वेदान्तिनः बहुधा निर्धारितवन्तः । तदाश्रित्य प्रवृत्तोऽयं श्रीहर्षस्य श्लोकः —

" यत्पथावधि रणुः परमस्सा योगिधीरपि न पश्यति यस्मात् ।
बालया निजमनःपरमाणौ ह्रीदरीशयहरीकृतमेनम् ॥ (* 2) "

" भैमीमनसि स्थितम् अधिनाथम् ज्ञातुं नाहं शक्नोमि " इति देवेन्द्रसन्निधौ नारदः अभिभाषते । योगिनां बुद्धिप्रसारः अणुप्रत्यक्षपर्यन्तमेव । तर्हि भैम्याः मनःपरमाणौ मध्येगुहं सुप्तं हरीकृतं कोऽपि कथं वा जानाति– इति हि नारदवचनम् ।

ब्रह्मसूत्रेषु गुहाप्रविष्टाधिकरणे शङ्करभगवत्पादकृतं भाष्यं प्रकृतश्लोकरचनायां कवेः मार्गदर्शकं भवति । " गुहाहितत्वं हि श्रुतिस्मृतिषु असकृत् परमात्मन एव दृश्यते " – " गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्; आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम् " इत्याद्यासु (* 3) – इत्यादिवाक्यानि ब्रह्मणः स्थानं निरूपयन्ति । " यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् (* 4) " इति श्रुतिवाक्यस्य

---

* 1 जलधरतिरोधाने अपगते प्रकाशितहिमधामवत्, जवनिकापगमे दृश्यमानबहुरूपवत्, अविद्यावरणापगमे साक्षाद्भूतपरमात्मवत्, दोहदपलालजालापगमे प्रेक्षणीयपुण्ड्रेक्षु काण्डवत् ... " इति श्रीनाथवाक्यानां संस्कृतीकरणम् [शृङ्गारनैषधम् — 4 – 2]

* 2 नैषधम् – ५ – २९
[श्लोकेऽस्मिन् पूर्वार्थः न्यायवैशेषिकप्रकरणे 5–7 विषये परिशीलितम्]

* 3 शाङ्करभाष्यम् – ब्रह्मसूत्रम् — 1 – 2 – 11

* 4 तैत्तिरीयोपनिषत् — आनन्दवल्ली – प्रथमानुवाकः

व्याख्याने श्रीशङ्करभगवत्पादाः ब्रह्मणः दहराकाशे गुहाशयत्वं समग्रं विवृतवन्तः (*1)। "एवं विदित्वा परमात्मरूपं – गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम्" (*2) इति श्रुतिवाक्यमपि ब्रह्मणः गुहाशयत्वं निरूपयति। एवं च भैमीमनः गुहारूपमिति, तदन्तः स्थितः पुरुषः परब्रह्म केवलमिति तद्ज्ञाने च नारदादि योगिनोऽपि न तावत् समर्था इति च श्लोकेऽस्मिन् समग्रतया प्रतिपादितं भवति। अपि च "तस्याः शिखायाः मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः" (*3)। इति श्रुत्या नीवारशूकाग्रभागसदृशे अणोरन्तर्भागे परमात्मा स्थित इति ज्ञायते। अपि च 'हरीकृत'शब्देन "हरिहराद्वैतं ब्रह्म" इत्यर्थः वक्तुं पार्यते (*4)। 'ह्री' शब्दोऽपि विशिष्टार्थपरः अत्र श्लोके प्रयुक्त इति विज्ञेयम् (*5)।

---

*1 तद्भाष्यवाक्यानां विवरणमिदम् – ब्रह्म गुहायां स्थितमिति ब्रह्मविद्विजानाति। "निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्थाः इति गुहा बुद्धिः" इति गुहाशब्दार्थः। हृदयावच्छिन्ने भूताकाशे या गुहा तस्यां बुद्धौ साक्षितया निहितम् अभिव्यक्तम् ब्रह्म–इति योगी जानाति। "यो वै सः बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाशः" इत्यादिश्रुतिवाक्यैः प्रसिद्धं हृदयाकाशस्य परमत्वं। तस्मिन् दहराकाशे "या बुद्धिः गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म" विविक्ततया उपलभ्यते। वस्तुतः सर्वगतस्य च ब्रह्मणः किं दहरगुहाधिष्ठानत्वेन मात्रं स्थितिः इति न शङ्कनीयम्। तत्र केवलम् उपलभ्यते ब्रह्म न तु तत्रैवास्ति, तस्य सर्वगतत्वात्, इति अद्वैतिनां सिद्धान्तः।

*2 कैवल्योपनिषत् – द्वितीयखण्डः – 4

*3 तैत्तिरीयारण्यकम् – Page - 834 द्वितीयोभागः।

*4 हरशब्दात् हरिशब्दाच्च च्वि प्रत्यये 'हरीकृत' इत्येव रूपसिद्धिः।

*5 ह्री शब्दस्य मन्त्रशास्त्रपरतया मायाबीजत्वात्, 'ह्रीं' बीजान्तर्गतः आत्मा प्रकृतश्लोकेन अभिलक्षित इति च वक्तुं पार्यते।

10–6 ब्रह्मणः एकत्वाऽनन्तत्वादि निर्धारणम् :–

प्रकृतिपुरुषयोः ब्रह्मणः पुरुषत्वं, सर्वोपनिषदां ब्रह्मनिरूपणे ऐकमत्यं, ब्रह्मणः आनन्दमयत्वम्, एकत्वं च मनसा संभाव्य श्रीहर्षः भैमीस्वयंवरसन्दर्भे एवमारचितवान् –

" ... पारे वाग्वर्ति रूपं पुरुषमनुचिदम्बोधिमेकं शुभङ्गी
निस्सीमानन्द मासी दुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ (* 1) "

श्लोकेऽस्मिम् भैमी उपनिषत्कन्यात्वेन उपमिता। अत्र वर्ण्यः पुरुषः नलः। उपमाने तु परमात्मा। निस्सीमानन्दशब्देन तस्य आनन्दमयत्वं निरूप्यते। [निस्सीमपदेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति ब्रह्मनिर्वचनगतम् अनन्तत्वम् अपि सूच्यते किमु?] "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इति ब्रह्मणः एकत्वनिर्णायिका श्रुतिः। "अतस्सिद्धम् अस्यैव औपनिषदज्ञानस्य सम्यक् ज्ञानत्वम् (* 2) " – इति शङ्करभगवत्पादैः उपनिषदां ब्रह्मनिर्धारणे लक्ष्यं यत् प्रकटितम्, तदेवात्र श्रीहर्षः उपमामुखेन समर्थितवान्।

अत्र श्लोके सर्वविशेषणानि परब्रह्मप्रवणानि इति निरूपयन् 'चाण्डु' पण्डितः छान्दोग्योपनिषदम् उदाहृतवान् (* 3)।

10–7 पुरुषोत्तमात् मुक्तिप्राप्तिः :–

अत्र पुरुषपदेन यदभिलक्षितं, तदेव पुरुषोत्तमशब्देनापि श्रीहर्षः अन्यत्र सूचितवान्।

" अधिगत्य जागत्यधीश्वरात् अथ मुक्तिं पुरुषोत्तमाततः।
वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ (* 4) "

---

* 1 नैषधम् – ११ – २९
* 2 शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यम् ... 2 – 1 – 11
* 3 K. K. Handiqui महाशयस्य नैषध चरितम्–Pages - 528, 529
* 4 नैषधम् – २ - १

पुरुषोत्तमशब्दः भगवद्गीतासु एवं निरूपितः ।

" यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् अक्षरादपिचोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ (* 1) "

क्षराक्षराभ्याम् उत्तमत्वात् परमात्मनः पुरुषोत्तमत्वं सिध्यति। 'वचसामपि' इत्यत्र 'अपि' शब्देन मनसोऽपि ग्रहणात् " यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह (* 2) " इति तैत्तिरीयश्रुतिः सम्यगन्वेति। किञ्च वाङ्मनस-द्वये प्रथमां वाचमेव गृहीत्वा मनश्शब्दं अपिना संगृह्णाति श्रीहर्षः। उक्तवैदिक-मन्त्रे 'मनसा सह' इत्यत्र सहार्थकतृतीया प्रयुक्ता। तस्मात् अप्रधानतृतीया-निर्दिष्टं [सहयुक्ते अप्रधाने इति पाणिनीयम्] मनः अपिना सङ्ग्रहीतुं युज्यते इति श्रीहर्षस्याभिप्रायः भवेत् ।

वाच्यार्थे नलहस्तात् हंसो विमुक्त इति, व्यङ्ग्यार्थे तु कश्चन अधिकारी द्विजः पुरुषोत्तमात् मुक्तिं प्राप्य अनिर्वर्ण्यमानन्दं लब्धवान् इति, कविनाऽत्र उपक्षिप्तम् । [जगत्यधीश्वर, मुक्ति, पुरुषोत्तम, (ब्रह्मवाचक) तत्, आनन्द, द्विज-शब्दाः शब्दशक्त्युद्भवध्वनेः व्यञ्जकाः। एवं ब्रह्मप्राप्तिं, ब्रह्मणः पुरुषोत्तमत्वं मोक्षानन्दसिद्धिं च सुप्रतिपादितवान् श्रीहर्षः ।

एवमेव भैमीदन्तवर्णनात्मके श्लोके श्रोत्रियाणां द्विजानां मुक्तत्वं साधयति श्रीहर्षः ।

" राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः सम्बिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।
उद्वेगरागादिमृजावदाताः चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ " (* 3)

द्विजानां समुदाये चत्वारः एव उत्तमाः श्रोत्रियविभ्रमं धारयन्ति। ते श्रोत्रियाः कामादीन् परिहृत्य रागस्यापहृतत्वात् स्वच्छतरा भवन्ति। मुक्ता इति च ते कीर्त्यन्ते – इति श्लोकेऽस्मिन् वेदान्तपरोऽर्थः। 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इति आनन्दप्रतिपादकं तैत्तिरीय श्रुतिवाक्यं समर्थकं स्यादत्र ।

* 1 भगवद्गीता — 15 – 18
* 2 तैत्तिरीयोपनिषत् – आनन्दवल्ली – चतुर्थः अनुवाकः ।
* 3 नैषधम् — ७ – ४६

"कामम् एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । (* 1)" "कामं क्रोधं लोभं मोहं त्यक्त्वात्मानं पश्यति सो ऽ हम् । (* 2)" इत्यादिवाक्यैः कामादि-विजयेन परमात्मसाक्षात्कारः सम्भाव्यते। द्विजस्य मुक्तत्वसाधिका श्रुतिः किं रूपा – इत्याशङ्कायाः अनन्तरश्लोकेन एवं समाधानं ददाति श्रीहर्षः –

" प्रसूनबाणाद्वयवादिनी सा काचिद्द्विजनोपनिषत्पिकेन ।
अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥ (* 3)"

भैम्याः मधुरा वाक् पिकानामपि अभ्यासविषया भवतीति श्लोके ऽ स्मिन् वर्णितम् । कश्चन द्विजः भैक्षभोजी सन् द्विजराजतः [ब्राह्मणश्रेष्ठात् - पक्षिविशेषात् वा] अद्वयवादिनीमुपनिषदम् अध्येतीति श्लोकस्य समन्वयः । अनेन द्विजस्य मुक्तिसाधिका विद्या उपनिषद्रूपैवेति निरूपितम् । 'भैक्षभुजा' इति पदेन तस्य द्विजस्य सन्यासित्वमपि सूच्यते । एवं च उपनिषन्मार्गप्रवणस्य योगिनः एव परब्रह्मप्राप्तिः इति कविना ऽ त्र प्रतिपादितम् ।

10-8 सालोक्यम् - सायुज्यम् :-

श्रीहर्षः सालोक्य – सायुज्य नामकं मुक्तिद्वयं स्वकाव्ये सङ्ग्रथितवान् ।

" किमालियुग्मार्पितदर्पणद्वये
तदास्यमेकं बहुचान्यदम्बुजम् ।
हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभिः
तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ॥ (* 4) "

भैम्याः वैवाहिक प्रसाधनवर्णनापरो ऽ यं श्लोकः । अत्र निर्वाप्य, समाधि, सालोक्य शब्दाः वेदान्तार्थपराः । हिममयेषु पुण्यभूमिषु समाधि-माश्रित्य तीव्रं तपः तप्त्वा निर्वाणं प्राप्य कश्चन पुण्यः परमात्मनः सालोक्यम्

* 1 भगवद्गीता – 3 – 37
* 2 श्रीशङ्कराचार्यकृतभजगोविन्दश्लोकमाला ।
* 3 नैषधम् – ७ - ४८
* 4 नैषधम् — १४ – ४२

आप्नोति। [निशासमाधिशब्देन "या निशा सर्वभूतानां तस्यां जगर्ति संयमी (* 1)" इति श्लोकार्थं संस्मारयति कविः।] समानलोकनिवासः सालोक्यशब्देनोच्यते।

ब्रह्मणा सहयोगः तद्रूपा मुक्तिश्च सायुज्यशब्देन कथ्यते।

" सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाब्धियादः
तां पत्युरेष नगरीं नगराजपुत्र्याः ... (* 2)। "

इति काशीराजवर्णनासन्दर्भे सकलोऽपि काश्यां मृतो जन्तुः भवस्य सायुज्यं प्राप्नोतीति कविः प्रतिपादयति।

अपि च स्वयंवरानन्तरम् इन्द्रः नलाय वरान् प्रदिशन् एवं निगदति।

"भवानपि त्वद्दयिताऽपि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्यां"॥ (* 3)

इति। भूलोके भोगनिमित्तकानां कर्मणां परिक्षये शिवाभ्यां पार्वतीपरमेश्वराभ्यां सायुज्यं भैमीनलयोः सम्भवतीति इन्द्रस्य आशीर्वचनम्। एवं सालोक्य सायुज्य शब्दद्वयप्रयोगेण कविना द्विविधाऽपि मुक्तिः अङ्गीकृता दृश्यते।

10-9 मुक्तदशा – संसारि दशा :-

'मुक्त – संसारि' दशासञ्जातम् आनन्द–मोह विलसनं नलस्य प्रथमदर्शनसमये भैम्या अनुभूतमिति वर्णयति श्रीहर्षः।

" तत्कालमानन्दमयी भवन्ती, भवत्तराऽनिर्वचनीयमोहा।
सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादमुल्लासमभुङ्क्त मिष्टम्॥ (* 4) "

नलोऽयमिति बुद्ध्या आनन्ददशां, कथं वा नलोऽत्र आगच्छतीति सन्देहबुद्ध्या मोहदशां च भैमी अनुभूतवती। [यादृशः मुक्तानामानन्दः

---

* 1 भगवद्गीता — 2 – 69
* 2 नैषधम् — ११ – ११७
* 3 नैषधम् — १४ – ८४
* 4 नैषधम् — ८ – १५

यश्च संसारिणां मोहः, तद्वयं दमयन्ती अनुभवतीति कथनात् तस्या अपि तद्दशाद्वयसम्बन्धः उक्तप्रायो भवति।] नलदर्शनेन मुक्तस्य यः आनन्दः तादृश मानन्दं भैमी प्राप्ता इति कथनात् नलस्य पुरुषोत्तमत्वं निश्चीयते।

ब्रह्मज्ञानेन योह्यानन्दः सोऽपि श्रीहर्षेण अन्यत्र प्रदर्शितः।

"ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत् प्रमोदं रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षतेऽस्याः।
यथौचितीत्थं तदशेषदृष्टौ अथ स्मराद्वैतमुदं तथाऽसौ॥ (*1)"

भैमीदर्शनेन नलानुभूतस्य आनन्दस्य वर्णनापरोऽयं श्लोकः। प्रथमं नलस्य दृष्टिः भैम्याः प्रत्यवयवं परिव्याप्ता। पश्चात्, प्रत्यवयव–दर्शनजन्यः आन्तरो यादृश आनन्दः तत्सुधासमुद्रे सः निमग्नवान्। अनन्तरं सः ब्रह्मानन्दं प्राप्तवान् – इति श्लोकस्यास्य भावः।

अद्वैततत्त्वपरिस्फोरके प्रकृतश्लोके प्रमोद,मोदशब्दप्रयोगः, तथैव एतत्पूर्वश्लोके 'आनन्दसुधासमुद्र' इति पदप्रयोगश्च वेदान्तिनाम् आनन्द–मयकोशविवरणं स्मारयति। तैत्तिरीयोपनिषदि प्रतिपादितपञ्चकोशमध्ये आनन्दमयकोशः पञ्चमः। तस्य मोदप्रमोदौ पक्षौ। आनन्दः आत्मा। पुच्छस्थानीयं च ब्रह्म (*2)। एवं ब्रह्माद्वयानन्दं श्रीहर्षोऽत्र प्रस्तुतवान् (*3)।

10–10 हंसः :–

वेदान्तमार्गे विशिष्टतया दृश्यमानं हंसपदं श्रीहर्षः बहुशोऽत्र प्रयुक्तवान्। काव्येऽस्मिन् प्रधानपात्रेषु अन्यतमः खलु हंसः। प्रथमतया नलकर्तृकहंसदर्शने कवेर्वाक्यमिदम् –

---

*1 **नैषधम् — ७ – ३**

*2 **तैत्तिरीयोपनिषत् – आनन्दवल्ली – पञ्चमोऽनुवाकः**

*3 **ब्रह्माद्वयशब्दः "मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्।**
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्॥ इति
[कैवल्योपनिषत् – 1–19] श्रुतिवाक्ये ब्रह्माद्वयशब्दः उपलक्षितः।

" पयोधिलक्ष्मीमुषि केलिपल्वले रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः ॥ (* 1) "

नैषधव्याख्याता नारायणः हंसशब्दं परमात्मपरत्वेन अत्र व्याख्यातवान् (* 2) । हिरण्मयहंसपरिचयः बृहदारण्यकश्रुत्या बोद्धव्यः (* 3) ।

हंसस्य तनुसन्निहितत्वं प्रति श्रीहर्षः एवं अभिगदति –
" हंसं तनौसन्निहिते चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायां ॥ (* 4) "

अत्र तनोः इति षष्ठीमप्रयुज्य षष्ठीस्थाने सप्तम्यन्तपदप्रयोगः वेदान्तार्थनिरूपकः । अत्र हंसशब्दः जीवात्मवाचकः (* 5) । तन्वधिकरणत्वेन आत्मनः स्थितेः अधिकरणसप्तमी सुप्रयुक्तेति वक्तव्यम् । "नवद्वारे पुरे देही हंसो लोलायते बहिः (* 6) " इति श्रुतिः हंसस्य तन्वधिकरणत्वं निरूपयति ।

एवं हंसपदं प्रत्येकार्थसम्भरितत्वेन प्रयुक्तं श्रीहर्षेण (* 7) । अपि च प्रकृतमुदाहृते " पयोधिलक्ष्मीमुषि " ... इति श्लोके, श्लोकान्तरेषु च

* 1 नैषधम् — १ - ११७

* 2 अथ च विस्तरत्वात् समुद्रतुल्ये, विनाशित्वात् पल्वलतुल्ये, शरीरे विचरन्तं हंसं परमात्मानं कश्चिद्योगी पश्यति ... "

* 3 " प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं, बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा ।
स ईयते ऽमृतो यत्र कामः, हिरण्मयः पूरुष एकहंसः ॥ "
(बृहदारण्यकोपनिषत् — 1 – 4 – 3 – 12)

* 4 नैषधम् – ३ - ४

* 5 मल्लिनाथस्तु परमात्मवाचकं मनुते ।

* 6 श्वेताश्वतरोपनिषत् – 3 – 18

* 7 हंसपात्रगतवैशिष्ट्यं 11 – 5 विषये समग्रतया परिशील्यते ।

'अबोधि अबुध्यत, बुबुधिरे' ... इत्यादीनि बुधधातुरूपाणि प्रयुक्तवान् कविः (* 1)। बुधधातोः ज्ञानार्थकत्वात् वेदान्तार्थसंसूचनासन्दर्भेषु बहुत्र तमेव धातुं स्वीकृतवान् कविः – इति सम्भाव्यते।

10–11 ज्ञानसिद्धिः :–

ज्ञानसिद्धिं प्रति निरूपणे कवेः परायणता अस्मिन् काव्ये अभिलक्ष्यते। यथा –

" विवेश लोलं हृदयं नलस्य, जीवः पुनः क्षीबमिव प्रबोधः। (* 2) "

इन्द्रादिप्रेषितानां दूतिकानां दौत्यं दमयन्त्या यत् तिरस्कृतं तत्सर्वं तिरस्करिणीच्छन्नः नैषधः श्रुतवान्। तावत्पर्यन्तं भैमीवरणविषये चञ्चलं नलस्य हृदयं तदा स्वस्थतामाप्नोति। प्रमत्तं हृदयं प्रबोधः यथा प्रविशति तथैव नलः प्रबोधं प्राप्तवान् — इत्युपमामुखेन प्रबोधसिद्धिं कविः प्रतिपादयति।

एवमेव, प्रबोधवान् मुनिः आत्मतत्वं निश्चिनोति – इत्यंशं श्रीहर्षः प्रकटयति। यथा —

**" मुनि यथा ऽत्मान मथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत।
अपि प्रपन्नं प्रकृतिं विलोक्य तां अवाप्तसंस्कारतया ऽसृजद्गिरः॥ " (* 3)**

दौत्यानन्तरं भैमीसन्निधाने आत्मानं बहिः प्रकटयित्वा नलः दौत्यभङ्गभयात् वेदनामनुभूय, ततश्च प्रबुद्धो भवति – इत्येष श्लोकभावः।

---

* 1 a) **" मुनिर्यथात्मानमथप्रबोधवान्, प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत "।**
[नैषधम् – ९–१२१]

b) **" सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम्।
तत्र नेत्रजनुषः फलमेते नैषधम् बुबुधिरे विबुधेन्द्राः॥ "**
[नैषधम् – ५ – ६०]

इत्यादिकं श्लोकजातमत्र प्रमाणं भवति।

* 2 **नैषधम् — ६ – १११** * 3 **नैषधम् – ९ - १२१**

अवाप्तसंस्कारः नलः महामुनिरिव वर्तते इति उपमामुखेन प्रतिपादयति कविः। मुनिः नित्याग्निहोत्रादिकर्माभ्यासेन प्रत्यवायपरिहारेण, 'काम्य – निषिद्ध' कर्मद्वयपरित्यागेन च क्रमशः नूतनकर्माभावात् अन्तःकरणशुद्धो भवति। प्रारब्धे शुभाऽशुभे अनुभवेन क्षपयित्वा, शमादिसाधनसम्पत्त्या शास्त्राचार्यप्रसादेन च सः प्रबोधवान् भवति। ततश्च आत्मानं नित्यशुद्ध–बुद्धमुक्तस्वभावं स्वप्रकाशं च जानाति सः। श्रवणमननादिभिः "अहं ब्रह्मास्मि" इति ज्ञानं प्रतिपद्यते। "स्वम् असौ अबुध्यत" इति पदैः एषोऽर्थः कविना अभिप्रेतः।

अनन्तरं च स मुनिः संस्कारवशात् प्रकृतिम् आत्मनः पृथक्तया विलोकयति। 'प्रकृतिं विलोक्य ... अवाप्तसंस्कारतया गिरः असृजत्' इति वाक्येन "अहं मनुरभवम्" "सूर्यश्चाहं ..." इत्यादिवेदवाक्यानि अभिलक्षणीयानि इति व्याख्याकाराणां [नारायणव्याख्या] आशयः।

श्लोकेऽस्मिन् "मुनिः प्रबोधवान्, प्रकाशयन्तं, स्वं, प्रकृतिम्, अवाप्त–संस्कारतया, अबुध्यत", इति पदानि वेदाप्तार्थसमन्वये उपमासामग्रीसम्पादने च साधकप्रमाणानि भवन्ति।

एतादृशं ज्ञानिलक्षणं नले अन्यत्र च वर्णितवान् श्रीहर्षः।

भैम्या समं नाजगणद्वियोगं स दूतधर्मे स्थिरधीरधीशः। (* 1)

अस्मिन् श्लोके, नलं 'स्थिरधी' रित्युक्त्वा मुनिविषयः कश्चन उपमानत्वेन स्वीकृतः कविना। 'स्थिरधी' शब्देन भगवद्गीतासु निरूपित: स्थितधीशब्दः अभिलक्ष्यते (* 2)।

नलः भैम्या वियोगमनालोच्य इन्द्रादीनां दौत्यनिर्वहणे मनस्समाधत्तवान्। "दुःखेषु प्राप्तेष्वपि यस्य मनः अनुद्विग्नं, यश्च सुखेषु विगतवाञ्छः, यस्मिन् रागः भयः क्रोधश्च अस्तंगताः, स एव स्थितधी :" इति गीतावाक्यभावः नले सम्यगन्वेति।

* 1 **नैषधम् – ६ - २**

* 2 **" दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।**
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः मुनिरुच्यते॥ " **[भगवद्गीता – 2-56]**

10–12 पुर्यष्टकविवरणम् :–

वेदान्तिभिः विवृतं पुर्यष्टकं श्रीहर्षः स्वाग्रन्थे उपनिबद्धवान् ।

" अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः
कियत्सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
न मां तु कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता
न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥ (* 1) "

भैमीविरहसूचनात्मको ऽयं श्लोकः । कालः क्षणो ऽपि युग इव गच्छति । मम तु न हि मृत्युरायाति । मे कान्तः नलः स्थूलशरीरमध्ये मां यथा न त्यजति, तथा मे मनः तं नलं न त्यजति । कायवायवः तच्च मनो न त्यजन्ति – इति श्लोकविवरणम् ।

स्थूलशरीरमध्ये स्थिताम् अहं शब्दवाच्यां [मां] नलो नोज्झति । मनो ऽपि कायवायवः न मुञ्चन्ति — इत्यत्र पुर्यष्टकविवरणं व्याख्याकारैः [" चाण्डु " " नारायण " द्वयेन] अनुसन्धितम् (* 2) ।

तत्र अष्टविधपूर्ष बुद्धिकर्मेन्द्रियादिभिः सप्तदशभिः सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं वेदान्तमार्गे निर्णीतम् । लिङ्गशरीरं यावद्वर्तते, तावत्पर्यन्तं मनः स्थूलशरीरं न त्यजति । लिङ्गशरीरे मनसः अपि स्थितेः, तस्य शरीरस्य गमने जीवः उत्क्रामति । जीवे उत्क्रामति सति इन्द्रियाण्यपि उत्क्रामन्ति । अनन्तरं सकलं लिङ्गशरीरमुत्क्रमितुं संसिद्धं भवति । " तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामति ... (* 3) " इति उपनिषद्वाक्येन प्रथमं लिङ्गशरीरस्य ततः स्थूलशरीरस्य च विच्छेदः अभिहितः ।

---

* 1 नैषधम् — ९ - ९४

* 2 " बुद्धीन्द्रयाणि खलु पञ्च तथा पराणि,
कर्मेन्द्रयाणि मन आदि चतुष्टयं च ।
नारायण व्याख्यातः उद्धृत्य वत्तं
प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च
[कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः ॥ "]

* 3 बृहदारण्यकोपनिषत् — 4 – 4 – 2

एवं च "मम स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयमपि नलाधीनमेव। सूक्ष्मशरीरान्तर्गताः कायवायवः अपि तं न त्यजन्ति" इति दमयन्तीवचनसारः।

एवं बहुविधवेदान्तविषयान् तत्तत्सन्दर्भेषु सङ्ग्रथितवान् श्रीहर्षः।

10–13 पूर्वमीमांसातिरस्करणम् :–

वेदान्ततत्वनिरूपणाङ्गत्वेन तदितरमार्गतिरस्करणमपि अस्मिन् काव्ये कविना अभिप्रेतम्। अन्यमततिरस्कारेण खलु स्वमतस्थापनं दृढतरं भवति। तदत्र परिशील्यते।

तत्र मीमांसोक्तस्य कर्मणः तिरस्करणं, तद्वारा ज्ञानमार्गस्थापनम अनेकत्र दृश्यते।

"तस्मिन् विमृश्यैव वृते हृदैषा ऐन्द्री दया मामनुतापिका ऽभूत्।
निर्वातुकामं भवसम्भवानां धीरं सुखानामवधीरणेव॥ (*1)"

इन्द्रदूतीं प्रति दमयन्त्याः वचनमिदम्। नित्ये ब्रह्मणि कामुकः धीरः अशास्वतानां काम्यकर्मजनितसुखानां परित्यागे यथा न तप्यते (*2) तथा नले वृते इन्दादिकल्पितेषु सुखेषु भैमीमनो न तप्यते इति श्लोकभावः।

---

*1 **नैषधम् – ६ – ९६**

अत्र प्रमाणवचनानि –

*2 **"त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः, यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।**
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकं अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान्॥
" ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं, क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति॥"
[भगवद्गीता – 9 – 20, 21]

एवमेव, "एवं बहुविधा यज्ञाः ..." [4–32] इति गीताश्लोक–व्याख्याने भगवान् शङ्करः "एवं यथोक्ताः ... बहुप्रकारयज्ञाः वितताः ... ब्रह्मणः वेदस्य मुखे द्वारे ... कर्मजान् कायिक वाचिक मानसकर्मोद्भवान् विद्धि तान् सर्वान्, ... निर्व्यापारोह्यात्मा अत एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे अशुभात्। न मद्व्यापारा इमे ... अहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा अस्मात् सम्यग्दर्शनात् विमोक्ष्यसे, अशुभात् संसारबन्धनात् ...." इत्युक्तवान्।

अत्र ऐन्द्रीदयायाः भवसम्भवसुखानां च उपमानोपमेयभावः । इन्द्रादिभिः प्रतिपादितानि सुखानि काम्यकर्मसञ्जनितानि मीमांसया निरूपितानि यानि वर्तन्ते तानि सर्वाणि मोक्षदृष्ट्या परित्याज्यानि । निर्वाणेतरकामाः केवलं स्वर्गादिसुखम् अभिलषन्ति ।

एवमत्र उपमानवाक्येन मीमांसादर्शनतिरस्करणं मोक्षमार्गस्य अनुसरण–योग्यत्वं च सुप्रतिपादितम् ।

" क्षीणे पुण्ये ... " इत्यादिकं गीतावाक्यमनुसृत्य श्रीहर्षः " **साधोरपि स्वः खलु गामिताधः ...** " " **बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं धीरः तमापातसुखोन्मुखः कः** (* 1) " इत्यादिश्लोकैः मोक्षापेक्षया स्वर्गसुखं नितरां तिरस्करोति ।

" कियच्चिरं दैवतभाषितानि (* 2) — " इति पूर्वविवृतश्लोके दैवतभाषित शब्देन काम्यकर्मप्रतिपादकमन्त्रभागः उपनिषत्प्रतिपादितं ब्रह्म निह्नोतुं नातिचिरं समर्थ इति सूचयति कविः ।

मीमांसकानां कर्मप्राधान्यवादः श्रीहर्षेण परामृष्टः, तिरस्कृतश्च । यथा –

" **अनादिधाविस्वपरम्परायाः हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा ।**
आयत्तधीरेष जनस्तदार्याः किमीदृशः पर्यनुयोगयोग्यः ॥ (* 3) "

एषोऽपि श्लोकः इन्द्रदूतिकादौत्यसन्दर्भे दमयन्त्याः वचनोपन्यासगतः । " इन्द्रं वृणीष्व " इति प्रेरयितुं भैमीदूतिकासु सन्नद्धासु, हृतद्वचनावकाशं परिहृत्य सा भैमी एवं समाधत्ते ।

अत्र " अनादिधाविस्वपरम्परायाः हेतुस्रजः इति शब्देन जीवपरम्परायाः हेतुः शुभाशुभकर्मरूपः स्वीक्रियते । एवं कर्मपरम्परा, ईश्वर " इति शब्दद्वयेन पूर्वोत्तरमीमांसाद्वयम् अत्र परामृष्टम् । कर्मपरम्परा संसारचक्रे जीवं बध्नाति । तस्मात् जीवः कर्माधीनः । कर्म च धर्माधर्मभेदयुतम् । तथाविधेन

---

* 1 नैषधम् — ६ – ९९, १००

* 2 नैषधम् – ८ – २ [10 – 5 **विषये चर्चितम्**]

* 3 नैषधम् — ६ – १०२

कर्मद्वयेन पुण्यपापप्राप्तिः स्वर्गनरकप्राप्तिश्च जीवस्य सम्भवति। पूर्वमीमांसा एतत्सर्वं प्रतिपादयति (* 1) ।

एवं च प्रकृतश्लोके कर्मपरम्परां प्रथमं निबध्य, अनन्तरम् "ईश्वरे वा" इत्युक्तत्वात्, कर्मणः तत्प्रतिपादकस्य मीमांसादर्शनस्य च पूर्वपक्षत्वम्, ब्रह्मप्रतिष्ठापिकायाः उत्तरमीमांसायाः सिद्धान्तपक्षतां च स्फुटयति श्रीहर्षः। "फलमत उपपत्तेः" "श्रुतत्वाच्च" पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् (* 2) इति सूत्रैः फलप्रदः ईश्वर एवेति अद्वैतिनां सिद्धान्तः (* 3)। एवं कर्मणः ईश्वरस्य च प्राधान्यतारतम्यं श्रीहर्षेण प्रकृतश्लोके सम्यक् निर्धारितम् ।

अत्र चाण्डुपण्डितव्याख्या (* 4) श्रीशङ्करकृतां दक्षिणामूर्तिस्तुतिं (* 5) स्मारयति ।

---

* 1 धर्मं जैमिनिरतएव [ब्रह्मसूत्रम्—3 - 2 - 40] इति सूत्रे बादरायणेन जैमिनिमतं विवृतम् । जैमिनिः फलदातारं धर्मं मन्यते । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्यैः कर्मणः [धर्मस्य] फलप्रदायित्वं बोध्यते ।

* 2 ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् — 3 - 2 - 38, 39, 41

* 3 एषां च सूत्राणां विवरणं तावत्-फलम् अतः=ईश्वरात् भवितुमर्हति । स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान् कुर्वन् कर्मिणां कर्मानुरूपं फलं सम्पादयति। "स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः।" इत्येवंविधा श्रुतिरपि अमुमेवार्थं निश्चिनोति। सर्ववेदान्तेषु च ईश्वरहेतुका एव सृष्टयः व्यपदिश्यन्ते ।

* 4 "... अनादिथा बीजाङ्कुरन्यायेन नित्यायाः विश्वपरम्परायाः प्रवाहे आयत्तधीः परतन्त्रबुद्धिः न स्वतन्त्रः इति मीमांसकाः, ईश्वरशब्देन मायाशबलं ब्रह्म प्रोच्यते इति वेदान्तिनः ..." [नैषधीयचरितम् Handiqui — Page - 396]

* 5 " बीजस्यान्तरिवाङ्कुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनः
मायाकल्पित देशकालकालना वैचित्र्यचित्रीकृतम् ।
मायावीव विजृम्भयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ "

अपि च इन्द्रदूतिकादौत्यतिरस्कारेण इन्द्रादिसम्बन्धिनां काम्यकर्मणां प्रतिपादकस्य मीमांसादर्शनस्य तिरस्कारोऽपि कविना उपक्षिप्त इति सूक्ष्मपरिशीलनेन ज्ञायते। तत्र भैम्याः वचनमिदं प्रमाणं भवति।

" इत्थं प्रतीपोक्तिमतं सखीनां विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला।
अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिम् दूतीं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम्॥ (* 1) "

अत्र प्रतीपोक्तिमत, पाडित्यबल, इति शब्दद्वयस्य शक्त्या मीमांसा-तिरस्करणरूपः व्यङ्ग्यार्थः स्फुटं स्फुरति। यतः, इन्द्रमात्रतिरस्करणाय पाण्डित्य-बलस्य न खलु प्रयोजकत्वं वर्तते। स्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिपदेन गीष्पतिमतमपि पूर्व-पक्षत्वेन कविना किमुपसृष्टमिति काचन आशङ्काऽपि जायते।

एवमेव, धर्मार्थकामापेक्षया परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य अन्यन्ताश्रय-णीयत्वेऽपि, लोकः त्रिवर्गमेव सेवते – इति लोकस्य अधममार्गाश्रयत्वं प्रकटयति कविः। यथा –

" ... न लोकमालोकयथापवर्गात् त्रिवर्गमर्वाञ्चमपुञ्चमानम्॥ (* 2)

इति। इत्थं कवेः वेदान्ताभिमानित्वं कर्ममार्गतिरस्करणपूर्वकं यथा प्रकटितमस्मिन् काव्ये तत्तावत् विवृतम्।

10–14 साङ्ख्यादि निराकरणम् :–

साङ्ख्यबौद्धादितिरस्करणपूर्वकम् अद्वैतं श्रीहर्षः एवं प्रतिपादयति।

" साप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां
तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे।
श्रद्धां दधे निषधराडिवमतौ मतानाम्
अद्वैततत्व इव सत्यतरेऽपि लोकः॥ (* 3) "

पञ्चनलीयसन्दर्भे स्थितोऽयं श्लोकः। इन्द्रादिदेवताचतुष्के नलरूपेण पार्श्वतः स्थिते सति, सत्यतरे निषधराजे मनः संलगितुं भैमी न शक्ता इति

---

* 1 नैषधम् — ६ – १०८
* 2 नैषधम् — ६ – १०५
* 3 नैषधम् — १३ – ३६

श्लोकभावः। अत्र अद्वैततत्वं नलस्य उपमानत्वेन गृहीतम्। तत्तत्पक्षेषु सुलभतया, आकर्षणतया च पार्श्वतः स्थितेषु, सत्यतरे अद्वैतज्ञाने जनस्य मनः न संलग्नं भवति – इति उपमानवाक्यार्थः। अत्र इन्द्रादिचतुष्कं अद्वैतेतरमतचतुष्केन उपमितम्। व्याख्याकाराश्च "साङ्ख्य – नैयायिक–बौद्ध – जैन मतचतुष्टयं पूर्वपक्षत्वेन गृहीतवन्तः। मीमांसामपि केचन पक्षचतुष्टये निवेशयन्ति। (* 1)"

शाङ्करमते पक्षचतुष्टयविवरणम् अद्वैतस्य पञ्चमकोटित्वं चेत्थं परिदृश्यते।

" अस्ति – नास्ति – अस्तिनास्तीति – नास्तिनास्तीति वा पुनः।
चलस्थिरो भयाभावैः, आवृणोत्येव बालिशः॥ "

" कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः।
भगवानाभिरस्पृष्टः येन दृष्टः स सर्वदृक्॥ (* 2) "

इति गौडपादकारिकायाः विवरणे, प्रथमः वैशेषिकः, द्वितीयः बौद्धानां विज्ञानवादः तृतीयः आर्हतवादः, चतुर्थश्च बौद्धानां शून्यवाद इति श्रीशङ्करः विवृणोति।

I. कोटिचतुष्टये सद्वादी वैशेषिकः। देहादिव्यतिरिक्तः आत्मा अस्तीति कथनात् एष सद्वादीति कथ्यते। आत्मा पृथिव्यादिनवद्रव्येषु अन्यतमः केवलम्, न तु तस्य परब्रह्मत्वम् इति वैशेषिकाऽभिप्रायः। ब्रह्मणः कूटस्थत्वादि–विशिष्टगुणलक्षितत्वात् एष वैशेषिकवादः अद्वैतिभिः निरस्तः।

II. असद्वादी बौद्धः। देहादिव्यतिरिक्तोप्यात्मा क्षणिकविज्ञान–रूपात् बुद्धेः भिन्नतया नास्ति। तस्मात् 'नास्ति'कोटिरेषा। क्षणिकविज्ञान एव आत्मा। अस्मिन् पक्षेऽपि ब्रह्म नाङ्गीक्रियते।

---

* 1 चाण्डुपण्डितादिव्याख्यानुसारं Handiqui पण्डितः अत्र समग्रविवरणम् दत्तवान्। [नैषधीयचरित – K. K. Handiqui Page - 529

* 2 माण्डूक्योपनिषत् — Page - 208, 209

III. सदसद्वादी जैनः। अस्तित्व – नास्तित्व धर्मद्वयं सर्वेषु पदार्थेषु योजयन्तः दिगम्बराः पदार्थमात्रस्य अनेकरूपत्वं कथयन्ति। "नैकस्मिन् असम्भवात् (* 1)" इत्येवमादिसूत्रैः एष अर्हतां वादः वेदान्तिभिः तिरस्कृतः। शरीरपरिमाणो जीवः" इति जैनानां मतमपि नादरणीयमेव।

IV. बौद्धानां शून्यवादः अद्वैतमतस्य सन्निहितत्वेन वर्तते। किन्तु माध्यमिकानां शून्यवादः सर्वशून्यत्वेन अद्वैतिभिः अपहसितः। [माध्यमिकशून्यवाद एव सत्यतर इति, अद्वैतिनः तद्वादं स्वायत्तीकृतवन्त इति आधुनिकविमर्शकाः अभिप्रयन्ति (* 2)। किंतु अद्वैतिनः श्रीहर्षस्य श्लोकव्याख्यावसरे न तथा सम्भाव्यं खलु।]

एतत्कोटिचतुष्टयनिरसनेन अद्वैतस्यैव आदरणीयत्वे सिद्धे, लौकिकजनः सत्यतरे तस्मिन् मते मतिं न सम्यगाधत्ते। यः सम्यग्विवेचनशीली स केवलं उत्तमम् अद्वैतमार्गमाश्रयति खलु – इति श्लोकस्यास्य समन्वयः। एतादृशोपमान– स्वीकरणेन कवेः शाङ्करमतप्रियत्वं, इतरदर्शनतिरस्करणलालसत्वं, मतविषयक– पाण्डित्यप्रकटनप्रवणत्वं च स्पष्टमभिलक्ष्यते।

स्वयंवरसन्दर्भे भैमीम् उपनिषत्कन्यात्वेन वर्णयित्वा, अद्वैतदर्शनात् भिन्नानि दर्शनानि श्रीहर्षः तिरस्कृतवान्। यथा —

" सानन्तानाप्य तेजस्सखनिखिलमरुत्पार्थिवान् दिष्टभाजः
चित्ते नाशाजुषस्तान् सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा।
पारे वाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्बोधिमेकं शुभाङ्गी
निस्सीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः॥ (* 3) "

उपनिषद्विद्या ब्रह्मनिर्वचनपरा। तद्विद्यासम्पादनार्थम् इन्द्रादिभिः, तत्स्तुतिपरैः कल्पमीमांसादिभिर्वा कृते ऽपि प्रयत्ने सा उपनिषद्विद्या नैवाभिमुख्यं

---

* 1 ब्रह्मसूत्रम् — 2 – 2 – 33
* 2 K. K. Handiqui महोदयस्य नैषधीचरितम् – Page - 530
* 3 नैषधम् — ११ – १२९

भजते । यद्यपि श्रुतिः इन्द्रादीनां संस्तुत्या काम्यकर्मप्रवणा परिदृश्यते, तथाऽपि श्रुत्यन्तसूक्तयः परमपुरुषप्राप्तिमेव सिद्धान्तयन्ति ।

" तर्काप्रतिष्ठानात् (* 1) " ... इति सूत्रसन्दर्भे " अतस्सिद्धम् अस्यैव औपनिषदज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् " – इति भगवत्पादैः उपन्यस्तम् । ज्ञानेनैव मोक्षोपलब्धिः, न तु ज्ञानकर्मसमुच्चयेन, केवलकर्ममार्गेण वा – इति उपनिषद्व्याख्यानेषु, गीताप्रस्थानभाष्ये च अनेकत्र श्रीशङ्करः निर्द्वन्द्वं प्रकटितवान् । काम्यकर्मप्रियाः देवाः पार्थिवाश्च वेदाभिलक्षितमर्थम्, तत्फलं च स्वायत्तीकर्तुम्, स्वप्रभुतां ख्यापयितुं तीव्रं प्रयतन्ते । किन्तु वेदान्तविद्या 'नेति' 'नेति' वाक्यैः तान् सर्वान् तिरस्कृत्य, एकं चिदानन्दरूपं परमपुरुषम् एवाभिगच्छति ।

श्लोकेऽस्मिन् पूर्वार्थे, तार्किकोक्तेषु नवद्रव्येषु आत्मानं विहाय अष्ट-सङ्ख्याकानि सङ्ग्रथितानि कविना । यथा – "अनन्त" [आकाश], 'आप्य' [जल], 'तेजस्', मरुत्, पार्थिव, [पृथिवी] 'दिष्ट' [काल] 'चित्त' [मनस्] 'आशा' [दिक्] इति पदानि तदष्टद्रव्याणां स्फोरकान्यत्र । श्लोकपूर्वार्थे एवम् अष्टद्रव्यसमुदायं निक्षिप्य, तद्भिन्नमार्गम् उपनिषद्विद्या अभिप्रस्थिता, इति उत्तरार्धे कथनात् आत्मतत्वस्य माहात्म्यं प्रकटितं तावत्कविना । तथा च नैयायिक मततिरस्कारोऽपि साधितः ।

एवम् अस्मिन् प्रकरणे श्रीहर्षस्य वेदान्तदर्शनाभिमानिता सुस्पष्टं विवृता ।

*1 ब्रह्मसूत्रम् 2 . 1 . 3 – 11

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

11

प्रबन्धध्वनिपरामर्शः ।

" यथा यूनस्तद्वत्परमरणीयाऽपि रमणी
कुमाराणामन्तः करणहरणं नैव कुरुते ।
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ "

सन्ति बहूनि काव्यानि। कानिचिदेव तत्र महाकाव्यानि । सत्यपि कवीनां बाहुल्ये महाकवयस्तु परिमितसङ्ख्याका एव इति ध्वनिमार्गप्रवर्तकानाम् आशयः (* 1) । वाच्यवाचक सौन्दर्यसम्पादनेन तृप्तिम् अलभमानः महाकविः व्यङ्ग्यार्थसम्भरितमात्मीयं काव्यम् आतनोति। सहृदयवर्गे तु अधिकारिभेद-माश्रित्य विशिष्टार्थपरिस्फूर्तिः सञ्जायते (* 2) । काव्ये तात्पर्येण यस्तावान् विशिष्टार्थः कविना अभिप्रेत्य निक्षिप्तः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथ्यते (* 3) । रसादिरूपः ध्वनिप्रभेदः महावाक्यरूपेण प्रबन्धेनापि प्रतिपाद्यते (* 4) ।

11-1 मोक्षस्य प्रबन्ध व्यङ्ग्यत्वम् :-

महाभारते कौरवपाण्डवगाथैव प्रधानतया वर्णिता – इति साधारण-भावुके भावयति सति, शान्तरसः, मोक्षरूपः पुरुषार्थश्च महामुनिना

---

* 1 " सोऽर्थः तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन ।
यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥ "

" ... व्यङ्ग्यव्यञ्जकाभ्यामेव हि सुप्रयुक्ताभ्यां महाकवित्वलाभः महा-कवीनाम् ... " " .... येनास्मिन् अतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे काळिदासप्रभृतयः द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवयः इति गण्यन्ते ।
[ध्वन्यालोकः – प्रथमोद्योतः – Page - 30, 31, 29]

* 2 उतत्वः पश्यन् न ददर्श वाचं, उतत्वः शृण्वन्नशृणोत्येनाम् ।
उतोत्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥
इति वैदिकवचनं विशिष्टार्थानुशीलने साधकं प्रमाणम् ।

* 3 " यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ "
[ध्वन्यालोकः प्रथमोद्योतः — Page - 33]

* 4 यस्त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिर्वर्णपदादिषु ।
वाक्ये सङ्घटनायां च स प्रबन्धेऽपि दीप्यते ॥
[ध्वन्यालोकः – तृतीयोद्योतः – Page - 130]

कृष्णद्वैपायनेन तत्र संयोजित इति ध्वनिकारः निरूपयति (* 1)।

11–2 वैदिक - लौकिक वाङ्मये गूढार्थ निबन्धनम् :–

न केवलं महाभारतम्; भारतीयानां वेदशास्त्रपुराणादिकं समस्तं वाङ्मयं परमेश्वरस्य तत्त्वनिधरणपरमेव। तत्र वैदिकवाक्यानां बाह्यार्थात् विलक्षणः निगूढार्थः वर्तते इत्यंशं निरुक्तकारस्य यास्कस्य वचनानि स्वीकृत्य 'पण्डित' दुर्गाप्रसादद्विवेदी महाशयः सम्यक् समर्थितवान् (* 2)।

* 1 शान्तस्यैव रसस्याङ्गित्वम् महाभारते। मोक्षस्य च सर्वपुरुषार्थेभ्यः प्राधान्यम् इत्येतन्न स्वशब्दाभिधेयत्वेन अनुक्रमण्यां दर्शितम्, दर्शितं तु व्यङ्ग्यत्वेन। "भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यते ऽत्र सनातनः" इत्यस्मिन् वाक्ये ह्ययमर्थो व्यङ्ग्यत्वेन विमर्शितः। ... अत्यन्तसारभूतत्वाच्चायमर्थो व्यङ्ग्ययत्वेनैव दर्शितः, न तु वाच्यत्वेन।

[ध्वन्यालोकः चतुर्थोद्योतः — Page - 237, 238, 239].

* 2 एवं प्रजापतेः सुतानुगमनम्, इन्द्रस्य च अहल्योपगमनम् इत्यादि भिन्नतात्पर्यतया नीयमानमुपलभ्यते। श्रूयते हि ऋक्संहितायाः ऐतरेय-ब्राह्मणे – "प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्" – इति कथारूपेण निरूपितम्। अत्र जैमिनि-सूत्रभाष्य-वार्तिककाराः – "प्रजापतिस्तावत् प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते। स चारुणोदयवेलायामुषसमु-द्यन्नभ्यैत्। सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेनोपदिश्यते। तस्यां चारुणकिरणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः" इत्याहुः। ... एवमेव ऋक्संहितायां "उदीरय पितरा जारमाभगं ..." [7–6–10] इति। एतज्जारपदमालम्ब्य तैत्तरीयारण्यके "गौरास्कन्दिन् अहल्यायै जारा" ... इति। अत्र निरुक्तकाराः – "आदित्यो ऽत्र जार उच्यते, रात्रेर्जरयिता – " [3 – 3 – 4]। वार्तिककारा अपि – "एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यनिमित्तेन्द्रशब्दवाच्यः सवितैव अहनि लीयमानतया रात्रेः अहल्याशब्दवाच्यायाः क्षयात्मकजरया हेतुत्वाज्जीर्यत्यस्मादनेनैवोदितेनादित्य एवाहल्याजार इत्युच्यते, न तु परस्त्रीव्यभिचारात् ..."

[साहित्यदर्पणम् – भूमिका Page - 13]

तथैव काव्येष्वपि विशिष्टार्थः परिशीलनीयः (* 1)

11–3 काव्यमार्गे ग्रन्थिनिवेश पद्धतिः :–

प्रतिभा - व्युत्पत्ति, – अभ्यास इति कारणत्रितयेण अभिप्रेरितः महाकविः स्वकाव्ये तत्र तत्र कञ्चन ग्रन्थिम् आतनोति । तत्र विशिष्टार्थ–प्रकथनेनैव वाक्यप्रसन्नता सिद्ध्यति । तत्रेदं दिङ्मात्र मुदाह्रियते । प्रकृते नैषधीयचरिते कुत्रचन श्लोके लक्ष्मीसरस्वत्यौ सपत्नीत्वेव अभिवर्णिते ।

" पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीम् एकस्य विष्णोः श्रयणात् सपत्नीम् ।
आस्येन्दुमस्या भजता जितब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥ (* 2)"

पद्मजेतारं भैम्याः मुखेन्दुम् आश्रित्य वाणी, सपत्नीं पद्मालयां लक्ष्मीं जितवतीति श्लोकभावः । लक्ष्म्याः सरस्वती कथं वा सपत्नी भवति ? इति शङ्काऽत्र उदेति ।

सरस्वतीरूपा हि वाक् । सा खलु देवी ब्रह्मपत्नी इत्येव सामान्यतया अभिज्ञाता । किन्तु सा 'विष्णुपत्नी' इति 'शम्भुपत्नी' इति च योगिनः सम्प्रवदन्ति । परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी-इति गिरां चातुर्विध्यं मनसि निधाय श्रीशङ्करभगवत्पादाः एवं देवीं स्तुतवन्तः —

---

* 1 **यथा बाणभट्टः स्वकाव्यं कादम्बरीं –**

" रजोजुषे जन्मनि सत्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ "

इति परमात्मप्रार्थनया प्रारभ्य " पुमान् वै सोमः स्त्री सुरा " [तैत्तिरीयब्राह्मणम् 1 – 3 – 3 – 4] इत्यादि वैदिकांशान् आधारी–कृत्य चन्द्रकादम्बर्यादिपात्राणि निर्माय, महालक्ष्मीश्वेतकेतुसमागमं विलक्षणं विशिष्टार्थपरं च कृतवान् ... " [एतद्विवरणं श्रीयुत पेराल भरतशर्म महोदयानां " कादम्बरीरसज्ञता " इत्यान्ध्रग्रन्थात् अवगन्त–व्यम् ।

* 2 **नैषधम्** – ७ - ४९

" गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदः
हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमद्रितनयाम् ।
तुरीया काऽपि त्वं दुरधिगमनिस्सीममहिमा
महामाया विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि ॥ (*1) "

तत्र परा – पश्यन्ती – मध्यमा – वैखरीति क्रमे तुर्या 'वैखरी' वाक् ब्रह्मपत्नी । तृतीया 'मध्यमा' तावत् शिवपत्नी । द्वितीया 'पश्यन्ती' तु विष्णोः द्वितीया । प्रथमा 'परा' वाक् परब्रह्मणः महिषीत्युच्यते । महायोगिभिः ब्रह्म–ज्ञानकलानिधानैः केवलम् सा हि गम्या । भगवत्पादास्तु वैखरीतः प्रारभ्य तुरीयत्वं परायाः निर्दिशन्ति । [Known to unknown इति रीत्या] ।

एवं च पौराणिकमार्गेण लक्ष्म्याः विष्णुपत्नीत्वे, आगममार्गेण वाग्देव्याश्च विष्णुपत्नीत्वे, उभयोः सपत्नीत्वं सिद्ध्यति । तदाश्रित्य श्रीहर्षः प्रकृतश्लोकमार–चितवानिति वक्तव्यम् । एतद्गूढार्थस्य विश्लथनाभावे लक्ष्मीसरस्वत्योः सपत्नीत्वं विमर्शकानां सङ्कटप्रायमेव खलु ।

एवम् " अवामा वामार्थे (* 2) " ... इति श्लोके चिन्तामणिमन्त्रस्वरूपं

---

* 1 सौन्दर्यलहरी — श्लोकसंख्या – 97

* 2 " अवमा वामार्थे सकलमुभयाकारघटनात्
द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।
तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं
निराकारं शश्वज्जप नरपते ! सिद्ध्यतु स ते ॥ "
[नैषधम् – १४ – ८८]

इति सरस्वत्याः वरप्रदानवाक्यात्मके श्लोके "हृदये सन्मन्त्रं जप" इति वाक्यार्थे सिद्धे, अवा = ओकारेण; मा = मकारेण उभयसंयोगेन "ओङ्कारेण" इत्यर्थः सिद्ध्यति । "उभयाकारघटनात्" इति दलेन पूर्वोत्तरभागयोः ओमिति संयोज्यः इति ज्ञायते । "हरमयं निराकारं सेन्दुं" इति दलैः 'ह्रीं' बीजाक्षरः सिद्ध्यति । 'तदन्तः' इत्युक्तत्वात् प्रणवद्वयमध्यघटितः 'ह्रीं' कारः कथ्यते । एवं चिन्तामणी-मन्त्रः निगूढं सन्धत्तः कविना । [श्लोकस्यास्य मन्त्रशास्त्रपरतया, तन्त्रपरतया तत्तद्देवतापरतया च अनेकार्थाः व्याख्यातृभिः सम्भाविताः ।

तथैव " इष्टं नः प्रति ते ... इति च श्लोके तिरस्करिणीमन्त्रस्वरूपं (* 1) च श्रीहर्षः निगूढं संयोजितवान् इति विमर्शकानाम् आशयः । एवं च काव्येषु विशिष्टार्थ [ध्वन्यर्थ] प्रतिपादनं वर्तते इति सहृदयैः अङ्गीकार्यमेव ।

महाभारतान्तर्गतनलोपाख्याने पूर्वभागं मूलकथात्वेन स्वीकृत्य, तत्तत्कल्पनैः स्वीयम् एतत्काव्यं विशिष्टार्थप्रतिपादकं कृतवान् श्रीहर्षः । नाटकेषु इतिवृत्त-निर्माणे मूलकथातः तत्तद्विपरिणामाः कालिदासभवभूत्यादिभिः यथा वा कृताः तथैव श्रीहर्षः स्वकाव्यकथां कल्पनामण्डितां कृतवान् ।

11-4 प्रस्तुतकाव्ये प्रबन्धध्वङ्ग्यप्रकाशकविषयाः :-

श्रीहर्षकाव्ये हंसपात्रस्य प्राधान्यं भैमीनलपात्रद्वयगतसङ्केतार्थः, इन्द्रादिचतुष्कस्य स्वयंवरे प्रवेशः, दौत्यार्थं नलं प्रेषयित्वा तदन्तरेण इन्द्रादिभिः स्वदूतिकाः भैमीसमीपं प्रेषिता इत्यंशः, भैमीनलविषये इन्द्रादीनां सरस्वत्याश्च अनुग्रहः, नले कलिप्रवेशाभावे ऽपि कामक्रोधादियुतस्य कलेः काव्यकथाप्रवेशः, चन्द्रवर्णनेन काव्यसमाप्तिः, प्रतिसर्गान्तिम् आनन्दपद-निक्षेपः, चन्द्र, अमृत, श्रीशब्दानां काव्ये बहुत्र प्रयोगः – इत्येवमादीनि अस्य काव्यस्य विलक्षणशक्ति, कवेः विशिष्टाभिप्रायपरम्परां च प्रकटयन्ति । प्रकाशाप्रकाशरूपा सरस्वती नलदौत्यसन्दर्भे यथा दमयन्त्या प्रस्तुता (* 2),

---

* 1 " इष्टं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याञ्च स्वराह्लादिनी
धर्मार्थी सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्वितालख्यापदाम् ।
त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशनाद्
द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिन्नामान्वयं लुम्पतु ॥ "
(नैषधम् — ५ – १३५)

इति श्लोके तिरस्करिणीमन्त्रनिबन्धनं प्रति 'स्वर्णहंसि' इति आन्ध्रग्रन्थः द्रष्टव्यः — Page - 97 – 109.

* 2 " अदृश्यमाना क्वचिदीक्षिता क्वचित् ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।
क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीं ॥ "
[नैषधम् — ९ – ४]

तथैवास्मिन् काव्ये वेदान्तमूलकः ध्वन्यर्थः कुत्रचित् स्थलेषु बहिः प्रकाशितः, अन्यत्र च अन्तस्सूत्रितश्च कविना ।

ग्रन्थगतप्रधानपात्रेषु नलदमयन्त्यौ, भीमश्च मानवपात्राणि । अन्यानि देवपात्राणि । एषु सरस्वतीपात्रं श्रीहर्षेण प्रकल्पितम् केवलम् ' भारतात् स्वीकृतेषु पात्रेष्वपि अर्थविशषम् उद्दिष्टवान् श्रीहर्षः । तत्तत्पात्रवैशिष्ट्यपर्यालोचनेन प्रबन्धव्यङ्ग्यरूपो ऽर्थः सुप्रतिपादितो भवति । स एवार्थः अस्मिन् प्रकरणे विव्रियते ।

' हंस ' इति शब्दः प्राणस्य, जीवात्मनः, परमात्मनश्च बोधकः । 'नल ' इति शब्दः रलयोरभेदत्वेन जीववाचकः । " भीम " शब्दः वैराग्यवाचकत्वेन स्वीकार्यः । भैमी च ज्ञानविद्या, अथवा विद्याशक्तिः । इन्द्रादयश्च तत्तत्परीक्षाभिः जीवस्य विद्यासिद्धिम् अनुमोदनपराः परीक्षकाः । कलिवर्गश्च विद्यादूषकः । एवं तत्तत्पात्राणि श्रीहर्षेण सम्भावितानीति, एतादृशानुशीलनेनैव श्रीहर्षकृतग्रन्थग्रन्थिः श्लथीकृतो भवतीति प्रकरणे ऽत्र निरूप्यते ।

11–5 हंसपात्रवैशिष्ट्यम् :–

हंसस्य प्रथमपरिचयात्मके " ... विचरन्तमन्तिके, हिरण्मयं हंसमबोधि .... (* 1) " इति श्लोके वर्णितं हिरण्मयत्वं हंसस्य परब्रह्मत्वं निरूपयति । [पूर्वप्रकरणे विवृतमिदम्] " हंसं तनौ सन्निहिते चरन्तं (* 2) " इति श्लोके यत् हंसस्य तन्वधिकरणत्ववर्णनं, तेन जीवत्वं [परमात्मत्वमिति व्याख्याकारः] प्रतिपादितमिति वक्तुं पार्यते । तृतीयसर्गे हंसं ग्रहीतुम् उद्युक्तायाः भैम्याः सख्यः 'विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाः ' (* 3) तस्मिन्नेव हंसे नेत्राणि संयोजयन्ति । " नैवाशकुनी भवेन्मे " (* 4) इति वाक्येन भैमी च हंसस्य केवलपक्षित्वं परिहृतवती । हंसपात्रगत विशिष्टार्थस्य एतद्वाक्यं बाह्यं सूचनम् । " विरिञ्चिनाननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः (* 5) "– इति हंसवाक्येनापि पक्षिविलक्षणत्वं निरूपितं तावत् ।

* 1 नैषधम् – १ – ११७ * 2 नैषधम् – ३ - ४
* 3 नैषधम् – ३ – ३ * 4 नैषधम् – ३ – ९
* 5 नैषधम् – ३ - ४४

योगी समाधिसिद्ध्यर्थं ज्ञानविद्यासम्प्राप्त्यर्थं च यमनियमादिसहितं योगमार्गम् आश्रयति। निखिलवेदान्तग्रन्थपठनपाठनादिना अभ्यस्ते ऽपि आत्मतत्वे, आत्मानन्दानुभवः मोक्षप्राप्तिश्च योगिभिरेव साध्यते।

" **उपेतपार्श्वः चरणेन मोनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना** " (* 1) **मुनेः मनोवृत्तिरिव सिक्कायां** ... (* 2) इत्यादि वाक्यैः हंसबन्धनं मुनीनामेव साध्यमित्यंशः कविना सूच्यते। नलकृतहंसबन्धनेन आत्मज्ञानप्रदः प्राणायामः अभिलक्षितः – इत्यत्र इदं तावत् प्रमाणम् – **रूपमदर्शि धृतो ऽसि यदर्थम्** " (* 3) इति। योगी आत्मदर्शनार्थं हंसबन्धनं करोति। तत्सिद्ध्यनन्तरं च हंसं यथेच्छं त्यजति। " यद्रूपं द्रष्टुं भवान् धृतो ऽसि, आत्मनः तद्रूपं मया दर्शितम् " इति नलवाक्यस्यार्थः।

नलस्य ग्रहणयोग्यः हंसः भैमीसमीपे " धार्यः कथंकारमियद्भवत्या (* 4) " इति स्वमहिमानं प्रकटयति।

अपि च हंससञ्चारं प्रति श्रीहर्षकृतप्रस्तावना प्राणसञ्चारस्य सम्यगन्वेति।

" **सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता।**
अतिथित्वमनायि सा दृशोः सदसत्संशयगोचरोदरी (* 5) ॥

नैषधसमीपे हंसवाक्यमिदम्। हंसस्य गमने नैकनीवृतः कर्मीभवन्ति। देहिनां देहे प्रतिदिनं सहस्राधिकसङ्ख्याकाः हंसविशेषाः उच्छ्वासनिश्श्वासरूपेण सञ्चरन्ति (* 6)। हंसानां प्रयाणे यानि मूलाधारप्रभृतीनि चक्राणि वर्तन्ते,

---

* 1 **नैषधम् – १ – १२४** * 2 **नैषधम् – ३ – ४**
* 3 **नैषधम् – १ – १४३** * 4 **नैषधम् – ३ - ९५**
* 5 **नैषधम् – २ – ४०**
* 6 **१] मूलाधारे षट्शतहंसाः गणाधिपदेवताकाः, २] स्वाधिष्ठाने ब्रह्मदेवताकाः षट्सहस्रहंसाः ३] मणिपूरचक्रे हरिदेवताकाः षट्सहस्राः ४] अनाहते च हरदेवताकाः षट्सहस्रः हंसाः ५] एवं, जीवात्माधिष्ठिते विशुद्धचक्रे सहस्रहंसाः ६] भ्रूमध्यभागे आज्ञाचक्रे परमात्माधिदेवताकाः सहस्रहंसाः ७] सहस्रारे ब्रह्मरन्ध्रे अन्ये सहस्रहंसाश्च सञ्चलन्ति। एवं 21600 हंसाः अनुनित्यं शरीरे प्रयान्ति।**

तान्येव 'नैकनीवृत्' शब्देन कविना उपलक्षितानि'। 'सरसीः परशीलितुमि'त्यनेनापि योगशास्त्रविषय एवाभिलक्ष्यते। यतः शील – समाधौ इति धातोः निष्पन्नं 'परि–शीलितुम्' इति पदं समाध्यर्थकस्य योगशास्त्रविषयस्य समर्थकत्वेन कविना प्रयुक्तम्।

'ग्रामं गतः' इत्यत्र कर्मणः ग्रामस्य यथा न स्थानचलनं, व्यापारवतः देवदत्तादेरेव चलनं प्रसिद्धं, तथैवात्र मूलाधारादिनैकनीवृतां एकस्थानस्थितित्वं, हंसानामेव सञ्चलनं ग्राह्यम्। एवं च योगमार्गेण प्राणनिरोधनं कृत्वा साधकः षट्चक्रान्तर्गतमार्गेण आत्मानं संशोध्य तां विद्यां जानाति इति हंससञ्चारपद्धतिः विवृता महाकविना।

मूलाधारात् प्रारब्धसञ्चारः वायुः इडा पिङ्गला इति नाडीद्वयमार्गेण प्रवर्तते। कुण्डिनपुरं प्रति प्रस्थितस्य हंसस्य गमनं वर्णयन् **"रविकान्तमयेन सेतुना" "विधुदीधितिजेन यत्पथम्** (* 1) " इति वाक्यद्वयेन पूर्वोक्तमंशं कविः स्मारयति। सूर्यकान्तशब्दः पिङ्गलानाडेः, चन्द्रकान्तशब्दश्च इडानाडेः योगमार्गे सङ्केतप्रायौ।

कुण्डिनपुरगमने हंससञ्चारः अतिविलक्षणतया श्रीहर्षेण वर्णितः। **"क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ** (* 2) " इत्यत्र क्षिति–शब्देन शरीरस्तावदभिलक्ष्यते। [क्षीयते इति क्षितिः, शीर्यते इति शरीरं,] शरीरे हंससञ्चार एव अत्र कविना उपनिबद्धः। **हंसप्रयाणे प्रथमं जलसम्भृतं कलशम् अभिमुखं** (* 3) भवति। अनंतरं च रसालसङ्गतं फलं, विटपिच्छन्नतरक्षुपन्नगं

* 1 नैषधम् – २ - ९३, ९४
* 2 **नैषधम् – २ – ६४**
* 3 **प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम्।**
  कलशं जलसम्भृतं पुरः, कलहंसः कलयाम्बभूव सः॥
  नैषधम् — २ - ६५

नगं च हंसः क्रमशः पश्यति (* 1)। अनेन पृथिवीतत्त्वात्मकात् मूलाधारात् प्रयातः हंसः अनन्तरस्थितं जलतत्त्वात्मकं स्वाधिष्ठानं पश्यतीत्येवं रूपो विशिष्टार्थः विमर्शकैः आविष्क्रियते (* 2)।

अनन्तरश्लोकेषु च " धृतपक्षतिः " "ऊर्ध्वायनदुर्विभावनः " " विततीकृतनिश्चलच्छदः " इत्यादिविशेषणैः हंससञ्चारः वर्णितः। मूलाधारात् प्रयातः हंसः पाञ्चभौतिकविशुद्धचक्रपर्यन्तं सञ्चार्य, आज्ञासहस्रारचक्रद्वये अनुपलक्षितः सञ्चरति। एवं हंसप्रयाणविषये श्रीहर्षभट्टारकेण उपक्षिप्तो ऽर्थः योगमार्गविषयैः संवदति।

कुण्डिनपुरं प्रति हंसप्रयाणवर्णने आविस्मरणीयः श्लोकस्तावदेषः —

" जघनस्तनभारगौरवात् वियदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः।
ध्रुवमप्सरसो ऽवतीर्य याम् शतमध्यासत तत्सखीजनः॥ (* 3) "

अप्सरसः तां भैमीं सखीत्वेन आश्रयन्त्यः कुण्डिनपुरीं प्राप्ताः इति श्लोकभावः। आसां सखीनां शतसङ्ख्यात्वपरिगणनं विलक्षणं दृश्यते। '**शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः, तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या व्युत्क्रमणे भवन्ति॥ (* 4)**" इति श्रुत्या अत्र सखीनां शतत्वम् अनुसन्धातव्यम्। हृदयसम्बन्धिन्यः नाडयः शतं वर्तन्ते। एका नाडी तासु

---

* 1 क) **अवलम्ब्य दिदृक्षया ऽम्बरे क्षणमाश्चर्यरसालसङ्गतम्।**
स विलासवने ऽवनीभृतः फलमैक्षिष्टरसालसङ्गतम्॥

ग) **नभसः कलभैरुपासितम्, जलदैर्भूरितरक्षुपं नगम्।**
स ददर्श पतङ्गपुङ्गवो विटपच्छन्नतरक्षुपन्नगम्॥
[नैषधम् – २ – ६६, ६७]

* 2 **गुण्टूरु शेषेन्द्रशर्ममहोदयानां 'स्वर्णहंसि' आन्ध्रग्रन्थः अमुमंशं परामृशति समग्रम्।**

* 3 **नैषधम् – २ – ९७**

* 4 **छान्दोग्योपनिषत् — 8 – 6 – 6**

प्रधानभूता मूलाधारात् प्रारभ्य सहस्रारपर्यन्तं गच्छति। सैव सुषुम्ना नाडीत्युच्यते। दमयन्तीं तत्सखीशतं च एकाधिकनाडीशतत्वेन निरूपितवान् कविः। एतदर्थ-विशेषाभावे सखीनां शतत्रपरिगणनं व्यर्थमेव। अपि च पुरप्रवेशवर्णने, अन्तःपुर-प्रवेशात् पूर्वं हंसस्य सञ्चरणमात्रे वर्णयितव्ये, सखीप्रस्तावना किमर्थं कृतेति प्रश्नस्यापि इदमेव समाधानम्।

हंसपात्रप्राधान्यम् अनन्तरकथायामपि श्रीहर्षेण साधितम्। यद्यपि तृतीयसर्गे हंसदौत्यं परिसमाप्तं, तथापि अनन्तरकथायां स हंसः तत्र तत्र परिदृश्यते एव। तिरस्करिणीप्रभावेण दमयन्तीसकाशं प्राप्तो नलः तत्र ताम्बूलकरण्डे चित्रितं हंसं दृष्टवान् (* 1)। सोऽयमपि चित्रहंसः जाम्बूनदहंसः एव। स च हिरण्मय-हंसस्य सङ्केतप्रायः।

नलदौत्यानन्तरं विषण्णयोः भैमीनलयोः समाश्वासनार्थं हिरण्मयहंसः पुनरवततारेति (* 2)। तथा अवतीर्य, भैम्याः आशाच्छेदः न कार्य इति, सुरप्रेषितं दौत्यं नलेन सम्यगेव निर्वर्तितमिति च नलं, भैमीं च आश्वास्य प्रतिनिवृत्तः स हंसः।

अपि च त्रयोदशसर्गे 'पञ्चनलीय' – सन्दर्भे पुनः हंसप्रसङ्गं करोति कविः। तत्र पञ्चनलमध्ये सत्यं नलं वेत्तुम् अक्षमा दमयन्ती तथ्यमिथ्याविवेचन-सहायार्थं सुहृदं हंसं संस्मृतवती (* 3)।

---

* 1 " भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम्।
कृतप्रियादूत्यमहोपकारमराळमोहद्रढिमानमूहे ॥ "
[नैषधम् – ६ – ७२]

* 2 " तथा व्यथामग्नतदुद्दिधीर्षया दयालुरागात् लघु हेमहंसराट् ॥ "
[नैषधम् – ९ – १२७]

* 3 क्व प्राप्यते स पतगः परिपृच्छयते यः
प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरेति।
संस्मार स स्मरमतिः प्रति नैषधीयं
तत्रामरालयमराळमराळकेशी ॥ [नैषधम् – १३ – ४०]

एवं निर्व्यूढे हंसपात्रे, कविः अनेकत्र तस्य हिरणमयत्वं स्मारयति। हंसस्य हिरणमयत्वं वेदान्तविषयप्रस्तावनायां परिशीलितम् (* 1)।

11-6 भीमः :-

प्रबोधचन्द्रोदयनाटके विवेकादयः गुणाः नीरूपा अपि साकारपात्रत्वेन कल्पिताः, कृष्णमिश्रेण। नैषधीयचरिते तु सहजतयास्थितेषु भीमादि-पौराणिकपात्रेषु गूढम् विशिष्टार्थं आविष्करोति श्रीहर्षः। भैमीपरिचयं कर्तुम् उद्युक्तो हंसः प्रथमं तस्याः पितरमेवमुपवर्णयति।

"स जयत्यरिसार्थसार्थकी कृतनामा खलु भीमभूपतिः।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि शक्रभर्तृकाम्॥ (* 2)"

भीमराजस्य पराक्रमप्रस्तावः यो ह्यत्र कृतः,काव्यकथायां प्रयोजनं नातीव साधयति सः। तस्मात् भीमशब्दो ऽत्र वैराग्यस्य सङ्केतप्रायः। अरिसार्थश्च कामादिः अरिषड्वर्गः। ते अन्तःशत्रवः वैराग्यात् भीताः तस्य भीमः इति नाम अपादानकारकत्वेन सार्थकं कुर्वन्ति (* 3)। अस्य नाम्न अनुबन्धत्वेन स्थितं **दमन दम दमयन्तीति** पदत्रयमपि अत्रत्यमार्मिकार्थस्य समर्थकमेव भवति (* 4)।

---

* 1 **विवरणं — 10 – 10 विषये द्रष्टव्यम्।**

* 2 **नैषधम् – २ - १६**

* 3 **'भीमादयोऽपादाने' इति हि पाणिनीयसूत्रम्।**
एतद्विवरणं 8–13 विषये दत्तम्।

* 4 **"दमनादमनाक् प्रसेदुषः तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात्।**
वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम्॥ "
[नैषधम् – २ – १७]

इति श्लोके 'तथ्यगिर' शब्देन 'दमन'नामकमुनेः नामसार्थक्यं सुसाध्यम्। दमयति इन्द्रियाणि इति दमनशब्दस्य सार्थक्यं नारायण-व्याख्यायां प्रकटितं च।

अपि च 'कुण्डिन्' शब्दस्य 'शिव' इत्यर्थः निघण्टुकारैः प्रदत्तः (*1)। कुण्डिनं नगरं च शिवपुरत्वेन प्रसिद्धं 'सहस्रार' मिति वक्तुम् उचितम्। शिवपुराधिपश्च शिवपर्यायनामकः भीम एव इति एतत्प्रान्तगत-वैशिष्ट्यमवधेयम्। एवं च सोऽयं पुराधिपः वैराग्याऽपरनामधेयः भीमः 'दमन' नामकमुनिप्रभावेण दमयन्तीनामिकां तनयां प्राप्तवान्। स च दमनः इन्द्रियनिग्रहाऽपरपर्यायः इति चात्र प्रबन्धव्यङ्ग्यसमन्वयः।

11–7 भैमी :–

एतदनुसारं च दमयन्ती विद्याशक्तेः सङ्केतप्रायेति कथ्यते। तत्र कवेः वचनमिदम् –

" **श्रियमेव परं धराधिपात् गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम्।**
व्यवधावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः॥ (*2)"

I. " गुणसिन्धोः भीमात् उदिता सा दमयन्ती श्रीरव केवलम्।

II. हरशिरोऽलङ्काररूपां विधोः कलां वा तामवेहि।

III. व्यवधावपि एतत् को न वेद — इति वाक्यत्रयात्मकः एष श्लोकः। केवलकाव्यपरत्वेन परिशीलने, श्लोकोऽयं न तावत्सहृदयावर्जकभावप्रपूर्णः। दमयन्तीं श्रीत्वेन यद्यपि वर्णितवान् कविः, तथापि हरचूडागतचन्द्रकलात्व-सम्भावने का वा अर्थपुष्टिः साधिता तेन – इति शङ्काऽत्र उदेति। मुखस्य चन्द्रकलौपम्यादपि चन्द्रौपम्यं कविसमयेषु प्रसिद्धम्। तस्मात् श्लोकोऽयं विशिष्टार्थ प्रकाशनपर इति अङ्गीकार्यः।

श्रीविद्यासम्प्रदाये वह्नि, सूर्य, सोम, इति खण्डत्रयात्मकस्य पञ्चदशीमन्त्रस्य (*3) श्रीं बीज संयोजनेन विद्येयं श्रीविद्येति प्रथां

---

* 1 **कुण्डिन्** = An epithet of Siva (The students Sanskrit English Dictionary, V. S. Apte, Page – 152)

* 2 **नैषधम् — २ — १९**

* 3 **क ए ई ल ह्रीं ह स क ह ल ह्रीं स क ल ह्रीं – इति पञ्चदशीमन्त्रः।**

प्राप्ता। तत्र चतुर्थखण्डः 'श्री'मित्येकाक्षररूपः। अस्यैव 'चन्द्रकळाकण्ड' इति च नाम। प्रथमकण्डं मूलाधारे, द्वितीयखण्डं अनाहते, तृतीयम् आज्ञाचक्रे, तुरीयं तु सहस्रारे सम्भाव्य श्रीविद्योपासना क्रियते। अस्य सम्प्रदायस्य विज्ञानेन केवलं, भैमीविषये कविकृतं 'श्री' त्ववर्णनं चन्द्रकळात्वरूपम् अध्यवसानं च सम्यगन्वितं भवति। एवंविधं विशिष्टार्थं निक्षिप्य, तदर्थविशेषं 'न वेद कः' इति पृच्छन्, चमत्कारं साधयति कविः।

एवं च दमयन्तीपरिचयपरः अयं श्लोकः ग्रन्थग्रन्थित्वेन सम्भावनीयः। "तत्र स्वयंवरे ऽलम्भि भुवः श्रीः नैषधेन सा (*1)।" इति कलिवाक्येष्वपि भैमी [भुवः] श्रीत्वेनैवोपवर्णिता। तदप्यत्र उपोद्बलकमेव भवति।

भैमीपात्रगतमिदं वैशिष्ट्यं सप्तमसर्गे नलकृतनायिकावर्णने ऽपि सुस्पष्टम् अनिदम्पूर्वं (*2) प्रतिपादितं कविना। तद्यथा भैम्याः अङ्गप्रत्यङ्ग-

*1 नैषधम् — १७ - २४

*2 काव्य प्रपञ्चे उपलभ्यमानेभ्यः नायिकावर्णनभ्यः बिभिन्नमार्गे श्रीहर्षवर्णनम् इदं परिदृश्यते। यतः – कालिदासकृतरघुवंशः एकनायकाश्रयत्वाभावात् नैषधम् नितरां भिद्यते। कुमारसम्भवे पार्वतीसौन्दर्यं नैवं नायकेन वर्णितम्। मेघसन्देशे तु "श्यामास्वङ्गम् चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम् ..." इत्यादिकं परोक्षगतायाः नायिकायाः वर्णनं यद्यप्यस्ति न खलु तद्वत् श्रीहर्षकृतं नायिकावर्णनम्। किरातार्जुनीय, शिशुपालवधकाऽये न तावत् शृङ्गारनायिकाश्रये।

श्यामलादण्डके तु देवीवर्णनं भैमीवर्णनवत् परिदृश्यते। तत्र दीर्घवाक्यानि रगणैः निर्मितानि द्विवारं तु तत्क्रमः गणान्तरेण विच्छिन्नः। स च विभागः कूटत्रयपद्धतिमाश्रित्यैव कृत इति वक्तुं पार्यते।

I. जय जननि! ... सुधासमुद्रान्त हृद्यन्मणिद्वीपसंरूढबिल्वाटवीमध्य ...

II. सुललितनवयौवनारम्भ ... कम्बुबिब्बोकहृन्कन्थरे,

III. विकसितनवकिंशुकाताम्र दिव्यांशुकच्छन्न चारूरुशोभापराभूत .... "

एतादृशछन्दः शिल्पेन तत्कविः देव्याः कूटत्रयात्मकत्वं [व्यङ्ग्यमुखेन] प्रकटयति। तद्वदेव श्रीहर्षः भैमीवर्णनम् कृतवान्।

वर्णने खण्डत्रय विभागः परिदृश्यते (* 1) । कचवर्णनादारभ्य मुखावयववर्णनं कृत्वा, ग्रीवादिवर्णनात् प्राक् सावयवमुखवर्णनम् पुनर्नवभिः श्लोकैः यत्करोति कविः तद्भागद्वयस्य विभागार्थमेव । तावता वाग्भवकूटवर्णनं परिसमाप्तम् इति

* 1 प्रथम खण्डः		द्वितीय खण्डः		तृतीय खण्डः	
श्लोकाः	विषयः	श्लोकाः	विषयः	श्लोकाः	विषयः
२०,२१,२२	कच वर्णनम्	६१–६५	कर्ण वर्णनम्	८८	पृष्ठभाग वर्णनम्
२३	फाल ,,	६६	ग्रीवा ,,	८९, ९०	नितम्ब ,,
२४,२५,२६	भ्रू ,,	६७	कण्ठ ,,	९१	वराङ्ग ,,
२७–३५	नेत्र ,,	६८–६९	बाहु ,,	९२–९५	ऊरु ,,
३६	नासा ,,	७०, ७१, ७२	पाणि ,,	९७	जङ्घा ,,
३७–४२	अधर ,,	७३–८०	कुच ,,	९८	गुल्फ ,,
४३	स्मित ,,	८१	उदर ,,	९९–१०४	पाद ,,
४४, ४५, ४६	दन्त ,,	८२	मध्य ,,	१०५, १०६ १०७	अङ्गुली, नखवर्णनम्
४७, ४८ ४९, ५०	वाचां ,,	८३	रोमावली ,,		
५१	चिबुक ,,				
एवं तत्तदवयववर्णनं कृत्वा, ततः ७–५२ प्रभृति ६० श्लोकपर्यन्तं नवभिः श्लोकैः सावयवं मुखं वर्णयति।		एतदवयववर्णनानन्तरं ७-८४, ८५, ८६, ८७ श्लोकैः ग्रीवाप्रभृति नाभीपर्यन्तं भागं वर्णयति कविः			

कवेर्भावः। तथैव द्वितीयः मध्यकूट इत्युच्यते नाभीपर्यन्तम्। ततश्च नितम्बादिकः तृतीयः शक्तिकूट इत्युच्यते। देहः एवं कूटत्रयात्मक इति श्रीविद्यासम्प्रदाये सन्दृश्यते (* 1)।

श्रीविद्यात्वेन भैमीनिरूपणं यदि कवेरनभिप्रेतः विषयः तर्हि नायं विभागः क्रियेत। अस्य च ग्रन्थग्रन्थेः विश्लथनसूचनं कविना इत्थमभिहितम् —

" अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे, भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली।
नानारदाह्लादि मुखं; श्रितोऽ व्यासो महाभारतसर्गयोग्य (* 2)॥"

नलमुखोदितमिदं वाक्यमिति न विस्मरणीयम्। दमयन्त्यां मुनयोऽपि मोहं प्राप्नुवन्तीति नलः सम्भावयति। तथा सम्भावने च अनौचित्यशङ्का उदेति। तत्परिहारार्थमेवं कूटत्रयात्मकः विशिष्टार्थसमन्वयः अवश्यं वक्तव्यः।

पूर्वोक्तकूटत्रये, प्रथमः वाग्भवकूटः वाक्सिद्धिप्रदः। परमात्मस्तुतिपरः नारदः वाग्भवकूटोपासकः। द्वितीयः मध्यकूटः ऐश्वर्यप्रदः। भृगुश्च महैश्वर्ययुतस्य सङ्केतप्रायः। वेदान्तदर्शनस्य सूत्रकर्ता भगवान् बादरायणः तृतीयं शक्तिकूटम् आश्रित्य स्थितः। एममेकैककूटाश्रयणेन ते मुनयः विद्यायाः समग्रस्वरूपज्ञाने असमर्थाः। तदेव तेषां मोहत्वेन कविना उपक्षिप्तम्।

अपि च, वाग्भव – मध्य – शक्तिनामके कूटत्रये कविरत्र क्रममतिक्रान्तवान् – इत्यपि परिशीलनीयोंऽशः। उपासकेषु अधिकसङ्ख्याकाः ऐश्वर्यकामुकाः, अनन्तरं कवितादिवाक्सिद्धिकामुकाः परिगणनीयाः। अन्ते च वर्तन्ते अल्पसङ्ख्याकाः शक्तिकूटोपासकाः मोक्षकामुकाः। एतत्क्रमेण प्रकृतश्लोकः आरचित इति अवश्यम् अङ्गीकार्यम्। नोचत्, वाच्यार्थमात्रतया परिशीलिते, कुच, मुख,

---

* 1 श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजा।
कण्ठाधः कटिपर्यन्तमध्यकूटस्वरूपाणी॥
शक्तिकूटैकतापन्नकट्यथोभागधारिणी।
मूलमन्त्रात्मिका, मूलकूटत्रयकलेबरा॥
[श्री ललितासहस्रनामस्तोत्रम् – श्लोकाः – 34, 35]

* 2 नैषधम् – ७ - ९६

ऊरु इति क्रमेण वर्णनं व्यर्थमेव भवति। एवं च कूटत्रयात्मिकायाः विद्याशक्तेः समग्रं स्वरूपं दमयन्तीवर्णने कविर्निक्षिप्तवान्।

श्रीविद्यारूपिण्याः भैम्याः अणिमाद्यष्टसिद्धिमयत्वम् एवमन्यत्र वर्णितम् –

" मध्ये बद्धाणिमा यत्सगरिममहिमश्रोणिवक्षोजयुग्मा
जाग्रच्चेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्वं मेषि।
सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया
भूतीरष्टावपीशः तददित मुदितः स्वस्य शिल्पाय तुभ्यम्॥ (* 1) "

अणिमाद्यष्टसिद्धयः भैम्यां तत्तदवयवेषु शोभाकरत्वेन आश्रिता इति कविनाऽत्र वर्णितम्।

" अणिमादिसिद्धयोऽस्याः, स्वीकृतकमनीयकामिनीरूपाः।
विद्यान्तरफलभूताः गुणभावेनान्त्यभूनिकेतनगाः॥ " (* 2) इति श्रीविद्यासम्प्रदायः, पराशक्त्याः अणिमादिसिद्धिसंसेवनं, तासां सिद्धीनां च उपसर्जनत्वं निरूपयति।

भैमीं सुरकाम्यमानत्वेन वर्णयन् " घनसंवृतया चन्द्रकान्त्या उपमितवान् श्रीहर्षः (* 3)। 'घनसंवृत' शब्देन विद्याशक्तेः आच्छादनानि मतान्तराणि सूच्यन्ते।

भैम्याः विद्याशक्तित्वाभ्युपगमे एव तस्याः वाचः पीयूषत्वं सिद्ध्यति (* 4)। भैमीवचनेषु नलप्रशंसा पौनःपुन्येन वर्तते। तादृग्वचनस्य पीयूषत्वारोपात्, तत्पीयूषपानप्रवणत्वेन इन्द्रादीनां वर्णनाच्च कविः महान्तमर्थं साधयति।

* 1 नैषधम् — २१ – १६०
* 2 कामकलाविलासः — Page - १०३
* 3 नैषधम् – १ - ४६
* 4 " नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीसंवादपीयूषपिपासवस्ते – "
[नैषधम् — ६ - ३]

" निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाः
तथा ऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि । ... (* 1) इति

प्रथमश्लोकार्थस्य प्रकृतश्लोकार्थस्य च एकसूत्रता अभ्युपेया ।

11–8 **नलः :–**

एवं भैमीपात्रवैशिष्ट्यस्य अनुगतत्वेन नलोऽपि काव्येऽस्मिन् कुत्रचन विद्याशक्तेः साधकः जीव इति, अन्यत्र परमात्मा इति च कविना प्रतिपाद्यते । स खलु पुण्यश्लोकेष्वग्रेसरः (* 2) । नलशब्दः नरशब्द–पर्यायः इति कविः प्रतिपादयति । यथा —

" बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित् पाशादिरासादितपौरुषस्स्यात् ।
एकं विना मादृशि तन्नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ।। (* 3) "

" नरमेकं विना मादृशि विषये बन्धनाय न कोऽपि समर्थः " इति भैमीसन्निधौ हंसस्य वचनम् । सोऽपि नरः विरलोदयः हंसबन्धनसमर्थः । विरलोदयः नरः नल एवति च कविना निगूढतया अत्र उपक्षिप्तम् । नरशब्दः विगतरेफस्सन् [विरः] उदितलकारस्सन् [लोदयः] नलशब्दो भवति । गीताप्रस्थाने यथा नरः ब्रह्ममार्गस्य साधकत्वेन परिदृश्यते, तथैवात्र नलः हंसबन्धने समर्थ इति कविना प्रतिपाद्यते । एवं च काव्ये सर्वत्र नलशब्देन व्यवह्रियमाणः नर एव अथवा जीव एव – इति प्रबन्धव्यङ्ग्यस्य स्पष्टता साधिता कविना ।

नलपात्रगतं वैशिष्ट्यं काव्यप्रारम्भे एव विशदयत्येवं कविः ।

---

* 1 **नैषधम् – १ - १**

* 2 **" क्रियेत चेत् साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया । "**
[नैषधम् – ३ – २३] इत्यत्र एतत् प्रतिपादितम् ।

" पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः " इति व्यासभारतवाक्येन [व्याख्याकारैः उदृङ्कितम्] नलस्य पुण्यश्लोकेषु प्रथमगण्यत्वं निरूप्यते ।

* 3 **नैषधम् – ३ - २०**

" निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथाः तथाऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलश्शितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ "

"रसैः कथा यस्य सुधावधीरिणी नलस्स भूजानिरभूत् गुणाद्भुतः ।"(*1)

[निपीयेत्यव्ययेन काव्यप्रारम्भः काव्यस्य अव्ययत्व प्रतिपादको भवति ।] नलकथाश्रवणेन देवाः सुधामपि न कांक्षन्ते – इति कथनं मानवमात्रे नले नैव युज्यते । क्षीयते इति क्षितिः शरीरं, क्षितेः रक्षी – इत्यनेन देहानुप्रविष्टः आत्मा प्रोच्यते । आत्मनः कथा च वेदान्तवाक्यसम्पुटिरेव । सुधया देवत्वं सिद्ध्यति । उपनिषद्विद्यया तु अमृतत्वं [मुक्तिः] सिध्यति । एतदर्थकथनेनैव, 'नलस्य कथा, सुधावधीरिणी' इति, बुधाः सुधामपि नाद्रियन्ते इति, नलः 'महसां राशिः' इति च वर्णनं सार्थकं भवति (* 2) ।

तृतीयसर्गे हंसमुखोदिते नलवर्णने " श्रीवाणीगिरिजा अपि नले अनुरागं प्रदर्शयन्ति " इति कविः प्रतिपादयति (* 3) । त्रिमूर्तयः ब्रह्मणः मयूखप्रायाः । परमात्मनः अवराः । एवं च मूर्तित्रयादपि अधिकतया नलस्य निरूपणमेव अत्र कवेराशयः । तदैव देवीनाम् अनुरागवर्णनं सामञ्जस्यं भजते । " चित्ते ममैकः

---

* 1 नैषधम् – १ - १, २

* 2 " निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः " इति श्लोकस्य व्याख्यायां नारायण–पण्डितः नलं लोकत्रयाधिपानामपि आसेव्यमानत्वेन निरूपयति ।

* 3 I. साऽपीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान् प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशम्भुः ।
अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥

II. अलं सजन्धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।
तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥

III. श्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतक्षतिः काऽपि पतिव्रतायाः ।
समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनाऽपि ॥

[नैषधम् — ३ – २९, ३०, ३१]

सकलत्रिलोकी सारो निधिः पद्ममुख स्स एव " (* 1) इति दमयन्तीवाक्ये नलः त्रिलोकसारभूतत्वेन अभिवर्णितः ।

नलं परमात्मत्वेन कविरनेकत्र वर्णितवान् यथा —

" श्रुतः स दृष्टश्च हरित्सु मोहात् ध्यातः स नीरन्ध्रितबुद्धिधारम् ।
ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा हस्ते तवाऽस्ते द्वयमेकशेषः (* 2) ॥ "

इति हंससन्निधौ भैम्याः वचनम् । तत्र नलं साक्षात् परब्रह्मत्वेन कविः स्पष्टं प्रकटयति । **" आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः** ... (* 3) " इति उपनिषद्वाक्यस्य विस्पष्टसमन्वयः नलविषयेऽत्र परिकल्पितः कविना । अपि च ब्रह्मणः प्राप्तिः हंसाधीना इत्यंशः कविनाऽत्र श्लोकोत्तरार्धेन सूच्यते ।

तत्रैव दमयन्तीवाक्ये हंसः जीवदः इति, जीवाधिकदः इति च प्रतिपादितः —

" दत्वाऽत्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि
शुध्यामि जीवाधिकदे तु केन । ... (* 4) "

जीवाधिकः परमात्मैव । तमपि ददातीति = नलं ददातीति, जीवाधिकदः हंसः इत्यर्थः स्फुटमभिलक्ष्यते ।

हंसवचनेषु भैमीनलपात्रगतवैशिष्ट्यम् अन्यत्रैवं प्रकटितं कविना ।

" त्वद्बद्धबुद्धेः बहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।
त्वामद्य लब्ध्वाऽमृततृप्तिभाजां, स्वदेवभूयं चरितार्थमस्तु ॥ (* 5)"

नलः विद्याबद्धबुद्धिः । तत्तद्व्रतादिभिः सः भैम्यै नित्यं प्रयतते । भैमी च अमृततृप्तिप्रापिका । केवलनायिकास्थितिम् अतिक्रम्य भैमी यदा विद्यारूपिणी

---

* 1 नैषधम् — ३ – ८१ * 2 नैषधम् — ३ – ८२

* 3 बृहदारण्यकोपनिषत् — 4 – 5 – 6

* 4 नैषधम् — ३ - ८६ * 5 नैषधम् – ३ – १०१

भवति, तदा केवलं तत्संयोगेन नलः अथवा जीवः अमृतत्वम् आप्नोति। "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते (*1)" इति हि श्रुतिः अमृतत्व–साधिकां विद्यां प्रतिपादयति। नारायणीयव्याख्याऽपि एतद्विशिष्टार्थम् अत्र स्पष्टयति (*2)।

"हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद्व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत्॥ (*3)"

इति वाक्ये च हृदयं तमेव मन्त्रीकृत्य ध्यायतीति कविना स्फुटं प्रतिपादितम्। अत्र 'व्यक्त'शब्दप्रयोगः ब्रह्मणः सम्यगन्वेति।

11–9 इन्द्रादिपात्रगतवैशिष्ट्यम् :–

एवम् अनेकस्थलेषु भैमीनलपात्रगतः ध्वन्यर्थः कविना व्यञ्जितः। एतदनुसारमेव इन्द्रादिपात्राणामपि कल्पनं अस्य प्रबन्धव्यङ्ग्याऽर्थस्य अतीव समर्थकं भवतीति निरूप्यते।

देवानां प्रसङ्गाधिक्यम् :– नैषधीयचरितं यद्यपि मानवकथाकाव्यं, तथाप्यत्र देवानां प्रामुख्यं वर्तते। इन्द्रादयः चत्वारो देवाः पञ्चमसर्गे प्रवेशिताः। वस्तुतस्तु कथाप्रारम्भात् आरभ्य एषां प्रसङ्गः अनुवर्त्यते एव। नलकथाश्रवणसञ्जातपरमानन्दातिशयेन देवाः सुधामपि नाद्रियन्ते – इति काव्यप्रारम्भे निरूपयति कविः। तृतीयसर्गे, नलस्य भूलोकेऽपि स्वर्भोगम् अमर्त्याः सृजन्ति (*4) – इति कवेरुक्तिः इन्द्रादिपात्रगतवैशिष्ट्य–साधिका। यागादिभिः साधितेन अपूर्वेण स्वर्गादिफलं कालान्तरे, देहान्तरे, देशान्तरे वा जीवेन अनुभूयते। नलविषये तु इष्टापूर्तैः तुष्टाः देवाः स्वर्भोगरूपां ततोऽप्यधिकां भैमीम् अत्र भूलोके एव संयोजयन्ति तेन।

*1 ईशावास्योपनिषत् — 11

*2 मनसः त्वयि लीनत्वात् तेषु मनोव्यापाराभावात् उपवासव्रतं इन्द्रियाणां विद्यते। अन्यस्यापि आकृष्टेन्द्रियस्य अनशननियमव्रतः परब्रह्म ध्यायतः पुण्यैस्तदेव ब्रह्म लब्ध्वा मोक्षलक्षणानन्दभाजः देवत्वं सार्थकं भवति। बहिरिन्द्रियाणां निजव्यापारेषु अप्रवृत्तिः तपः। विषयभोगाभावश्च उपवासः।

*3 नैषधम् – ३ – १०७   *4 नैषधम् – ३ – २१

पञ्चमसर्गतः प्रारभ्य सप्तदशसर्गपर्यन्तं इन्द्रादयः अनुवर्तन्ते (*1)। तस्मादेव तेषां पात्रस्वरूपनिर्धारणे प्रयत्नाधिक्यं कर्तव्यम्। इन्द्रादिदेवाः भैमीं नलं च सम्परीक्ष्य तयोः परस्परसमागमार्थमेव स्वयंवरं प्रत्यागताः – इत्यत्र...

*1 सर्गसङ्ख्या	विषयविवरणम्
पञ्चमसर्गे	इन्द्रसन्निधौ नारदकृतभैमीप्रसङ्गः, देवानां स्वयंवर-यियासुत्वं, दौत्यार्थं देवकृतनलप्रार्थनं, तिरस्करिणी-विद्यानुग्रहश्च।
षष्ठप्रभृति नवमपर्यन्तेषु सर्गेषु	इन्द्रदूतिकादौत्यं, तिरस्करिणी प्रभावापगमे नल-निर्वर्तितदेवदौत्यम् ["तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषाः" (६-२) इति षष्ठसर्गप्रारम्भे उक्त्वा, नवमसर्गान्ते "त्रिभुवन-जनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्कृतिकृतिषु" [९-१५९] इति कथनात् नलकृतभैमीवर्णनस्य, दौत्यस्य च देवाः साक्षिभूता एवेति कवेः गूढं प्रतिपादनम्।]
दशमसर्गे	महाविष्णोः आदेशात् वाग्देव्या आविर्भावः नलरूपेण इन्द्रादीनां स्वयंवरप्रवेशश्च।
एकादश द्वादश त्रयोदशेषु	राजान्तरैः साकं पञ्चनलीयवर्णनम्
चतुर्दशसर्गे	इन्द्रादीन् सम्प्रार्थ्य भैमीकृतं नलवरणम्, भैमी नलयोः इन्द्रादिभिः कृतं वरप्रदानं च।
पञ्चदश, षोडश सर्गयोः	भैमीनलविवाहस्य इन्द्रादीनां साक्षित्वनिरूपणम् "इत्थं वितीर्य वरमम्बरमाश्रयत्सु" इति [१४-९५] देवानां प्रस्थानं संसूच्य, विवाहवर्णनान्ते – "दिवि दिविषद-धीशाः कौतुकेनावलोक्य प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्द-सान्द्राः" [१६-१३०] इति तेषां नाकगमनं पुनः निरूपयति कविः।
सप्तदशसर्गे	कलिप्रसङ्गः, नास्तिकमतप्रसङ्गः, तद्दूषणपूर्वकं इन्द्रादिभिः कृतं वैदिकमतोद्धरणं, नलपुरे कलिसञ्चारः तद्वैफल्यं च।

कविना उद्दिष्टः । ज्ञानविद्यां साधयितुं सर्वे ऽपि संसिद्धा एव । किन्तु सा विद्या परमात्माभिमुखी वर्तते । विद्याप्राप्तिविषये, अथवा सर्वसिद्धीनां प्राप्तिविषये, त्रिलोकाधिपः इन्द्रः परीक्षक इव तत्तत्पुराणेषु बहुशः सन्दृश्यते (*1) ।

वाच्यार्थगातदेवाः दमयन्तीकामुकाः, व्यङ्ग्यार्थे तु ते भैमीनलसंयोजकाः । एषो ऽर्थः बहुत्र एवं स्पष्टो भवति - रामणीयकगुणाढ्यवादं नलं परिदृश्य ते देवाः हृदयानि विस्मयाय वितेरुः इति, "तेषु पुनः स्वयं न प्रबभूवुः" इति, तद्विधवधूवरणार्हं नैषधस्य रूपं ते सम्भावितवन्तः इति च कवेर्वचनं; "यदि भैमी ईदृशं नलं न वृणोति धिक् ताम् अगुणज्ञाम्" (* 2) इत्यादिकं च देवानां वाग्जातम् अस्य प्रबन्धव्यङ्ग्यस्य बाह्यसूचकतया परिदृश्यते । तत्र इन्द्रस्य वचनमिदम् –

" भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि गुर्वी ।
न स्वमेव मम सार्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥ (* 3) "

अत्र भीमजाशब्दप्रयोगः वैराग्यजनितज्ञानशक्तिरिति पूर्वोक्तार्थस्य संसूचकः । इन्द्रस्य हृदये धनप्राणेभ्यो ऽपि सैव गुर्वी वर्तते । "षोडशी कला" इति शब्दप्रयोगो ऽपि "श्रियमेव परं धराधिपात्" इति पूर्वोदाहृतश्लोकार्थं स्मारयति । पञ्चदशीसमुपासनासिद्ध्यनन्तरं 'श्रीं' बीजनिरूपितां षोडशी चन्द्रकलात्मिकां देवीं कामेश्वरीं प्रार्थयन्ति श्रीविद्यासाम्प्रदायिकाः ।

अत्र नलेन दृष्टाः देवाः तमेवं प्रार्थयन्ति ।

" पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांशो ॥ " (* 4)

इति । अस्मिंश्च वचने निगूढतया कश्चन ध्वनिः स्थापितः । किन्तु सो ऽर्थ विशेषः कविनैव एवं गुणीभूतः क्रियते –

---

* 1 **महाभारते अरण्यपर्वगतं यवक्रीतोपाख्यानं, स्कान्दपुराणे काशीखण्डे वैश्वानरचरित्रम् .... इत्यादिकमत्र प्रमाणम् ।**

* 2 **नैषधम् — ४ – ६५, ६७, ६९** * 3 **नैषधम् — ५ – ८२**

* 4 **नैषधम् — ५ – ९९**

“**वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुरुर्गिरमूचे** । (* 1) इति इन्द्रवाक्यगतवक्रता किमिति परिशीलिते, “दमयन्त्याः स्वयंवरमहोत्सवमेव वयं कामयेमहि” इति वचनात् तस्याः स्वयंवरं देवाः वाञ्छन्ति न तु स्वेषां वरणं – इत्यर्थः गुणीभूतव्यङ्ग्यतया अत्र आविष्क्रियते कविना ।

नलं दौत्यार्थं प्रेषयद्भिः देवैः तिरस्करिणी विद्या तस्मै प्रदत्ता । वस्तुतः तिरस्करिणीरहितोऽपि इन्द्रादीनां प्रभावेण भैम्याः अनुमत्या वा अवरोधप्रवेशे समर्थ एव नलः । किन्तु अनन्तरकथायां विशिष्टप्रयोजनं साधयितुं कविना एषा तिरस्करिणी उद्दिष्टा । तिरस्करिणीपिहितः नलः अन्तःपुरं प्रविश्य, तथास्थ एव देवदूतिकानां वचनानि, ताः प्रति वैदर्भ्याः उत्तरं च निरवशेषं शृणोति । तच्छ्रवणेन भैमीप्राप्तिविषये नलस्य सकलसन्देहाः निवृत्ताः । एतत्साधयितुम् एव इन्द्रादिभिः एवं कल्पितम् । एषोऽर्थः कविनैव इत्थं स्पष्टीकृतः —

> “**श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं**
> **दिगधिपकृपयाप्तादीदृशः संविधानात् ।**
> **अलभत मधु बालारागवागुत्थमित्थं**
> **निषधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रम्** ।। (* 2) ”

इन्द्रदूतिकादौत्यं श्रोतुं, भैमीवागमृतं च पातुम् एष समावेशः दिगधिप-कृपया नलस्य परिकल्पितः इति कवि रत्र स्पष्टम् प्रकटयति । एतत्फलाभावे नलप्रेषयितृभिः दूतिकानामपि प्रेषणं नितरां व्यर्थमेव । तस्मात् उक्तोऽर्थः कवेः अभिलषित एवेति विस्पष्टं तावत् ।

इन्द्रादिपात्रगतः एष विशिष्टार्थः अन्यत्रैवं चर्चितः । दूतकृत्ये देवाः नलमेव कुतो नियुक्तवन्तः ? इति प्रश्नः उदेति । यदि नलो भवति तदैव भैमी दौत्यमनुमोदते इति तु न समाधानम् । यतः नलरूपं धृत्वा दौत्ये स्वयमिन्द्रेणैव निर्वर्तिते; का वा हानिः ? किं तावत् प्रयोजनं सन्दिग्धफलेन नलप्रार्थनेन । प्रार्थितोऽपि नलः ओमिति वा नोमिति वा वदति खलु । अमुं च प्रश्नं युक्तमेवं समाधत्ते श्रीहर्षः ।

---

* 1 नैषधम् – ५ – ९८   * 2 नैषधम् – ६ – ११२

दूते नलश्रीभृतिभाविभावा कलङ्कनीयं जनिमेति नूनम् ।
न संव्यधान्नैषधकायमायं विधिःस्वयं दूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ (* 1)

नलश्रीभृता देहेन इन्द्रः यदि नाम दौत्यं निर्वर्तयति, तादृशदूते नलबुद्धिमेव प्राप्नोति खलु भैमी। सा च बुद्धिः भैम्याः प्रातिव्रत्यस्य कलङ्कमापादयति । सकलप्रवर्तकः विधिः तस्याः कलङ्कनीत्वपरिहारार्थं नलरूपधारणात्मिकां बुद्धिम् इन्दस्य न तावत् सञ्जनयति – इति कवेः समाधानम्। अनेन भैमीनलयोः त्रिवाहे इन्द्रादयः न प्रतिस्पर्धिनः इति समर्थितम् । एवं प्रबन्धव्यङ्ग्यप्रतिपादके ऽस्मिन् श्लोके 'नूनं' शब्दप्रयोगोपि निर्धारणार्थकः सन अर्थमिमम् उपोद्बलयति। [स्वयंवरे तु इन्द्रदिभिः नलरूपे धृते ऽपि दमयन्त्याः न तावत् कलङ्किनीत्वम्। यतः तत्र पञ्चस्वपि नलेषु एक एव नलः, इतरे देवाः इति स्पष्टम् अवभासनात् भैमीबुद्धिः नैव भ्रान्तिमाप्नोति ।]

अपि च, दमयन्त्यां निरभिलाषी इन्द्रः तत्प्राप्त्यर्थं नलं परीक्षितुमेव प्रवृत्त इति कविना एवं सूचितम् —

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानम् । (* 2) इति।
दैत्यारिपतिः इन्द्रः। द्विषां निषेद्धा च नलः। दौत्यार्थं गच्छतः नलस्य एतादृशविशेशणं निष्प्रयोजनम्। द्विषां = कामाद्यरिषड्वर्गस्य निषेधकः इत्यर्थः कविना अभिप्रेतः। वैराग्यापरनामधेयस्य (* 3) भीमस्य कुण्डिनपुरं, विद्याशक्तिं च अभिलक्ष्य गन्तुं जितषड्वर्गं एवार्हति । तस्य प्रेषणमपि योग्यतापरीक्षार्थमेव इन्द्रेणोद्दिष्टम् । षष्ठसर्गे नलस्य अन्तःपुरप्रवेशवर्णनश्लोकाः —

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरो ऽपि बालावलीनां वलितैः गुणौघैः ।
न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वयं प्रभुः बन्धुमभून्मनोभूः ॥ (* 4) –

इत्यादयः सर्वे तस्य इन्द्रियजयत्वनिर्णायका एव ।

---

* 1 नैषधम् — ८ – १६ * 2 नैषधम् — ६ – १

* 3 'अरिसार्थं सार्थकीकृतनामा' — नैषधम् – २ - १६

* 4 नैषधम् — ६ – १९

विद्यारूपिणी भैमी देवैरतीव सम्प्रार्थिता – इति कविः अनेकत्र विशदयति। नलदौत्ये– "**त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः।** (* 1) ... " इत्यादिना इन्द्रादिवाक्येन; तथैव दौत्यान्ते नलं प्रति भैमीकथितेन "श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्घ्रिमग्नस्य जनस्य किं ततः (* 2) " .... इत्यादिवचनेन च विद्यास्वरूपिण्यां भैम्यां देवानां संसेवाभिलाषा, विद्यायाः इन्द्रादिदैवान्तरतिरस्करणं परमात्मन्येव संलग्नमनस्कत्वं च प्रस्फुटं भवति।

इन्द्रकृतक्रतुशतादपि, तत्फलादपि च वेदान्तमार्गप्रतिपादिता मुक्तिः सर्वोत्तमा। अमुमेवांशं भैमीमुखेन कविः एवमुपनिबध्नाति।

"**पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्रः तस्मै स ते याचनचाटुकारः** (* 3) इति। मीमांसाप्रचोदनानुसारं वैदिककर्माचरणं कारं कारं, स इदानीम् इन्द्रः भैम्याः याचनचाटुकारः यद्भवति, तेन ज्ञायते – ततोऽपि अधिकप्रयत्नगम्या सेति। यतः श्रवणमनननिदिध्यासादिद्वारा ज्ञानविद्या प्राप्तव्या। न तु केवलं कर्माचरणेन।

भैमीप्राप्त्या इन्द्रादपि नलेन उपलब्धम् उत्कृष्टत्वं वर्णयत्येवं कविः –

वैदर्भीबहुजन्मनिर्मिततपश्शिल्पेन देहश्रिया
नेत्राभ्यां स्वदते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः।
गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया
योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्रिषाम् (* 4) ॥

प्रबन्धव्यङ्ग्यस्य ग्रन्थिः एष श्लोकः, विवाहानन्तरं नलदर्शनसमये योषिताम् अन्योन्यालापसन्दर्भे ग्रथितः। भैम्याः पूर्वजन्मकृततपोमहिम्ना सः नलः एतादृशं रूपं लब्धवान्। देवैरप्यलभ्यां भैमीं प्राप्य, त्रिदिभिः अभिन्नत्वम् आप्नोत्ययम् – इति श्लोकभावः। गीर्वाणालयसार्वभौमः इन्द्रः। तेन कृतं सुकृत मखशतनिर्वहणनिष्पन्नम्। वेदप्रतिपादितं, 'कल्प' संवर्णितं, मीमांसा सहकृतं, यदिन्द्रादीनां पूर्वजन्मसम्पादितं पुण्यजातं, तेनेयं भैमी दुष्प्रापा। यतः इन्द्रादिभिः

* 1 नैषधम् – ८ - १०४ * 2 नैषधम् – ९ - १४८
* 3 नैषधम् – ६ - ८२ * 4 नैषधम् – १५ – ८७

तथा सम्पादितं पुण्यम् अविद्यारूपकम् । एषा तु भैमी विद्यारूपा । अविद्यया, अविद्याव्यामोहितैः इन्द्रादिभिः, तत्कृतपुण्यैश्च एषा विद्यास्वरूपिणी भैमी दुस्साध्या । अपि च सा "भीमजा" । तया भीमजया अयं नलः 'योगं अनुभूय – त्विषा–मद्वैतम् भजताम्' इति कथनात् अद्वैतं स प्राप्नोति–इत्यर्थः व्यज्यते । 'भीमजा' शब्दस्य 'विद्या' इत्यर्थः अत्र अवश्यं वक्तव्यः । [नारायणीयव्याख्याऽपि एतच्छ्लोकगतविशिष्टार्थम् एवं स्पृशति – अन्योऽपि अष्टाङ्गयोगमनुभूय बहुपुण्य–दुष्प्रापयाऽपि भीमात् धरात् जातया ईश्वरप्रसादलब्धया विद्यया अद्वैतं परमात्म–स्वरूपं भजते – इति]

एवम् इन्द्रादिपात्रगतविशिष्टा अर्थाः परिशीलिताः । एतावता वेदान्त–मार्गेण परब्रह्मप्राप्तिकथनं; विद्यायाः आत्मनश्च संयोगरूपत्वेन भैमीनलसंयोगस्य निरूपणं, देवानां विद्याशक्त्यभिमानप्रकटनं, भैमीनलसंयोजनार्थमेव तेषामागमन–मिति निरूपणं, जीवस्य विद्याप्राप्त्यर्थः तद्वारा परमात्मत्वसिद्ध्यर्थश्च हंसस्य [प्राणायामादिरूपस्य योगमार्गस्य] सहायः ...., इत्याद्यंशाः प्रबन्धव्यङ्ग्यविषयाः प्रकरणेऽस्मिन् निरूपिताः ।

11–10 कलिः :–

कलिप्रसङ्गोऽपि ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थित्वेन संलक्ष्यमाणो विषयः । पूर्वनैषधकथामात्रस्य वर्णनात्मके काव्ये उत्तरकथाविषयस्य कलेः यद्यपि नास्त्यवकाशः तथाऽपि किञ्चन प्रयोजनमुद्दिश्य सुविस्तरा कलिप्रस्तावना कृता कविना ।

वेदान्तप्रस्थानस्य धर्ममूलकत्वात्, धर्मरक्षणं – वैदिकमार्गस्य द्रढीकरणं च स्वग्रन्थेन कर्तव्यमिति निश्चितत्वात्, सर्वदर्शनेषु क्षोदक्षम–परिश्रमः श्रीहर्षः कलिप्रस्तावने वेदबाह्यमतानामाशयानि उपन्यस्य, इन्द्रादी–नामुक्तिभिः तानि निरादृतवान् । तदेतत् कलिप्रसङ्गे कविना साधितं परमं प्रयोजनम् ।

अपरमपितावद्वर्तते निगूढं प्रयोजनम् । कलिः कामादिभिः षड्भिः पुरस्कृतोऽत्र प्रविशति । काम क्रोध लोभ मोह मद मात्सर्यं – इत्यरिषड्वर्गस्य

साकारत्वं कविनाऽत्र विचित्रं वर्णितम् (* 1)। कामक्रोधादिभिः धर्मदूषकैः पाषण्डादिभिः संयुतोऽपि कलिः स्वमहत्वं प्रकटयितुं नलपुरे नालं भवति। " द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानम् " इति हि [नलपात्रगतवैशिष्ट्यप्रसङ्गे विवृतमिदम्] नलं प्रति कवेः विवरणम्। तथाविधस्य पत्तने कामादियुतस्य कलेः पराभव एव सिध्यति खलु। कलिपात्रानुगतकामादिपात्रपर्यालोचनया कविना उपक्षिप्तः एष गूढार्थः स्फुटो भवति नूतम् [कामादीनामनुगामित्वं न तावत् भारतकथायां वर्तते। श्रीहर्षस्य कल्पनैषा केवलम्] अनेन कलिप्रसङ्गः काव्येऽस्मिन् असम्बद्ध इति विमर्शकानामुक्तिः (* 2) निरादरणीयैव।

11-11 चन्द्रोदयवर्णनेन काव्यसमाप्तिः :-

द्वाविंशतिसर्गात्मकं नैषधकाव्यम् चन्द्रोदयवर्णनेन परिसमाप्यते। काव्योपसंहारः नैवंविधः इतरत्र दृश्यते। एवं विधया काव्यसमाप्त्या उद्दिष्टं प्रयोजनं पूर्वविमर्शकैः न तावत्सम्यगभिज्ञातम् (* 3)। चन्द्रोदयवर्णनेन काव्यसमाप्तिः काव्यस्य असमग्रताप्रतिपादिकेति च केचन (* 4) अभिप्रयन्ति। किन्तु तन्न समीचीनम्।

---

* 1 प्रबोधचन्द्रोदयनामके मोक्षप्रतिपादके नाटके विवेकादयः कामादयश्च नायकप्रतिनायकादिपात्रत्वेन कृष्णमिश्रेण गृहीताः इत्युक्तम्। तथैवात्रापि काव्ये श्रीहर्षः तत्तद्गुणानां सङ्केतप्रायाणि पात्राणि निबद्धवान्।

* 2 All these forecasts and introduction of Kali in the poem would become inconsistent if the present poem is deemed to be complete.

  Jani's NAISHADHIYA CHRITA — Page - 23

* 3 " दिन की चर्या द्वारा काव्य की सामीप्य करने पर वह सरसता न रहति जो नायक – नायिकाद्वारा रात्रि में चन्द्रवर्णन करते करते समाप्ति करने पर। यहां समाप्ति करने पर काव्य की प्रबन्ध – ध्वनि क्या हैं, यह सहृदयों से छप् नही सकता "।

  [नैषधपरिशीलनम्, चण्डिकाप्रसादशुक्ला — Page - 104]

* 4 Jani's नैषधीयचरितम् — Page - 18

खण्डत्रयात्मकस्य पञ्चदशीमन्त्रस्य षोडशाक्षरः 'श्रीं' बीजरूपः। स च चन्द्रकलाखण्ड इत्युच्यते। 'श्रियमेव परं धराधिपात् ...' इति श्लोके सोऽनुसन्धित इति अस्मिन् प्रकरणे एव निरूपितम्। दमयन्ती 'श्रीं' बीजरूपिणी, विद्याशक्तिरिति च कवेरभिप्रेतो विषयः। सहस्रारचक्रं पाद-पीठत्वेन स्वीकृत्य कामेश्वरीकामेश्वरौ आस्थितौ इति श्रीविद्यासम्प्रदायः। मूलाधारादारभ्य सहस्रारं सप्तमं चक्रम् (*1)। अमुमंशमाधारीकृत्य श्रीहर्षः चन्द्रोदयवर्णनम् एवमारब्धवान् —

" **उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशारागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः।**
अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे भैमीधरं सौधमसौ धरेन्द्रः॥ (*2) "

अत्र सप्तमभूमिभाग, भैमीधर,सौध,शब्दाः सहस्रारचक्रार्थमेव उपोद्बलयन्ति। सौधशब्देन अमृतमयत्वं, भैमीधरशब्देन श्रीविद्यास्थानं च अभिलक्ष्यते। एतदर्थविशेषाभावे "सप्तमभूमिभागे सौधमवाप्तवान्" इति वाक्यस्य न सहृदयहृदयाऽवर्जकोऽर्थः प्राप्यते। तस्मात् अवश्यमत्र प्रबन्धध्वनिसमर्पकः भैम्याः विद्यात्वनिरूपकः अर्थः अभिधेय एव।

एवम् अनेके श्लोकाः अस्यैवार्थस्य समर्थकाः परिदृश्यन्ते। यथा —

" **अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय -**
न्त्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाद्याराकवर्धिष्णवः।
या शेषा पुनरुद्धृता तिथिमृते सा किं हरालङ्कृतिः
तस्यास्थानबिलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सश्यामिकम् (*3)॥

इति श्लोके चन्द्रस्य पञ्चदशकलात्वं षोडशीकलायाः वैशिष्ट्यं च चन्द्रवर्णनारूपेण निबद्धवान् श्रीहर्षः।

---

*1 १) **मूलाधारम्** २) **स्वाधिष्ठानम्** ३) **मणिपूरम्**
४) **अनाहतम्** ५) **विशुद्धम्** ६) **आज्ञाचक्रम्**
७) **सहस्रारम्**

*2 **नैषधम् – २२ – १**   *3 **नैषधम् – २२ – १४२**

एवं भैमीनलमुखेन कृतं चन्द्रवर्णनम् आशीरूपेण परिवृत्य काव्यमुपसंहरति कविः ।

स्वर्भानुप्रतिवारपारणामिलद्दन्तौघयन्त्रोद्भव –
श्वभ्राळीपतयाळुदीधितिसुधासारः तुषारद्युतिः ।
पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिषेकोत्सवे
देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये (* 1) ॥

अत्र तृतीयपादेन कामस्य तत्प्रियायाश्च परिणयानन्दः कामेश्वरी–कामेश्वरसंयोगसञ्जनिति एव । सहस्रधारशब्देन ' सहस्रार ' चक्रं पुनः स्मारयति कविः ।

काव्यप्रारम्भश्लोकद्वये सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः " सुवर्णदण्डैक–सितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिकीर्तिमण्डलः " इत्यत्र सहस्रारप्रस्तावना वर्तते इति, तत्समानाधिकरणत्वेन काव्यसमाप्तिरपि तथैव कृतेति, कश्चन ऊहः सञ्जायते । उभयत्र सुधाप्रयोगः, सहस्रधारा, सितातपत्रादिपदप्रयोगश्च एतम् ऊहं समर्थयति ।

11–12 प्रबन्धव्यङ्ग्यस्य बाह्यसूचनानि :–

एवं प्रबन्धव्यङ्ग्यरूपेण, भैमीविद्यास्वरूपिणीति, नलश्च जीवः, परमात्मा इति, हंसश्च प्राणायामरूपः इति, इन्द्रादयः भैमीनलसंयोजनपरा एवेति, भैमीविषये इन्द्रादिकृतप्रयत्नः मीमांसादिदर्शनानां ज्ञानविद्यासाधने कृतः प्रयत्नः इति च, कविना तैस्तैः श्लोकैः सुप्रतिपादितम् । अस्यार्थस्य बाह्यसूचनान्यपि कविः तत्र तत्र कृतवान् (* 2) ।

---

* 1 **नैषधम् — २२ – १५०**

* 2 **एभिः सूचनैः ध्वनि. गुणीभूतव्यङ्ग्यदशाम् आप्नोतीति नैव शङ्क्यः । क्लिष्टार्थप्रतिपादके अस्मिन् काव्ये तावन्मात्रस्य सूचनस्य अत्यन्तावश्यकत्वमेव प्रतिभाति । तस्मात् तस्य अदुष्टत्वमेव ।**

पूर्वोदाहृतश्लोकेषु नलस्य विरलोदयत्वेन वर्णनं (* 1), भैमीसन्निधौ नलस्य प्रबोधजननं (* 2), भैम्याः उपनिषद्विद्यया औपम्यं, चिदम्बोधि पारे वाग्वर्तिरूपं पुरुषं प्रति तस्याः अभिगमनवर्णनं (* 3), "पाणिपीडनमहं कामये-महि " इति इन्द्रस्य वक्रवचनं (* 4), भीमजया योगमनुभूय नलः अद्वैतं भजते (* 5) इति पुरन्ध्रीवचनं च, तत्र विस्पष्टप्रमाणानि ।

अपि च, अष्टादशसर्गप्रारम्भे —

" **आत्मवित् सह तया दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।**
आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ।। (* 6) "

इति भैमीनलविहरणसमर्थनाश्लोके नलस्य आत्मवित्त्वं स्फुटमेव प्रकटितम् । अस्मिन् सर्गे नायिकानायकयोः श्रृङ्गारकेळिवर्णनं क्रियते प्रधानत्वेन । " नलो यदि जीवात्मस्वरूपः तर्हि ज्ञानविद्यारूपिणीं भैमीं प्राप्य कथमेवं सामान्य-जनवत् विषयसुखेषु निमग्नः इति प्रश्नस्य सामाधानप्राय एष श्लोकः । ब्रह्म-विद्याधिगमनानन्तरं जीवेन क्रियमाणस्य कर्मणः दुरितापादकत्वं वर्तते वा - न वा - इति विचारणा कृता " तदधिगमाधिकरणे " भगवता बादरायणेन (* 7) । ब्रह्म-विद्याधिगमनानन्तरम् आत्मवित् जीवः पूर्वकर्मफलेन न संस्पृष्टो भवति, नापि संश्लिष्यते आगामिकर्मणा इति प्रकटितम् " .... ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्य-मानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्य अनभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति " इति श्रीशङ्करः 'तदधिगम' सूत्रभाष्ये विवृतवान् । अस्यैवांशस्य समर्थिका एषा श्रुतिः " .... यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति (* 8) .... " । पद्मपत्रस्य जलबिन्दुना संश्लेषः यथा न वर्तते, तथैव

---

* 1 नैषधम् — ३ – २०
* 2 नैषधम् — ६ – १११
* 3 नैषधम् — ११ - १२९
* 4 नैषधम् – ५ – ९९
* 5 नैषधम् – १५ – ८७
* 6 नैषधम् – १८ – २
* 7 " तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् " [ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् — 4 - 1 - 9 - 13]
* 8 छान्दोग्योपनिषत् — 4 - 14 - 3

आत्मविदि पापकर्माश्लेषः न सम्भवति । श्रुतिवाक्यगतम् " एवंविदि " इति विलक्षणं पदं, श्रीहर्षेण ' आत्मवित् ' इति स्पष्टं प्रकाशितम् । "पापं कर्म न श्लिष्यते " इति वाक्यमेव, ' न पापम् आप ' इति विपरिणमितं च कविना – इति सम्भाव्यम् ।

श्लोकस्य उत्तरार्धेन – ज्ञानिनं विषयलालसता न लिम्पतीति प्रतिपादनमपि पूर्वोक्तार्थस्य समर्थकमेव । एवं च नलपात्रचित्रणे यत्तस्य आत्मवित्त्वं कविना उपक्षिप्तं, तदत्र सम्यक् प्रकाशितमिति, प्रबन्धव्यङ्ग्यस्य समर्थको भवत्येष श्लोकः ।

इन्द्रादीनां स्वर्गगमनसमये तत्पात्रगतः प्रबन्धव्यङ्ग्योऽर्थः कविना सर्वथा विस्पष्टीकृतः । यथा —

" अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावन श्रमम् (* 1) " । इति ।

अत्र देवानां भूलोकागमनं वृथाप्रायमिति कवेः वचनम् । यदि भैमीकामुकास्ते स्वयंवरं प्रत्यागताः, तर्हि भैमीकृतनलवरणात् तेषामागमनं वृथैव । किन्तु कविः ' वृथाप्रायम् ' इति पदम् अत्र प्रयुनक्ति । व्यर्थमिव अवभासते, न तु व्यर्थम् – इति तत्पदस्य निष्कृष्टोऽर्थः । भैमीं नलेन संयोजयित्वा कृतार्थाः ते देवा स्वागमनं सार्थकमेव मन्वते ।

एष एवार्थः अनन्तरश्लोकेनापि प्रकाश्यते कविना । यथा —

" भैमीं पत्ये भुवस्तस्मै चिरं चिते धृतामपि ।
विद्यामिव विनीताय, न विषेदुः प्रदाय ते ।। " (* 2)

सा वैदर्भी तैः देवैः हृदयेषु धारितपूर्वा । यथा कश्चन गुरुः आबाल्यम् अभ्यस्तां विद्यां विनीताय शिष्याय प्रदाय, आत्मानं कृतार्थं मन्यते, तथैव देवाः भैमीं नलाय प्रदत्वा सन्तुष्टचित्तास्सम्भूताः – इति श्लोकभावः । एतदुपमानेन

* 1 नैषधम् – १० - १

* 2 नैषधम् — १७ - २ [सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि मे संवृत्ता — इति कालिदासवचनं स्मारयत्येष श्लोकः]

भैम्याः देवानां च सम्बन्धः जन्यजनकभावसदृशः इति, भैमीनलयोः संयोजनार्थमेव ते तावदागता इति च निश्प्रचं ज्ञायते । अत्र उपमानत्वेन स्वीकृता विद्या ज्ञान-विद्यायाः सङ्केतप्राया । सैव विद्या योग्याय दातव्या (* 1) । " भैमी विद्यास्वरूपिणी" इति प्रबन्धध्वनेः एष श्लोकः बाह्यसूचकः ।

अस्मिन्नेव सन्दर्भे, कलिवाक्यानि देवैः खण्डितानि । अनन्तरं च सरस्वती कलिं दूषयन्ती, देवांश्च समर्थयन्ती एवं प्रकटयति —

" **कीर्तिं भैमीं वरं चास्मै दातुमेवागमन्नमी ।**
न लीढे धीरवैदग्धीं धी [ः+अ] रगम्भीरगाहिनी ।। (* 2) "

हे कले ! अमी देवाः पुण्यश्लोकत्वरूपां कीर्तिं, भैमीं, तत्तद्वरान्तरं च नलाय प्रदातुमेवागताः । भवादृशास्तु अगम्भीरमतयः तावदेव जानन्ति – 'इन्द्रादीनां भैमीमुद्दिश्य आगमनं कामुकत्वकृत'मिति । इन्द्रादयस्तु गाम्भीर्यसहिताः । ये गभीराः तेषां भावः दुरवबोधः । तेषां विदग्धा बुद्धिः त्वादृशैः अल्पमतिभिः नैव ज्ञातुं शक्यते " – इति गिरां देव्याः गिरां भावः ।

नलस्य इन्द्रादीनां च सम्बन्धे सम्यक् परिशीलिते, अंशत्रयं परिदृश्यते ।

I) देवैः कृतं नलपरीक्षणं तत्र प्रथमोऽशः । 'द्विषां निषेद्धा' नलः कामादीन् जित्वा तत्परीक्षायां विजयी भवति । ततश्च तुष्टाः देवाः तस्मै परां कीर्तिं प्रदत्तवन्तः ।

II) स्वयंवरे देवानामनुग्रहः भैम्या साधितः इति द्वितीयोंऽशः । नलश्च तत्र निर्ममः निर्मत्सरः निश्चलस्सन् तिष्ठति । तेन च सन्तुष्टाः देवाः भैमीं तस्मै प्रदत्तवन्तः ।

III) नास्तिकमतादितिरस्करणसामर्थ्यं, चतुर्वर्गसाधनसामार्थ्यं च नले संयोज्यम् – इति तृतीयोंऽशः । एतदर्थमेव देवैः तत्तद्वरप्रदानं कृतम् ।

---

* 1 **इदं ते नाऽतपस्काय नाऽभक्ताय कदाचन ।**
न चाऽशुश्रूषवे वाच्यम् ... [भगवद्गीता — 18-67]

* 2 **नैषधम् — १७ – १३४**

" **प्रत्यक्ष्यलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्तिम् हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।** (* 1) .... इत्यादिश्लोकोद्दिष्टवराः तत्र प्रमाणम् । " कीर्ति भैमीं वरं .... " इति सरस्वतीवचनस्य समग्रविवरणमिदमेव ।

सकलवरेभ्योऽपि उत्कृष्टतमः अतिप्रयासेनापि प्राप्तुमशक्यः पुरुषोत्तमः नलः भैम्यै प्रदत्त इति इन्द्रवचनमपि अत्र उदाहार्यमेव । **यथा** –

" **वैदर्भि ! दत्तस्तव तावदेव वरो दुरापः पृथिवीश एव** " (* 2) – इति । एवमनेकस्थलेषु भैमीदातृत्वेन इन्द्रादीनां वर्णनात् तेषाम् अकामुकता, कृपा च, कविना बहिः प्रकटिता (* 3) ।

नैषधकाव्यगतविशिष्टार्थस्य समर्थकं प्राचीनानां वचनम् एवं संदृश्यते –

" **द्वे स्तोत्रे प्रकृतेः, पुंसो द्वे चैकमुभयोरपि ।**
पञ्चस्वेतेषु पाण्डित्यं पुरुषार्थोहि पञ्चमः ॥ (* 4)

अनेन, पञ्चमहाकाव्येषु नैषधीयचरितं प्रकृतिपुरुषवर्णनात्मकमिति प्राचीनैः अभिज्ञातपूर्वमेव – इति ज्ञायते ।

एवमेव, खण्डनग्रन्थे श्रीहर्षः स्वयमेव अस्य काव्यस्य विषयौन्नत्यं प्रकटितवान् । " **यथा च परिहृतचापलम्, आत्मतत्वामृतसरसि निमज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाऽहमकथयम् नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे**(*5)इति ।

---

* 1 नैषधम् – १४ - ७३ * 2 नैषधम् – १४ - ७२
* 3 **एषएवार्थः व्याख्याकारैश्च कतिचित्स्थलेषु अधिगतः । न तु सर्वत्र । "देवैः प्रसन्नीभूय वरत्वेन नलाय भैमी दत्ता । एतदर्थमेव भूम्यामागताः न भैम्यभिलाषेणेति लोकप्रतीतेः " इत्यादिकं तत्रोदाहरणम् ।**
  [नारायणीयव्याख्या – नैषधम् – १५ – ९१]
* 4 **रसविलासग्रन्थे स्थितमिति** Jani **महाशयेन उद्धृत्य दत्तम् ।**
  नैषधीयचरितम् — A. N. Jani — Page - 269
* 5 **खण्डनखण्डखाद्यम् — प्रथमपरिच्छेदः** — Page - 226.

उपनिषद्विज्ञानेन श्रद्धया अध्यात्मं जिज्ञासमानः पुरुषः सकलवृत्तिषु निवृत्तचेताः, चापल्यरहितः आत्मतत्त्वरूपे अमृतसरसि निमज्य रज्यति – इत्येतदंशः नैषधचरिते सुप्रतिपादितमिति कवेरेत्र वचनम् ।

एवंविधैः स्वपरग्रन्थान्तरवाक्यैः अस्य काव्यस्य वेदान्तार्थनिरूपकत्वं निर्धार्यते ।

अपि च श्रीहर्षः स्वकाव्ये तत्तद्विशिष्टपदप्रयोगेण प्रबन्धव्यङ्ग्यार्थं समर्थितवान् । तत्र मुख्यः 'आनन्द' पदप्रयोगः । प्रतिसर्गान्तश्लोकं आनन्दपदेन अलङ्कृतवान् कविः । वेदान्तमार्गे पञ्चकोशेषु अन्यतमः अन्तिमश्च आनन्दकोशः । ब्रह्मत्वेन निरूपितश्चायमानन्दः । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति हि श्रुतिः । आनन्दपदलाञ्छनेन कविना ब्रह्मरूपोऽर्थः एव उद्दिष्ट इति सहृदयानामपि आशयः (* 1) ।

श्री, चन्द्र, अमृत, शब्दाः तत्पर्यायशब्दाश्च नैषधकाव्ये बहुत्र दृश्यन्ते । अस्य शब्दत्रयस्य श्रीविद्यासम्प्रदाये विशिष्टार्थप्रतिपादकता वर्तते । प्रत्येकाभि–प्रायाऽभावे अन्यकाव्यविलक्षणत्वेन नैवं प्रयोगः क्रियते कविना (* 2) ।

प्रतिसर्गम् आनन्दपदलाञ्छनेन श्लोकेन सर्गकथां परिसमाप्य, अनन्तरं स्वनामादिकं, काव्यवैशिष्ट्यम्, सर्गसङ्ख्यां च श्लोकरूपेणैव सर्वत्र दत्तवान् श्रीहर्षः । तेषु च श्लोकेषु कविकृता स्वकाव्यप्रशस्तिः परिशीलनीया । प्रथमसर्गान्ते - "शृङ्गारभङ्ग्या महाकाव्ये ...." इति काव्यस्य शृङ्गारभङ्गित्वं प्रकटितम् । वस्तुतस्तु शृङ्गारप्रधानं काव्यं निर्मातुं प्रारब्धवतः कवेः "शृङ्गार भाङ्ग्या" इति पदप्रयोगः न तावत् समर्थकः । शृङ्गारमयत्वेन आभासते केवलमिदं काव्यं, न तु तात्पर्येण शृङ्गारः अस्तीत्यवगन्तव्यः — इति कवेः निगूढम् आशयम अत्रस्थ 'भङ्गी' शब्दः व्यनक्ति ।

---

* 1 श्रीहर्षकाव्यप्रभावादेव आन्ध्रभाषायाम् उभयकविमित्रत्वेन प्रख्यातः तिक्कनसोमयाजी महाभारतानुवादे प्रतिपर्वान्तिमपद्यं आनन्दपद–लाञ्छितं कृत्वा अद्वैतवेदान्तार्थपुष्टिं साधितवान् ।

* 2 अयमंशः तृतीये अनुबन्धे प्रदर्श्यते ।

एवमष्टमसर्गान्ते '... कविकुलादृष्टाध्वपान्थे महाकाव्ये ....' इति स्वकाव्यवैलक्षण्यं प्रकटितं कविना। काळिदासादिमहाकविसमुदायेन अदृष्टपूर्वे मार्गे सञ्चरतीदं काव्यम् – इति अस्य वाक्यस्यार्थः। केवलरसमार्गात् विलक्षणे वेदान्तमार्गे प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः इति वक्तुमेव उद्दिष्टमिदं विशेषणम्। अपि च, चतुर्थ, षष्ठ, अष्टादश सर्गान्तश्लोकेषु स्वीयं ग्रन्थान्तरं परामृशन्, तत्सम्बन्धेन नैषधकाव्यवैशिष्ट्यं प्रकटितवान् श्रीहर्षः। **तद्यथा – "... स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातरि ..." "... खण्डनखण्डतोऽपि सहजात्क्षोदक्षमे ..." "... शिवशक्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रभव्ये ..."** इत्यादिवाक्यानि कवेः वेदान्तग्रन्थरचनासामर्थ्यं प्रतिपादयन्ति। "शिवशक्तिसिद्धि" पदेन 'सौन्दर्यलहरी' प्रभृतिग्रन्थेषु श्रीशङ्करादिभिः निबद्धः योगशास्त्राऽनुबद्धः वेदान्तार्थः श्रीहर्षेण विषयीकृत इति ज्ञायते। तथैव सकलमतान्तरतिरस्कारपूर्वकम् अनिर्वचनीयं यद्ब्रह्म खण्डनग्रन्थे साधितं, तदेव ततोऽपि क्षोदक्षमत्वेन नैषधकाव्ये सिद्धान्तीकृतम्, कान्तासम्मिततया चोपदिष्टम् इति कवेरभिप्रायः अस्य काव्यस्य वेदान्तोपदेशकत्वं स्पष्टम् साधयति। एतादभिप्रायाऽभावे, खण्डनग्रन्थादपि क्षोदक्षमत्वं कथं शृङ्गारप्रायस्य अस्य काव्यस्य कविना कथ्यते – इति परिशीलनीयम्।

काळिदासादीनां काव्येषु रसमार्गः शृङ्गारादिरूपः नितरां निर्व्यूढः। वेदान्तार्थनिरूपणप्रवणाः शास्त्रग्रन्थाः रसमार्गात् बहिर्भूताः अनेके रचिताः पण्डितैः। द्वयोरपि व्यामिश्रणेन निर्मितमिदं काव्यम्। तस्मात् तदुभयवैलक्षण्यम् अस्य काव्यस्य वर्तते – इत्यभिप्रायः 'अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ' (*1) इति कविवचनेन विस्पष्टो भवति।

एवं सर्गान्तश्लोकेषु यत्तावत् सूचितं कविना, तदेव ग्रन्थान्तश्लोकैरपि प्रस्फुटीकृतम्।

दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
तुलयतु मिथः तामापातस्स्फुरद्ध्वनिडम्बराम्।
स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीयते
मथितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनम्॥ (*2)

*1 नैषधम् — २० – १६२ *2 नैषधम् — २२ – १५३

अनेन कवेः सिन्धुत्वनिरूपणं, तन्निर्मितस्य काव्यस्य अमृतत्वं, तस्य च अमृतस्य खेदध्वंसकत्वं, प्रमोदनकरत्वं च प्रकटितम्। खेदच्छेदकम् अमृतं नाम उपनिषत्प्रतिपादितं ज्ञानमेव। एवंरूपस्य अमृतस्य प्रदाने, निरूपणे च क्षीराब्धेः श्रीहर्षाच्च नास्त्यन्यो धन्य स्समर्थो वा।

एतदेव, कवेः काव्यस्य च सामर्थ्यं काव्यान्तश्लोकेनाप्युक्तम्। यथा –

" **यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परंब्रह्म प्रमोदार्णवम्**
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपराः तर्केषु यस्योक्तयः ... ॥ " (*1) इति।

वेदान्तपरं प्रबन्धव्यङ्ग्यं प्रतिपादयन्, विमतखण्डनं कुर्वन् 'शिव–शक्त्यात्मकं' तत्वं निरूपयन्, अतिविचित्रमार्गेण समग्रं काव्यं निर्वोढुं च कविगता प्रज्ञा अत्यन्तोपयोजिका भवति। योगसिद्धिपूर्वके ब्रह्मानन्दसिद्धिमार्गे पारदृश्वा श्रीहर्षः। 'आनन्दार्णवरूपं परं ब्रह्म सोऽयं कविः समाधिषु साक्षादनु–भूतवान्' इत्यत्र तस्य वाक्यमेव प्रमाणं भवति खलु। एवं च महायोगिनः जगद्गुरोः श्रीशङ्कराचार्यस्य महत्ता सौन्दर्यलहर्यादिषु यथा दरीदृश्यते तथा नैषधकाव्ये श्रीहर्षप्रज्ञा उन्नेया। 'मया परब्रह्मसाक्षात्कृतिः प्राप्ता' – इति प्रकटनपरः कविः कुत्रवान्यत्र कविप्रपञ्चे दृश्यते ?

रसरीतिगुणालङ्कारसम्भरितं, वर्णनामयं च काव्यं महाकाव्यप्रस्था–नानुकूलं विरचयन्, तदन्तरतः प्रबन्धव्यङ्ग्यतया परमात्मतत्वनिबन्धनम् अनितर–साध्यमिति वक्तव्यम्। एतमप्यर्थं प्रतिज्ञापूर्वकं कविरेव आविष्करोत्येवम् —

" **ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया**
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु।
श्रद्धाराद्धगुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिस्समासादय –
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ (* 2) "

अत्र ग्रन्थेरेकवचननिर्देशात् एकविषयकत्वं तस्य सूच्यते। न तु अनेके ग्रन्थयः इति कवेराशयः। सोऽयं ग्रन्थिः पौनःपुन्येन काव्ये अनेकत्र समासञ्जितः।

* 1 **नैषधम्** – २२ - १५५

शब्द–अर्थ–अलङ्कारादिविवेचनपटुत्वेन योह्यात्मानं प्राज्ञं मन्यते, तथाविधस्य दुर्विनीतपण्डितस्य नेदं काव्यं खेलनास्पदं भवति। ग्रन्थिस्थलेषु कुण्ठितपाण्डित्य–भारः सः पराजयमेव प्राप्नोति। यः खलु श्रद्धया गुरूनुपसेव्य ग्रन्थिविश्लथननैपुण्यं सम्पादयति, स एकः केवलम् एतत्काव्यमार्मिकार्थज्ञाने जयति' – इति श्रीहर्ष–प्रतिज्ञा काव्यस्यास्य वैलक्षण्यं नूनं प्रकटयति।

एवं श्रीहर्षनैषधगतं प्रबन्धव्यङ्ग्यं वेदान्तार्थपरमिति प्रकरणेऽस्मिन् परिशीलितम्।

श्रीहर्षनैषधम् – दर्शनपरामर्शः

12

उपसंहारः ।

अयमत्रोपसंहारः । श्रीहीरमामल्लदेव्योः प्रतिष्ठाकरः पुत्र भट्टश्रीहर्षः नैषध काव्य द्वारा शाश्वतो भवति, नूनम् ।

श्रीहर्षः काश्मीराभिजन एवेति आन्तरङ्गिक साक्ष्यपूर्वकं निरूपितम् ।

ऐहिकसुखानुभवे पारमधिगतः, ताम्बूलद्वयमासनं च भजते सः कान्यकुब्जेश्वरात् ।

जीवित चरमार्थे तु 'सःसाक्षात्कुरते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम्' ।

वेदवेदाङ्गदर्शनकळादिषु पारदृश्वना, चिन्तामण्यधिदेताप्रसादासादित–प्रतिभाविशेषेण श्रीहर्षेण काव्यमेतत् पाण्डित्यनिबिडं, साहित्यनिबिरीसं च कृतम् ।

श्रीहर्षनैषधं – दर्शनपरामर्शः इत्यस्मिन् परिशोधनाग्रन्थे आस्तिक–नास्तिकदर्शनानि समग्रं चर्चितानि ।

चार्वाकदर्शनस्य नैषधीयसप्तदशसर्गः प्रमाणग्रन्थत्वेन आदरणीय इति वक्तव्यम् ।

बौद्धानां शून्यवादादयः सम्यक् परामृष्टाः ।

ध्वान्तस्य विचारणायां चारु मतं वैशेषिकं. षोडशपदार्थकथनप्रवणम् न्यायदर्शनञ्च अत्र काव्ये बहुधा समन्वितमिति यथावकाशं दर्शितम् ।

साङ्ख्ययोगविषयास्तु अल्पशः प्रस्तुताः ।

व्याकरणम् केषांचन पण्डितानां मते दर्शनत्वेन स्वीकृतमिति, तत्परामर्शः बहुधा कविना कृत इति, सो ऽयमत्र चर्चितः ।

मीमांसादर्शनम् सविमर्शं कविरत्र निक्षिप्तवान् ।

उत्तरमीमांसादर्शनेषु अद्वैताभिमानी अयं कविः श्रीहर्षः, तद्दर्शनं सहर्षं सानंदं च शतशः परामृष्टवान् । तदत्र दर्शितम् । न्यायमीमांसादीनां खण्डनं च अयं खण्डनग्रन्थकर्ता अत्र प्रदर्शयति ।

अपि चास्मिन् काव्ये कविना अनुसन्धितः महाश्चर्यकरः ग्रन्थिः, जीवात्मनः विद्याप्राप्त्या परमात्मत्वेन विवर्तनपरः, प्रबन्धव्यङ्ग्यरूपेण सविमर्शं आविष्कृतः ।

श्रीहर्षस्य कविताप्रतिभा, भावनापटिमा, अलङ्कारविन्यासः श्रृङ्गार-रसपरिपूर्णता च पूर्वैः विमर्शकैः बहुधा प्रपञ्चितम् । तस्य प्रतिभायाः मूलाधारः पाण्डित्योल्लासः । तदेकप्रकाशनपराः विमर्शनग्रन्थाः नैतावत्पर्यन्तम् प्रकाशिताः ।

तत्र श्रीहर्षव्युत्पत्तौ दर्शनपाण्डित्यमात्रं ग्रन्थविषयतया स्वीकृत्य एषा परिशोधना कृता । अद्वैतवेदान्तपरः प्रबन्धव्यङ्ग्यश्च सुस्पष्टमत्राविष्कृतः । इतरशास्त्रीयांशविमर्शने, तथैव पाठप्रवचनात्परिहीणस्य खंडनग्रन्थस्य प्रचार-प्रोत्साहने च, विज्ञा आयत्ता भवन्तु ।

तदय मत्र संक्षेपः

श्रीहर्षस्य कवित्व मर्शनविधौ कोवेह सर्वङ्कषः
स्वैरं तत्र बुधा विशन्तु 'जयतो' गूडार्थसंश्लेषणे ।
यस्मिन् वा जलधौ द्रुग्रोमणिमुखाः कैश्चित्, सुधा केनचित्
सम्प्राप्ताश्च, तथा ऽप्यगाथमहितो रत्नाकर स्सार्थकः ।।

ॐ तत् सत्

अनुबन्धः – 1

श्रीहर्षस्य शास्त्रपाण्डित्यप्रदर्शकं सङ्ग्रहविवरणमिदम् – (Page–18)

वैद्यकविषयाः ।

सुश्रुतचरकोक्ता विरहवैद्यपद्धतिः	4 – 116
देवलोकभिषजोः प्रस्तावः	5 – 46
ज्वरपीडितानां जलस्नानं हानिकरम्	4 – 2
साङ्क्रामिकरोगाः	3 – 111
मधुमिश्रितं घृतम् आरोग्यनाशकम्	3 – 130

धर्मशास्त्रविषयाः ।

आत्मनामकथने दोषः	9 – 13
पुरुषसूक्तऋग्भिः विष्णुपूजनम्	21 – 42
चान्द्रायणव्रतादिकम्	11 – 76

कामशास्त्रविषयाः ।

स्पृष्टकम्	6 – 35
पुरुषायितम्	16 – 15
भैमीप्रत्यङ्गवर्णने कामशास्त्रोक्तः उत्तमनायिकालक्षणसमन्वयः ।	सप्तमसर्गः
भैमीनलसंयोगवर्णनम्	अष्टादशसर्गः

अलङ्कारशास्त्रविषयाः ।

वामनस्य वैदर्भीरीतिप्रस्तावना	3 – 116; 14 – 91
आनन्दवर्धनकृतः ध्वनिप्रसङ्गः	9 – 50
द्व्यर्थिकाव्य – [श्लेषकाव्य] प्रसङ्गः	3 – 69
प्रबन्धशब्दार्थविचारः	9 – 37
भोगावलीनामककाव्यविशेषप्रस्तावना	10 – 106
नाटकीयपदपरिचयः	9 – 118

ज्योतिश्शास्त्रविषयाः

बुधशुक्रयोः सूर्यानुवर्तनम्	1 – 17
गुरुग्रहप्रभावेण सकलपीडापरिहारः	9 – 41
राहोः छायाग्रहत्ववर्णनम्	12 – 94
क्षीणचन्द्रस्य पापग्रहप्रस्तावना	4 – 62
अंशचक्रप्रसङ्गः	15 – 8
मकरकर्कटकादिराशीनां प्रस्तावना	22 – 21
अष्टवर्गप्रस्तावना	9 – 119
दौरुधरयोगप्रसङ्गः	15 – 42

एवमेव धनुर्वेद, अश्वशास्त्र, अर्थशास्त्र, तन्त्रशास्त्रादिविषयाः बहवः काव्येऽस्मिन् दरीदृश्यन्ते ।

अनुबन्धः – 2

आन्ध्रनैषधानुवादकर्त्रा श्रीनाथेन दण्डकरूपेण विपरिणामिता

सरस्वतीस्तुतिः [Page 27]

जय ! जय ! जनयित्रि ! कल्याणसन्धात्रि ! गान्धर्वविद्याकला-कण्ठनालां, त्रिवेदीवलीं सारसाहित्यनिर्वर्तितप्रोल्लसद्दृक्तरङ्गाम् (*) [१०–७३] अनेकाभिचारक्रियाहोमधूमावली मेचकाथर्वणाम्नायरोमावलिं, [१०–७४] कल्प-शिक्षाक्षराकल्पसाक्षाच्चरित्रां निरुक्तप्रियोक्तिं [१०–७५], भुजद्वन्द्वतामश्नुवानेन संशोभितां छन्दसा जातिवृत्तप्रभेदप्रभिन्नेन [१०–७६], विद्यामयीं त्वां भजे ।

भगवति ! गुणदीर्घभावोद्भवां सन्ततिं सन्दधानं महाशब्दनिष्पादक-व्याक्रियाशास्त्रकाञ्चीकलापं कटीमण्डले बिभ्रतीं [१०–७७], ज्योतिषाहारदण्डेन तारोदयस्फूर्तिविद्योतमानेन विभ्राजिताम् [१०–७८], आत्मपक्षानुरागान्विताभ्याम् उभाभ्यां च पूर्वोत्तराभ्यां महादर्शनाभ्यां प्रतिष्ठापितोष्ठप्रवालां [१० – ७९] परब्रह्मकर्मार्थभेदाद्द्विधाय द्विधा स्वं शरीरं प्रतिष्ठां परां प्राप्तया चारुमीमांसया मांसलेनोरुयुग्मेन सम्यक्पराच्छादनं लालयन्तीं [१०–८०], मुहुः पत्रदाने गुणान्वीत-पूगासक्तखण्डनप्रौढिमाढौकमानेन दन्तात्मना तर्कतन्त्रेण कामप्यभिख्यां मुखे ख्यापयन्तीं [१०–८२], ध्रुवं देवि ! वन्देतमां त्वामहम् ।

द्रुहिणगृहिणि ! मत्स्यपद्मादिसंलक्षितं पाणिपद्मं त्वदीयं पुराणं [१०–८३], शिरस्तावकं निर्मलं धर्मशास्त्रं [१०–८४], दळाभ्यां भ्रुवावोङ्क्रि-यामन्त्रराजस्य, तद्बिन्दुना चित्रकं फालभागे तदर्धेन्दुना ते विरिञ्चिर्विपञ्चीकल-क्वाणनाकोणचापं प्रणिन्ये स्वयम् [१०–८५] ।

भवतु मम सदा शुभं भारति ! त्वत्प्रसादादसाधारणात्सत्कृपाधारभूतं प्रभूतम्, नमस्सोमसिद्धान्तकान्ताननायै, नमश्शून्यवादात्ममध्यान्वितायै! सुविज्ञान-सामस्त्यहृत्पङ्कजायै, नमस्ते ऽस्तु साकारतासिद्धिभूम्ने [१०–८७], नमस्ते ऽस्तु कैवल्यकल्याणसीम्ने, नमस्सर्वगीर्वाणचूडामणिश्रेणिशोणप्रभाजालबालातपस्मेर-पादाम्बुजायै, नमस्ते शरण्यै, नमस्ते वरेण्यै, नमश्शर्मदायै, नमश्शाश्वतायै, नमो विश्रुतायै, नमश्शारदायै नमस्ते नमस्ते नमः । [शृङ्गारनैषधम्—Page-149]

(*) कुण्डलीकृताङ्काः श्रीहर्षनैषधश्लोकसूचकाः ।

अनुबन्धः – 3

[171 पुष्ठगतस्यांशस्य विवरणम्]

नैषधकाव्ये श्री चन्द्र अमृतवाचकाः शब्दाः बहुषु श्लोकेषु परिदृश्यन्ते इत्यस्य प्रमाणत्वेन श्लोकसङ्ख्यापूर्विका एषा पट्टिका दीयते –

सर्ग संङ्ख्या	श्रीः, तत्पर्याय–शब्दाश्च	चन्द्रः, तत्पर्याय–शब्दाश्च	अमृतम्, तत्पर्याय–शब्दाश्च
I.	5, 17, 22, 24, 26 31, 38, 42, 56, 64, 72 78, 110, 115, 117, 127, 130, 145	8, 14, 20, 23, 24, 49, 51, 58, 64, 67, 84, 96, 100, 110, 113	1, 2, 18, 99, 100, 103
II.	18, 19, 96, 107 110	19, 25, 26, 29, 46 49, 58, 74, 82, 83 89, 94, 99, 100, 101 106, 107, 108	8, 11, 49, 50, 82, 101
III.	24, 31, 32, 36, 57, 120, 121 136	32, 33, 45, 48, 54, 62, 71, 75, 80, 107 116, 117, 119, 122	16, 26, 42, 58 80, 101
IV.	123	6, 24, 26, 28, 33, 36, 38, 43, 47, 48, 50 प्रभृति 62 पर्यन्तं 64, 65, 66, 70, 71 72, 73, 74, 96, 104, 106, 107	55, 62, 82, 104
V.	16, 23, 87, 93 131, 133, 138	56, 99, 117, 119 120, 122, 124, 131	94
VI.	54, 72, 80, 83 113	25, 26, 39, 42, 62 66, 89	3

सर्ग संङ्ख्या	श्रीः तत्पर्याय-शब्दाश्च	चन्दः तत्पर्याय-शब्दाश्च	अमृतम्, तत्पर्याय-शब्दाश्च
VII.	28, 33, 38, 49 55. 56, 57, 59 76, 78, 79, 98 101	4, 5, 20, 21, 22, 23 29, 37, 38, 43 44, 49, 52, 53, 55 56, 58, 59, 77 106, 107	2, 4, 5, 32 38, 50, 62
VIII.	16, 29, 31, 34 36, 41. 70, 89 107	19, 37, 38, 40 62, 103	28, 30, 49, 50 51, 85, 87, 95 101, 103, 105 107
IX.	28, 52, 59, 91 113, 136	2, 12, 35, 40, 58 117, 118, 120, 144 145, 146	5, 16, 17, 18, 72, 107 113, 136
X.	1, 9, 21, 24, 32 46, 50, 51, 54 74, 75, 96, 107 114, 122	17, 20, 22, 39, 41 61, 85, 104 106, 115, 132	128, 132
XI.	15, 17, 28, 46 72, 110, 111, 113	1, 11, 16, 23, 34 44. 51, 52, 60, 63 64, 75, 76, 81 91, 92	9, 16, 19, 20 37, 75, 91, 97 120
XII.	24, 37, 38, 41 42, 52, 65, 87	6, 18, 28, 53, 56, 57, 65, 69, 84 94, 102	4, 56, 69, 74 78, 84, 89 112
XIII.	3, 12	42	—
XIV.	23, 27, 30, 35 54, 59, 98	47, 88	78

सर्ग संङ्ख्या	श्रीः तत्पर्याय-शब्दाश्च	चन्द्रः तत्पर्याय-शब्दाश्च	अमृतम्-तत्पर्याय-शब्दाश्च
XV.	6, 27, 28, 34, 49 59, 63, 67, 79, 83	22, 41, 50, 51, 61 63, 66, 92	43, 66
XVI.	12, 33, 98 124, 128	2, 59, 100, 107 127, 128	71, 76; 93, 126, 128
XVII.	10, 124, 193	143, 161	220
XVII.	6, 111	5, 14, 103, 106	104, 112, 145
XIX.	5, 9, 13, 21, 25 40, 47, 59, 62	9, 12, 32, 43, 58	29, 34
XX.	39, 55, 58	20, 23, 51, 55, 102 104	22, 50, 59 104
XXI.	16, 44, 51, 72 84, 86 100, 107 111, 134	13, 14, 16, 25, 26 83, 101, 107, 121 134, 135, 150	121, 150, 156 157, 159; 161
XXII.	34, 40, 43, 45 67, 95, 116, 117 134, 137, 143 145, 150	25, 33, 34, 41, 43 49, 51, 53, 54, 55 56, 58, 59, 61, 63 65, 66, 74, 78, 80 81, 84, 85, 86, 87 88, 89, 90, 91, 92 94, 95, 96, 98, 100 102, 104, 106, 107 108, 109, 110, 115 116, 117, 118, 119 121, 128, 130, 131 132, 134, 135, 138 140, 149	64, 65, 66 69 76, 77, 79, 87 93, 101, 102 104, 111, 116 118, 121, 123 126, 127, 138 146, 150

* आकरग्रन्थसूची *

[BIBLIOGRAPHY]

1. अभिज्ञानशाकुन्तलम् — कालिदासविरचितम्। " Vavilla Ramaswamy Sastrulu and Sons" Madras – 1938

2. अमरकोशः [नामलिङ्गानुशासनम्] — अमरसिंहकृतम्। सुधाव्याख्योपेतः। " Nirnayasagar Press Bombay – 1929

3. अष्टाविंशत्युपनिषदः — कैवल्य, मुण्डक, श्वेताश्वतर, ईशावास्योपनिषदः अस्मात् ग्रन्थात् स्वीकृताः। " Nirnaya Sagar Press" Bombay – 1930

4. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् — अनुकूल, तात्पर्यदर्शनव्याख्याद्वयोपेतम्। Chowkhamba Sanskrit Series. Varanasi — 1928

5. कादम्बरी — बाणभट्टविरचितम्।

6. कामकलाविलासः — पुण्यानन्दविरचितः। Balamanorama Press, Madras

7. खण्डनखण्डखाद्यम् — श्रीहर्षप्रणीतम्। द्रविड श्री लक्ष्मण-शास्त्रिणा परिशोधितम्। Chowkhamba Sanskrit Series Varanasi — 1914

8. छान्दोग्योपनिषत् । शाङ्करभाष्योपेता । "आनन्दाश्रम-मुद्रणालयप्रकाशितम्" । पूना – 1934

9. जैमिनीयदर्शनम् । [मीमांसा दर्शनम्] प्राज्ञपाठशाला मण्डलग्रन्थमाला – प्रकाशितम्, वारणासी – 1948

10. जैमिनीयन्यायमाला । Chowkhamba Sanskrit Series Varanasi – 1937

11. तर्कभाषा केशवमिश्रप्रणीता । Chowkhamha Sanskrit Series – Varanasi

12. तर्कसङ्ग्रहः अन्नम्भट्टविरचितः । न्यायबोधिनी – वाक्यवृत्ति व्याख्यासहितः । Balamanorama Press, Madras – 1920

13. तैत्तिरीयसंहिता । वसन्त श्रीपादसातवलेकरप्रकाशितम् । पारडीनगरम् । * 1957 *

14. तैत्तिरीयसंहिता । [द्वितीयो भागः] सायनाचर्यविरचितभाष्योपेता । आनन्दाश्रमग्रन्थावलिः Poona–1978

15. तैत्तिरीयारण्यकम् । [द्वितीयो भागः ।] सायनाचार्यविरचितभाष्योपेतम् । आनन्दाश्रमग्रन्थावलिः; Poona–1981

16. तैत्तिरोयोपनिषत् । आनन्दगिरिटीका शांङ्करभाष्योपेता । आनन्दाश्रममुद्रणालयप्रकाशितम् । Poona – 1929

17. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् । श्रीशङ्कराचार्यकृतम् ।

18. ध्वन्यालोकः । आनन्दवर्धनप्रणीतः । Nirnayasagar Press, Bombay – 1928

19.	नैषधमहाकाव्यम्	श्रीहर्षविरचितम् । जीवातु, मणि–प्रभाव्याख्योपेतम् । Chowkhamba Sanskrit Series - 1981
20.	नैषधीयचरितम्	श्रीहर्षकृतम्, नारायणीयव्याख्यासहितम् । क्षेमराज श्रीकृष्णदासप्रकाशितम् । Bombay - 1927
21.	न्यायदर्शनम्	गौतमप्रणीतम् । हरिकृष्णदासप्रकाशितम् वाराणसी - 1919
22.	परमलघुमञ्जूषा	नागेशभट्टप्रणीता । Chowkhamba Sanskrit Series – Varanasi - 1974
23.	पातञ्जलयोगसूत्रम्	भावगणेशीय नागोजीभट्टीय व्याख्या–सहितम् "Nirnayasagar Press, Bombay - 1927"
24.	बृहदारण्यकोपनिषत	आनन्दगिरिटीका, शाङ्करभाष्योपेता । आनन्दाश्रमभुद्रणालयप्रकाशितम् Poona - 1939
25.	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्	Nirnayasagar Press, Bombay - 1934
26.	भगवद्गीता	श्रीशाङ्करभाष्योपेता । भाष्यार्कप्रकाश—विलसिता । कवता सुब्रह्मण्यशास्त्रि–प्रकाशितम् – नरसरावुपेट - आन्ध्रप्रदेशः
27.	भजगोविन्दश्लोकाः [मोहमुद्गरस्तोत्रम्]	श्रीशङ्कराचार्यविरचितम्
28.	मनुस्मृतिः	चौखम्बा प्रचुरणम्

29.	माण्डूक्योपनिषत् [गौडपादकारिकासहिता]	आनन्दगिरिटीका, शाङ्करभाष्योपेता । आनन्दाश्रममुद्रणालयप्रकाशिता । Poona - 1928
30.	मालविकाग्निमित्रम्	चौखम्बा प्रचुरणम्
31.	मीमांसापरिभाषा	श्रीमत्कृष्णयज्वप्रणीता । Nirnayasagar Press, Bombay-1950
32.	रघुवंशः	महाकविकालिदासविरचितः । सञ्जीविनीटीका, इतरटीकादिभिः विशिष्टः । Nirnayasagar Press Bombay - 2, 1942
33.	ललितासहस्रनामस्तोत्रम्	—
34.	वाक्यपदीयम् । [ब्रह्मकाण्डम्]	भर्तृहरिविरचितम् Chowkhamba Sanskrit series, Varanasi - 1937
35.	वेदान्तपञ्चदशी	श्रीविद्यारण्यकृता । कल्याणपीयूष-व्याख्यासमेता । रायप्रोलु लिङ्गन-सोमयाजी - गुण्टूरु नगरी – 1942
36.	वैशेषिकदर्शनम्	कणादविरचितम् । सूत्रोपस्कार प्रशस्तपादभाष्यद्वयोपेतम् । Chowkhamba Sanskrit Series - 1923
37.	व्याकरणमहाभाष्यम्	प्रथमखण्डम् । पतञ्जलिविरचितम् Nirnayasagar Press, Bombay - 1938
38.	श्यामलादण्डकम्	महाकविकालिदासप्रणीतम् ।
39.	सर्वदर्शनसङ्ग्रहः	माधवाचार्यप्रणीतः । आनन्दश्रमग्रन्थावलिः Poona - 1928

40. साङ्ख्यकारिका — ईश्वरकृष्णविरचिता । Chowkhamba Sanskrit Series - Varanasi

41. साहित्यदर्पणम् — पण्डितदुर्गाप्रसादद्विवेदीपरिष्कृतम् । Nirnayasagar Press, Bombay - 1922

42. सिद्धान्तकौमुदी (सि-कौ) — भट्टोजीदीक्षितप्रणीता । तत्त्वबोधिनी-व्याख्यायुता – Nirnayasagar Press, Bombay - 1929

43. सौन्दर्यलहरी — श्रीशङ्कराचार्यकृता ।

44. नैषधपरिशीलनम् (हिंदी) — चण्डिकाप्रसादशुक्लाकृतम् । Hindusthani Academy, Illahabad.

आंग्लग्रन्थाः

45. नैषधीयचरित । A Critical study of Naisadheeya charita of Sriharsa. — Dr. A. N. Jani Oriental Institute, Baroda–1957

46. नैषधचरितम् (Naishadha charita of Sriharsa) — Dr. K. K. Handiqui Deccan college - Poona–1956

47. Systems of Sanskrit Grammar — S. K. Belvalkar

48. The Students Sanskrit English Dictionary — V. S. Apte Motilal Banarasidas, Varanasi-1963

आन्ध्रग्रन्धाः

49. कादम्बरीरसज्ञता — श्री पेराल भरतशर्म महोदयैः विरचिता। आन्ध्रविमर्शनग्रन्थः।

50. शृङ्गारनैषधम् — श्रीनाथमहाकविविरचितम्। "Vavilla Ramaswamy Sastrulu & Sons Madras – 1966

51. स्वर्णहंसि — श्री गुण्टूरु शेषेन्द्रशर्ममहोदयैर्विरचितम् आन्ध्रसारस्वतपरिषत् – तिलक्रोड् –। हैदराबाद् – 1968

दोषगुणप्रकटनम्

3	5	अथ्व	अध्व
	10	निवसित	निवास
	13	निर्देश	निर्देश
4	4	एवेति	एवेति
	5	श्रोहर्षेण	श्रीहर्षेण
	17	श्रीहर्षेण	श्रीहर्षेण
5	15	श्रियते	स्रियते
6	5	संवाद	संवादः
	14	पूर्वोक्त	पूर्वोक्त
	17	श्रीहर्षेण	श्रीहर्षेण
7	9	गौंड	गौड
	11	युक्तं	युक्तो
9	13	शताब्दस्य	शताब्दस्य
11	5	अण्टौ	अष्टौ
13	2	श्रोहर्षे	श्रीहर्षे
14	7	श्रीहर्षेणैष	श्रीहर्षेणैव
15	18	कृतवान	कृतवान्
16	10	कवे:	कवये
21	9	ज्ञायते	ज्ञायते
22	10	नूनं भवति चरितमेव	चरितमेव नूनं भवति ।
	22	नैषघम्	नैषधम्
23	7	134217726	(134217726)
	11	वर्तंते	वर्त्तते
24	7	साधारण:	साधारणा
24	11	द्वय	द्वयम्
25	23	नैषघम्	नैषधम्
27	1	षङ्	षड्
27	5	वामार्थे	वामार्थे
29	3	नास्ति	नास्तिक
33	16	औदुम्वरी	औदुम्बरी
	21	सर्वेत्येषा	सर्वेत्येषा
34	16	तादिक	व्रतादिक
35	10	पुनः	पुन:
	11	अपवर्गः	अपवर्ग:
	13	तपणा	तर्पणा
	19	शृङ्खला	शृङ्खला
36	8	दूरार्धं	दूरार्थं
37	2	षापादि	पापादि
	16	सर्वंथा	सर्वथा
	19	अपवर्गे	अपवर्गे
40	16	स्बय	स्वय
41	11	कदम्ब:	कदम्बा:
60	18	नितम्बमेव	नितम्बयेव
64	24	हेतु	हेतु:
65	21	धूमत्वं	धूमो
66	1	व्यभिचार	व्यभिचारि
	3	स्वकृत्य	स्वीकृत्य
67	10	सर्वोऽपि	सर्वेऽपि
		शास्त्रकारः	शास्त्रकारा
70	3	व्याख्यातोति-	व्याक्यातेति:
71	8	महादादि	महदादि
73	7	प्रबन्ध	प्रबन्ध
74	4	समाधिना	समाधे:
75	5	संयमांत्	संयमात
76	2	दर्शनत्म्	दर्शनत्वम्
77	22	त	तत्र
	25	निर्धरणम्	निर्धारणम्
78	16	स्थितमिति	स्थितमिति

	22	अथं	अयं
79	10	शलातुरीय	शालातुरीय
80	9	व्यवहियन्ते	व्यवह्रियन्ते
82	15	समाघानम्	समाधानम्
	17	हषण	हर्षेण
83	9	अध्यमन	अध्ययन
		स्यूल	स्थूल
	19	उच्चर्यमाण	उच्चार्यमाण
	23	संख्वा	संख्या
87	5	कतृं	कर्तुं
88	9	ब्राह्मणा	ब्राह्मण
	12	मय्यृभुक्षा	मध्यृभुक्षा
89	16	लोपं लेपं	लोपं लोपं
92	10	पिण्डन	पिण्डेन
92	11	त्वङ्गिराम्	त्वद्गिराम्
93	17	स्वयंबर	स्वयंवर
96	4	द्योत्ये	द्योत्यायां
97	3	अथौचित्यं	अर्थौचित्यं
	8	प्रति	प्राति
	14	अतरेण	अन्तरेण
	21	डकारस्य स्यापि	डकारस्यापि
98	10	सथयितुम्	साधयितुम्
99	2	व्यख्या	व्याख्या
100	16	अदादित्बात्	अदादित्वात्
		शपी	शपि
101	9	अन्वार्थी	अन्वर्थी
		कुर्वान्तु	कुर्वन्तु
	12	संराविणै:	सांराविणै:
103	5	देबेन्द्र	देवेन्द्र
	13	हस्तऽदि	हस्तादि
106	2	क लि	कलि
107	15	स्त्यराघात्	स्त्यपराघात्
111	20	हिसा	हिंसा
	24	विथि	विधि
112	20	किया	क्रिया
114	7	मनांसि	मनसां
	12	संख्य:	सखीनां
119	23	वैशेबिक	वैशेषिक
123	5	द्विज...	द्विजे
	21	निबर्णि	निर्वाणं
		प्राण्य	प्राप्य
125	19	कर्तृक	कर्तृक
126	2	अबोथि	अबोधि
		नैषघः	नैषधः
128	14	वेदाप्तार्थं	वेदान्तार्थं
129	2	स्वा	स्व
	14	पूर्ष	पूर्षु
	20-25	श्लोकः खण्डशः पतिताः तत्र।	
	22	इन्द्रय	इन्द्रिय
		कर्मेन्द्रयाणि	कर्मेन्द्रियाणि
130	13	अशास्वतानां	अशाश्वतानां
131	17	हृतद्वचन	तद्वचन
132	11	घर्मं	धर्मं
	22	नैषघीय	नैषधीय
133	6	पाडित्य	पाण्डित्य
	10	अन्यन्त	अत्यन्त
138	13	व्वङ्ग्य	व्यङ्ग्य
	16-25	घ्वन्यालोकः	ध्वन्यालोकः
139	4	निघरण	निर्धारण
	11	व्यङ्ग्ययत्वेन	व्यङ्ग्यत्वेन
140	6	सपत्री	सपत्नी

140	11	शाङ्कात्र	शङ्कात्र
141	16	अवमा	अवामा
	28	तत्तद्वेवता	तत्तद्देवता
		व्याख्यातृभि:	व्याख्यातृभि:
142	3	विशिप्तार्थ	विशिष्टार्थ
143	5	विशषम्	विशेषम्
	11	सिद्धि	सिद्धेः
144	4	मोनिना	मौनिना
	15	दुशो:	दृशो:
	23	चत्रो	चक्रे
	24	सहस्र:	सहस्राः
146	9	आविस्मरणीयः	अविस्मरणीयः
147	12	अवतरिति	अवतरति
	15	प्रज्ञगं	प्रसङ्गं
	24	गिरोति	गिरेति
148	23	तरय	तथ्य
150	1-2	कण्ड	खण्ड
	13	वर्णनभ्यः	वर्णनेभ्यः
	15	नैषघम्	नैषधम्
	24	हृन्कन्थरे	हृत्कन्थरे
	25	किशुक	किंशुक
	26	त्रयात्सकत्वं	त्रयात्मकत्वम्
152	7	श्रिनोर	श्रिनोरु
		योग्य	योग्यः
	14	एमम्	एवम्
	20	नोचत्	नोचेत्
153	5	प्रतीशित्वं	प्रतीशित्व
154	13	एवति	एवेति
	25	प्रयम	प्रथम
155	18	अर्थं	अर्धं
156	19	अस्तृ	अस्तु
158	6	दोत्यार्थं	दौत्यार्थं
	8	दोत्यं	दौत्यं
159	4	गात	गत
	24	४	५
161	8	सन	सन्
	9	इन्द्रदिभि:	इन्द्रादिभि:
	19	सर्गें	सर्गे
	20	गुणोधैः	गुणौघैः
162	1	विद्य	विद्या
	21	सुकृत	सुकृतं
164	6	नूतम्	नूनम्
	26	नैषघ	नैषध
166	8	जनिति	जनित
167	24	पूर्वाघ	पूर्वार्धं
168	18	चिते	चित्ते
169	1	सम्वन्ध:	सम्बन्धः
170	1	प्रत्यक्ष्य	प्रत्यक्ष
172	14	एतादभिप्राय	एतदभिप्राय
	21	यत्तावत	यत्तावत्
173	5	सामर्थ्यं	सामर्थ्य
176	22	गूड	गूढ
	23	ग्रो	गो
	24	सम्प्रप्ताश्र	सम्प्राप्ताश्च
I	7	धृतम्	घृतम्
III	16	पाणिप	पाणिपद्मं
		त्वदीयंद्मम्	त्वदीयं
	18	अर्थेन्दुना	अर्धेन्दुना